

४३

शब्द रुदी

साहित्यसंमेलन आणि मराठी भाषादिन विशेषांक

फेब्रुवारी २०१८
मूल्य १० रुपये
पृष्ठे ८४

बायपास, अँजिओग्राफी व अँजिओप्लास्टी झालेल्या आणि आता दम लागणे,
छातीत दुखणे, पायांवर सूज, अतिरक्तदाब इ. लक्षणे असणाऱ्या रुग्णांसाठी

हृदय तपासणी

व तज्ज्ञ डॉक्टरांचा वैद्यकीय सल्ला

जीवनशैलीतील किरकोळ बदल
बनवू शकतात तुमचे हृदय मजबूत
आणि देऊ शकतात तुम्हाला
एक समृद्ध, समाधानी
जीवन!

हृदय तपासणीमध्ये समाविष्ट

- ई सी जी (इलेक्ट्रोकार्डिओग्राम)
 - आर बी एस (रँडम ब्लड शुगर)
 - बी पी (रक्तदाब)
 - बी एम आय (बॉडी मास इंडेक्स)
 - एस पी ओ 2
 - शारीरिक तपासणी
 - डॉक्टर कन्सल्टेशन
- सोबत अँजिओग्राफीची सीडी आणि मेडिकल रिपोर्ट घेऊन येणे.

फक्त
₹150/-
मध्ये

सवलत फक्त २८ फेब्रुवारी दरम्यान सर्व माधवबाग क्लिनिक्स मध्ये वैध

अपॉइंटमेंटसाठी आजच मिस् कॉल द्या: **022-33494950**

An initiative by Vaidya Sane Trust

मल्टीडिसिलिनरी कार्डिओँक केअर क्लिनिक्स, अंनंद हॉस्पिटल्स,

व्हॉटएचर इट टेक्स

‘हृदयस्पर्शी माधवबाग’ हे पुस्तक माधवबागच्या सर्व क्लिनिक्समध्ये उपलब्ध त्यासाठी
आजच पैसे भरून नोंदणी करा. मिस्डकॉल नं. **9221794571**

YouTube /Madhavbaug

www.madhavbaug.org

130 क्लिनिक्स • 2 हॉस्पिटल्स

ग्रंथाली वाचक चळवळीचे मासिक

शब्द रुची

फेब्रुवारी २०१८, वर्ष पाचवे
अंक दहावा, मूल्य १० रु.

संपादक : सुदेश हिंगलासपूरकर
कार्यकारी संपादक : डॉ. वीणा सानेकर
मुख्यपृष्ठ : सतीश भावसार

कार्यालयीन संपर्क

कॉम्प्युटर युनिट - योगिता मोरे / अनिरुद्ध गढे
granthaliruchee@gmail.com

जाहिरात प्रसिद्धी - धनश्री धारप
granthaliad@gmail.com
वितरण - हरिप्रसाद जयस्वाल

केवळ वार्षिक वर्गणी स्वीकारली जाईल.
वार्षिक वर्गणी २५० रुपये
डिमांड ड्राफ्ट, म.आ०.'ग्रंथाली' नावे

पत्रव्यवहार/वर्गणी पाठवण्याचा पत्ता
ग्रंथाली, बुलन मिल म्युनिसिपल स्कूल,
तळमजला, यशवंत नाट्यमंदिराशेजारी,
जे. के. सावंत मार्ग, माटुंगा (प),
मुंबई ४०००१६ २४३०६६२४/२४२१६०५०
granthaliruchee@gmail.com / www.granthali.com

कार्यालयीन वेळ : सकाळी १२ ते सायंकाळी ६
संपर्क/फोन/पुस्तके खरेदी करण्यासाठी

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली'
चळवळीचे 'शब्द रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे.
त्यात सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी
'ग्रंथाली' विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत
असे नव्हे.

अनुक्रम

साहित्यसंमेलन विशेष : देश

- कलानगरी बडोदे संमेलनाकरता सज्ज! / ६
संजय बच्छाव
- बेळगाव सीमाभागातली वाडमयीन, सांस्कृतिक वातावरण / १२
द.तु. पाटील
- बीदर-गुलबर्गा परिसरातील मराठी साहित्य संस्थांचे मराठी
भाषा साहित्याला योगदान / १५
भालचंद्र शिंदे
- महाराष्ट्र आणि उत्तर प्रदेश सांस्कृतिक व भाषिक अनुबंध / १९
नामदेव गपाटे
- मराठीचे सौहार्द जपणारा मध्यप्रदेश / २२
डॉ. रणधीर शिंदे
- गोवा आणि मराठी / २६
अनुजा जोशी
- तंजावर आणि मराठी / ३४
सतीश बडवे
- हैद्राबादेतील सामाजिक, साहित्यिक व सांस्कृतिक उपक्रम / ३६
डॉ. विद्या देवधर

संपादकीय...

विदेश

- मराठी भाषा, संस्कृती जतन आणि संवर्धन / ३९
रेखा गणेश दिघे
- दुर्बईतील मराठी साहित्यिक संस्कृती / ४२
मेघना वर्तक
- कांगारूंचे मराठी आप्त / ४५
डॉ. अनुपमा उजगरे
 - इस्त्रायल आणि मायबोली / ४७
विवेक महेत्रे
 - संमेलनाध्यक्ष लक्ष्मीकांत देशमुख यांची मुलाखत / ५२
- साहित्यसंमेलन : एक क्ष-किरण / ५६
प्रवीण बर्दापूरकर

भाषादिन विशेष

- कोलाहलात भाषा / ५९
माधुरी पुरंदरे
- जाती-धर्मभेद आणि भाषाभेद / ६१
डॉ. प्रकाश परब
- प्रस्थापितांची पतझड / ६४
डॉ. अनंत लाभसेटवार
- ज्याँ पॉल सार्ट्र आणि त्याचे साहित्य / ६९
धनंजय गांगल
- प्रकाशन वृत्तांत / ७२
- ग्रंथाली ग्रंथपाने / ७८
चांगदेव काळे

खरं तर मराठीच्या बाबत आपण सर्वच अशा टप्प्यावर उभे आहोत जो निर्णयिक आहे, आव्हानात्मक आहे, संभ्रमात्मक आहे. निर्णयिक अशासाठी की इथून पुढच्या मराठीची दिशा हा टप्पा ठरवेल. आव्हानात्मक अशासाठी की दिशा ठरवणे सोपे नाही आणि संभ्रमात्मक अशासाठी की ठरवलेली ध्येय नि दिशा यांचा मेळ बसत नाही.

आणखी काही वर्षांनी मराठी कोण वाचणार? मराठीत काय घडणार? छापील स्वरूपातील मराठीचा वाचक उरणार की नाही? कोणत्या प्रकारचे मराठी साहित्य वाचले जाणार? असे प्रश्न मराठीविषयी आस्था वाटणाऱ्यांना पडत आले आहेत.

एक अखबारी पिढी राजवाडेंनी अधोरेखित केलेला मरणासन्न मराठीची काळजी करत राहिली. सगळ्याच चळवळी संपुष्टात आल्या आहेत आणि मराठीची चळवळ नीट उभीच राहिली नाही ही चिंता सोसत राहिली. नंतरची पिढी 'मराठीचं प्रेम तर आहे पण इंग्रजीकडे वळलो नाही तर काही खरं नाही' या भयाने इंग्रजीकडे धावत सुटली. ही कात्रीत सापडलेली पिढी जी आज पंचेचाळिशीच्या-पन्नाशीच्या घरात आहे. या पिढीने मुलांच्या शिक्षणाकरता बहुतांश इंग्रजी माध्यम निवडले. आज ही मुलं वय वर्षे १८-२०ची झाली आहेत. या पिढीची मराठीबाबतची मतं, निरीक्षणं वेगवेगळी आहेत. या पिढीचा चेहरा मराठीबाबत एकसंध नाही. तळागाळातल्या कुटुंबातली अनेक मुलं मराठीत आणि उच्चवर्गीय घरातली मुलं इंग्रजीत असं या पिढीचं एक ठळक चित्र आहे. या मुलांमध्यल्या भिंती स्पष्ट दिसतात. यांच्यापैकी कुणी मराठीचा मुद्दा राजकीय पक्षच तडीस नेतील असं मानणारी आहेत. काही 'मराठीतून शिकलो म्हणून मागे राहिलो', या न्यूनगंडात अडकलेली आहेत. त्यांच्यापैकी अनेकांना असे वाटते की जगण्याकरता इंग्रजी तर हवीच व ती आपल्यापाशी आहे मग मराठीची गरज कशासाठी? मराठी आता केवळ घरात आई-बाबा, आजी-आजोबा वगैरेशी बोलण्याची भाषा म्हणूनच राहणार. उच्च शिक्षणातली मराठी अभ्यासक्रमात नाही हा मराठीचा बाद ठरवणारा मुख्य मुद्दा त्यांच्यासमोर आहे.

उच्च शिक्षणाच्या टप्प्यावर कुठेच मराठीमुळे त्यांचे काही अडत नाही आणि मराठीशी निगडित करिअरचे त्यांना काही आकर्षण नाही. मराठीशी संबंधित करिअरची क्षेत्रे तरी किती? हा प्रश्न विचारून ही मुलं आपल्याला निस्तर करतात. याच पिढीतली काही मुलं मराठीवर भाबडं प्रेम करणारीही आहेत.

मराठीच्या प्रवासावर आधारित एक नाट्य माझे विद्यार्थी सध्या उभं करतायत. मराठीच्या गौरवशाली परंपरेचे वेगवेगळे टप्पे त्यांनी छानच शोधले आहेत. हे सगळे विद्यार्थी थबकले आहेत नाटकाच्या शेवटापाशी! मराठी पुढच्या काळात आम्ही कशी टिकवणार आणि वाढवणार आहोत हे त्यांना नाटकाच्या शेवटी दाखवायचं आहे पण ते कसं आणि काय हे त्यांना सुचेनासे झालंय. यापुढे मराठीचं काय करायचं? याच उत्तर या पिढीनेच शोधायचे आहे. त्याकरता नव्या दृष्टीची गरज आहे. मी सुचवलेला शेवट त्यांना पटत नाही. हेही साहजिकच आहे. पूर्वीच्या पिढीच्या दृष्टीतून ही पिढी त्यांचे प्रश्न सोडवू शकत नाही. त्याकरता त्यांना स्वतःचा कार्यक्रम आखावा लागेल. मराठीसाठी काम करू इच्छिणाऱ्या तरुणाईचं आदान-प्रदान, संघटन, विचार यादृष्टीने महत्वाचा आहे. मराठीशी निगडित सर्व व्यवहारांमध्ये आज तरुण पिढीने प्रवेश केल्याशिवाय मराठीच्या प्रश्नांची नवी उत्तरे मिळणार नाहीत. मराठीसमोरचे प्रश्न सोडवायचे तर आधी मराठी हवी हे जाणवायला हवं. पण ते जाणवणं आज थांबलंय. ते का? याविषयी बोलणाऱ्या वर्जेश सोलंकी यांच्या ओळी अप्रतिम आहेत.

“इडलीच्या पीठासारखे भाषेचे तयार पॅक बाजारात मिळताना आपण एकदम पेंगापाव झालोत.”

ग्लोबल युगातील भाषेच्या सपाटीकरणाच्या वाटचालीकडे आणि आपल्या भाषेची सर्जनशील लवचीकता आजमावणे टाळण्याच्या प्रवृत्तीकडे या ओळी स्पष्ट निर्देश करतात.

फेब्रुवारीतील भाषादिनानिमित्ताने हे तुमच्याशी बोलावसं वाटलं.

याच महिन्यात अखिल भारतीय साहित्य संमेलन बडोद्यात महाराष्ट्राबाहेर होते आहे. यापूर्वीही मडगाव, हैद्राबाद, कारवार, दिल्ली, भोपाळ, घुमान, रायपूर,

पणजी इथे अखिल भारतीय मराठी साहित्यसंमेलने आयोजित केली गेली आहेत. महाराष्ट्राचे बृहन्महाराष्ट्राशी असलेले लागेबंधे या निमित्ताने उलगडण्याचा प्रयत्न ‘शब्द रुची’च्या या अंकातून करण्याची कल्पना मनात आली. यातूनच ‘देश आणि विदेशात रुजलेला महाराष्ट्र’ शोधला आहे. मराठी भाषा, मराठी संस्कृती, मराठी कला, त्यांच्याशी जोडले गेलेले उपक्रम, मराठी वाचनसंस्कृती, मराठमोळे सण-उत्सव असे विविध पैलू समोर ठेवून लेखकांनी मांडणी केलेली दिसते. कुठे मराठीशी नाते जोडून ठेवण्याचा सार्थ अभिमान, कुठे मराठीपासून दूर जात चालल्याची खंत, त्या-त्या प्रदेशातील लेखकांचे लेखन, जाग्या झालेल्या आठवणी, मराठी टिकवण्याकरता करावा लागणारा अटीतटीचा संघर्ष अशा विविध अंगांनी हे लेख लिहिले गेले आहेत. यंदाचे संमेलनाध्यक्ष लक्ष्मीकांत देशमुख यांची छोटेखानी मुलाखत आणि साहित्य संमेलनांवर क्ष-किरण टाकणारा प्रवीण बर्दापूरकर यांचा लेख वाचकांना जरुर आवडावेत. भाषादिनाचे औचित्य साधून मराठीविषयीचा आस्थापूर्ण विचार मांडणारे माधुरी पुरंदरे आणि डॉ. प्रकाश परब यांचे चिंतन महत्वाचे आहे.

या अंकाकरता प्रसाद हावळे या तरुण पत्रकार मित्राची साथसोबत नेहमीप्रमाणे लाभली. सुदेश हिंगलासपूरकर आणि ‘ग्रंथाली’ टीमचा उत्साह माझे पाठबळ वाढवत राहतो, हे नोंदवलेच पाहिजे.

– डॉ. वीणा सानेकर
सी-१२, सुयोग सोसायटी,
संत ज्ञानेश्वर मार्ग, मुलुंड (पूर्व),
मुंबई-४०० ०८९
भ्रमणध्वनी : ९८९९३५४५६
veenasanekar2018@gmail.com

कलानगरी बडोदे संमेलनाकरता सज्ज!

संजय बच्छाव

“शिक्षकांनी, अध्यापकांनी व तज्ज्ञ गृहस्थांनी आपापल्या विषयावर सोपे व परिपूर्ण ग्रंथ लिहून परभाषेवर अवलंबून राहण्याची गरज जरुर दूर केली पाहिजे. विद्यापीठातील परीक्षकांकरिताच नवीन ग्रंथ करून भागणार नाही तर, त्याहीपेक्षा श्रेष्ठ दर्जाचे सर्वसामान्य वाडमय स्वभाषेत तयार करणे आवश्यक आहे.” – सयाजीराव गायकवाड

बडोद्यातील प्रथम साहित्य संमेलन २४, २५, २६ ऑक्टोबर १९०९

नाशिक जिल्ह्यातील कवळाणे या लहानशा खेड्यातील फक्त अहिराणी या बोलीभाषेतच बोलू शकणारा गोपाळ, दत्तक विधानानंतर सयाजीराव झाला आणि अनेक देशी-विदेशी भाषा अस्खलितपणे बोलू लागला. मातोश्री श्रीमंत जमनाबा, दिवाण टी. माधवराव व आयरीश शिक्षक इलियट यांनी विचारपूर्वक केलेल्या नियोजनबद्दू संगोपनामुळे यांचा सर्वांगीण विकास झाला. चौसूष वर्षांच्या त्यांच्या दीर्घ कारकीर्दीत, प्रजेचे मन, मस्तक व मनगट घडविण्याचे कार्य करण्यासाठी जगातील आम ज्ञान, विज्ञान, कला प्रजेसाठी उपलब्ध करून देण्याचा ध्यास घेतलेल्या या द्रष्ट्या राजांचं सर्वच क्षेत्रातील कार्याचं वर्णन केवळ ‘प्रचंड’ असेच करता येईल. सार्वजनिक वाचनालयांमुळे युरोपचा विकास झाल्याचे १९०५ मधील युरोपच्या दौन्यात महाराजांच्या लक्षात येताच त्यांनी ग्रंथ प्रसारालाच महत्त्व दिल. त्यासाठी अमेरिकेतील ‘येल’ विद्यापीठातील ग्रंथालयविषयक तज्ज्ञ असलेल्या डब्ल्यू. ए. बॉर्डन यांची त्यांनी १९०३पासून ‘डिरेक्टर ऑफ स्टेट लायब्ररीज’ या पदावर नेमणूक केली. संपूर्ण संस्थानात मोफत वाचनालये, प्रांत ग्रंथालये, नगर ग्रंथालये, फिरती ग्रंथालये यासारख्या सरकारी योजनांच्या माध्यमातून महाराजांनी १५०४ ग्रंथालयांच्या मध्यमातून प्रजेला सुसंस्कृत करण्यासाठी चळवळ सुरु केली. प्राच्यविद्या मंदिर (The Oriental Institute) या संस्थेची १९२७ मध्ये स्थापना केली. सयाजी साहित्य माला, मातोश्री जमनाबा स्मारक माला, सयाजी बाल ज्ञानमाला, सयाजी ग्रामविकासमाला यांच्या माध्यमातून डिसेंबर २०१७ पर्यंत मराठी, गुजराती, हिंदी, संस्कृत व इंग्रजी या भाषांमध्ये एकूण ९३४ ग्रंथांची निर्मिती करण्यात आली आहे. यामुळे ग्रंथांना सर्वस्व मानणाऱ्या या राजाची कर्मभूमी असणाऱ्या बडोद्यात चौथ्यांदा साहित्य संमेलनाचे आयोजन होत आहे, यात विशेष वाटण्यासारखं काहीही नाही.

बडोद्यात आयोजित करण्यात आलेल्या लेफ्टनंट कर्नल डॉ. कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर यांच्या अध्यक्षतेखाली सातव्या संमेलनापासूनच मराठी ग्रंथकारांच्या संमेलनास ‘महाराष्ट्र साहित्य संमेलन’ असे व्यापक नाव देण्यात आले. हे संमेलन महाराष्ट्राबाहेर

आयोजित झालेले पहिले संमेलन ठरले. संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष बैरिस्टर संपत्तराव गायकवाड होते, तर उद्घाटक अर्थातच सयाजीराव गायकवाड महाराज होते. हे संमेलन बडोदे येथील न्यायमंदिर-समोरील मोकळ्या मैदानावर (आता या ठिकाणी पद्मावती शॉपिंग सेंटरची इमारत असून शेजारी मंगळबाजार भरतो.) उत्तम रीतीने शृंगारलेल्या मंडपात संमेलन भरविण्यात आले होते. या संमेलनासाठी मुंबई, पुणे, सातारा, कोल्हापूर, वन्हाड, मध्यप्रांत, इंदूर, कलकत्ता, काशी, मद्रास प्रांत, मैसूर, राजपुताना व गुजरातच्या विविध प्रांतातून मोठ्या प्रमाणावर साहित्यिक व साहित्यरसिक उपस्थित होते. संमेलनाध्यक्ष कीर्तिकरांची रथातून मिरवणूक काढण्यात आलेली होती. ठिकठिकाणी त्यांचं औक्षण करण्यात येत होते. मंडपाच्या प्रवेशद्वारात महाराज स्वतः संमेलनाध्यक्षांच्या स्वागतासाठी उभे होते.

साहित्यरसिकांची संख्या अधिक असल्यामुळे निवडक रसिकांना तिकिटे देऊन व्यासपीठाच्या उजव्या बाजूस बसण्याची व्यवस्था करण्यात आली तर इतरांची डाव्या बाजूस सोय करण्यात आली. निमंत्रित साहित्यिक व रसिकांना पुढे बसविण्यात आले. आपल्या उद्घाटनपर भाषणात देशी भाषांसंबंधी मत व्यक्त करताना महाराज म्हणाले, ‘‘देशी भाषा सर्वांस कळतात, निरनिराळ्या भाषांतील सुंदर विचार सर्वांस कळावे, म्हणूनच देशी भाषांची उन्नती झाली पाहिजे. भाषेचा केवळ प्रांतिकदृष्ट्या विचार न करता तिच्या साहाय्याने सर्व राष्ट्राचा कसा उत्कर्ष होईल, या दृष्टिनेच विचार केला पाहिजे. भाषेचे महत्त्व लोकात प्रेमाची वृद्धी करण्यासाठी विशेष आहे. या प्रसंगाने जी ही आपली सर्वांची भेट झाली ती शेवटची नसावी.’’ महाराजांच्या इच्छेनुसार पुन्हा १९२१ व १९३४ मध्ये साहित्यसंमेलनाचे आयोजन करण्यात आले.

या संमेलनासंदर्भात रियासतकार देसाई यांच्या ‘सयाजीराव गायकवाड यांच्या सहवासात’ या ग्रंथातील (पृष्ठ २७ व २८ वरील) एक उतारा पुढीलप्रमाणे, ‘‘सन १९०९च्या दसन्यास (२४ ऑक्टोबर) महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाची बडोद्यास बैठक झाली. ती तीन दिवस इतकी गाजली की, तसा विद्वत्विचार कचितच कमी अनुभवास येतो. तिचे मुख्य चालक रमेशबाबू (दिवाण रमेशचंद्र) असून मी त्यांचा स्थानिक सेक्रेटरी होतो. एवढे यशस्वी संमेलन,

छायाचित्र सौजन्य : सौ. मीनाताई शिंदे

इतके थोर पुरुष केवळ राष्ट्रप्रेमाने एकत्र आल्याचे दुसरे उदाहरण मिळणार नाही. डॉ. कीर्तिकर व डॉ. रा. गो. भांडारकर हे दोघे अध्यक्ष होते. हरप्रसादशास्त्री, मदनमोहन मालवीय, जदुनाथ सरकार असे नाना प्रांतांचे विद्वत् जन तीन दिवस एकत्र जमून महाराज राष्ट्रसंघटनाघडवतात. हा स्वातंत्र्ययुद्धातला पहिला डाव असे त्यावेळी सर्वांना वाटले. संमेलनाचे वेळी लोकमान्य टिळक मंडालेस कैदेची हवा उपभोगत होते, पण त्यांचे दोन चेले खाडिलकर व केळकर यांनी आपल्या उज्ज्वल वाणीने त्याप्रसंगी टिळकांची जागा उत्कृष्टपणे भरून काढली. संमेलनातले उद्घाटनाचे भाषण सव्वा तास रमेशचंद्रांनी केले. ते अद्याप माझ्या कानात ठळकपणे दुमदुमत आहे. “राष्ट्र म्हणजे काय? आपण परचक्रात सापडलो आहोत, त्यातून सुटकेचा मार्ग इतिहास काय दाखवितो”, हे दत्तांचे उद्गार ऐकून सर्व सभा मंत्रमुग्ध बनली. एक स्त्री काशिबाई कानिटकर त्या दिवशी अर्धा-पाऊण तास बोलल्या.”

इंग्रजांचे हेर राज्यभर होतेच. संमेलनात असलेल्या हेरांनी त्यांच्या वरिष्ठांना कळविले, ‘१८५७ नंतर अर्धशतकानंतर मराठी लोकांनी पुन्हा उठावाची तयारी करण्याचा चंग बांधला आहे. काही व्यक्तींवर विशेष नजर ठेवणे जरूर आहे.’ यावरूनच या संमेलनाच महत्त्व लक्षित येत.

साहित्यसम्राट न. चिं. केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली इंदुमती महालाच्या विशाल प्रांगणात भरलेल्या संमेलनात प्रारंभी खूपच अडचणी आल्या. संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष संपत्राव गायकवाड व मुख्य चिटणीस दाजी नागेश आपटे यांनी पुण्यात तज्ज्ञांची सभा घ्यावी व त्या सभेच्या मताप्रमाणे सहविचारिणी सभेने

संमेलनाध्यक्षाची निवड करावी असे मांडले. त्याप्रमाणे कार्यवाही होऊन साहित्यसम्राट न. चिं. केळकरांच्या नावावर शिक्कामोर्तब करून त्यांना कळविण्यात आले. त्यावेळी केसरीचे संपादक असलेल्या केळकरांनी कोल्हापूरचे शाहू महाराज व लोकमान्य टिळक यांच्यातील वादासंदर्भात ऑगस्ट-सप्टेंबर महिन्यात शाहू महाराजांविरुद्ध लेखन केले होते. यामुळे संतापलेल्या काही लोकांनी शाहू महाराज हे सयाजीराव महाराजांचे व्याही असल्याचे कारण पुढे करत केळकरांची निवड रद्द करण्याची मागणी केली. तोपर्यंत केळकरांना रितसर निमंत्रण देण्यात आले होते, म्हणून समस्या निर्माण झाली. केळकरांनी स्वतःहून अध्यक्षपदास नकार देणारा प्रस्ताव आणावा असाही प्रस्ताव ठेवण्यात आला. परंतु बॅ. संपत्राव गायकवाड भूमिकेवर ठाम राहिले व ही सूचना त्यांनी फेटाळली.

मुंबईच्या सर गोकुलदास तेजपाल हायस्कूलचे निवृत्त मुख्याध्यापक दामोदर गणेश पांध्ये यांनीही एका वेगव्या कारणामुळे विरोध दर्शविला. इंदूच्या महाराजांनी दिलेल्या दहा हजार रुपये देणगीचे कोषाधिकारी म्हणून त्यांना नेमण्यात आलेले होते. यापैकी काही रक्कम अथवा व्याज साहित्य परिषदेस देण्याचा त्यांना अधिकार देण्यात आलेला होता. त्यांनी अगोदरच इचलकरंजीचे अधिपती श्रीमंत बाबासाहेब घोरपडे यांना अध्यक्षस्थान देण्याचे ठरविले होते, त्यामुळे त्यांनी साहित्य परिषदेस कोणत्याही प्रकारची आर्थिक मदत करणार नसल्याची धमकी दिली. “आमच्या मेहनतीने व खर्चांने आम्ही हे संमेलन भरविणार असून अध्यक्षपद ठरविण्याचा तुम्हाला कोणताही अधिकार नाही, तसेच परिषदेच्या अनुमतीची आम्हाला गरज नाही”, असे ठणकावून सांगितले व त्यानुसार

संमेलन भरविले. त्यानंतरही एक मोठी समस्या उभी ठाकली. संमेलनापूर्वी दोनच दिवस अगोदर महाराज परदेशातून आले व संमेलनाच्या पूर्वसंध्येला पूर्वनियोजित कार्यक्रमानुसार दिल्लीला व्हाइसरॉयना भेटायला जाणार होते. केळकरांना अध्यक्ष केल्यामुळे च महाराज अनुपस्थित राहिले असा सर्वांचा गैरसमज झाला असता. बॅ. संपत्राव व आपटे यांनी महाराजांची भेट घेतली, त्यात महाराजांनी, “संमेलन २७ ऐवजी २६ तारखेला दुपरी भरवू शकाल तर मी जरूर उपस्थित राहीन व रात्रीच्या गाडीने दिल्लीस जाईन”, असे सांगितले. ही सूचना आनंदाने मान्य करून बाहेरगावच्या सर्व प्रतिनिधींना तारा करून तारखांतील फेरबदल कळविण्यात आला व २६ ते २८ नोव्हेंबर या कालावधीत थाटाने संमेलन पार पडले. संमेलनाला सुरुवात होण्यापूर्वी श्री. केळकर आपट्यांना म्हणाले, “माझ्या भाषणातून कोणीही प्रसिद्ध व्यक्तीने उटून जाऊ नये असे माझे मत आहे. माझे भाषण पुरे होण्यास दोन-अडीच तास लागतील. इतका वेळ बसण्याची महाराजांची तयारी नसली तर माझे भाषण हवे तेवढे लहान करण्यास मी तयार आहे.” यावर आपट्यांनी “महाराज उटून जाणार नाहीत”, असे सांगितल्यामुळे केळकरांनी पूर्ण भाषण वाचून दाखविले. त्याला जवळजवळ अडीच तास लागले तरीही महाराज उटून गेले नाहीत.

या संमेलनाच्या उद्घाटनात केलेल्या भाषणात महाराजांनी, “या प्रसंगास मी हजर रहावे म्हणून संमेलनाची वेळ आपण माझ्या सोयीची ठरविली याबद्दल मी आपला आभारी आहे” अशी सुरुवात करून उपस्थितांची मने जिंकली. या भाषणात महाराजांनी ग्रंथप्रसारावर विशेष भर दिला. महाराज म्हणाले, “सन १९०९ साली हे आपले संमेलन बडोद्यास भरले आणि लगेच पुढे गुजराथी संमेलन झाले. तेव्हा ग्रंथप्रसाराकरिता दोन लाख रुपयांची रक्कम मी वेगळी काढून ठेवली आणि त्याच्या व्याजामधून चांगले ग्रंथ तयार करण्याची स्वतंत्र योजना आमच्या शाळा खात्यात तयार करण्यात आली. ह्या योजनेने आजपावेतो जरी सुमरे ७५ लहान-मोठे ग्रंथ गुजराथीत व मराठीत मिळून तयार झाले आहेत, तरी या प्रयत्नास चांगले यश येत नाही हे पाहून मनास अत्यंत उद्गेह होतो.”

मातृभाषेतून शिक्षण देण्याच्या आवश्यकतेवर भर देताना महाराज म्हणाले, “शिक्षकांनी, अध्यापकांनी व तज्ज्ञ गृहस्थांनी आपापल्या विषयावर सोपे व परिपूर्ण ग्रंथ लिहून परभाषेवर अवलंबून राहण्याची गरज जरूर दूर केली पाहिजे. विद्यापीठातील परीक्षकांकरिताच नवीन ग्रंथ करून भागणार नाही तर, त्याहीपेक्षा श्रेष्ठ दर्जाचे सर्वसामान्य वाढमय स्वभाषेत तयार करणे आवश्यक आहे. इतिहास, चरित्रे, प्रवासवर्णने, विशिष्ट शास्त्रे इत्यादी अनेक विषयात स्वतंत्र ग्रंथरचना करून अगर जरूर तेथे तर्जुमे करून भाषेतील ज्ञानभांडार वाढविण्याची मोठीच आवश्यकता आहे. त्यासाठी विद्वान लेखक, सचोटीचे मुद्रक व प्रकाशक आणि विद्यप्रसाराची कळकळ बाळगणारे धनिक व संस्थानिक या सर्वांचा तात्कालिक उपयोग एक भावेनने करून घेता येईल. अशी काही तरी विशिष्ट व सुंसंघटित योजना (Organization) आपण आजच्या या बैठकीत

सर्वांनी एकत्र विचाराने अमलात आणली नाही, तर आजपर्यंतचा आपला अनुभव आणि संमेलन भरविण्याचे आपले श्रम फुकट गेले असे मी समजेन.”

सायंकाळी निवडक शंभर प्रतिनिधींना महाराजांनी इंदुमती महालामागील पटांगणात मेजवानीसाठी निमंत्रित करून सर्वांचा परिचय करून घेतला. त्यानंतर केळकरांशी महाराजांनी एकांतात चर्चा केली व रात्री अकरा वाजता महाराज दिल्लीला रवाना झाले.

या संमेलनाच्या अखेरीस नागपूरचे कवी आनंदराव टेकची यांनी ‘हा हिंद देश माझा’ ही सुप्रसिद्ध कविता सादर केली तेव्हा सभागृहात देशभक्तीचा व उत्साहाचा पूरे ओसंझून बाहात होता. अशा प्रकारे हे संमेलन अनेक विघ्नातून पार पडून अत्यंत यशस्वी रीतीने साजरे झाले.

बडोद्यात १९३४ मध्ये आयोजित करण्यात आलेल्या २० व्या संमेलनाचे अध्यक्ष ना. गो. चापेकर तर स्वागताध्यक्ष व सेनाध्यक्ष जनरल नानासाहेब शिंदे होते. सयाजीराव महाराज ९ एप्रिल, १९३४ ते ९ नोव्हेंबर, १९३५ या कालावधीत युरोप दौऱ्यावर असल्यामुळे या संमेलनास उपस्थित राहू शकले नाहीत. या संमेलनास वि. स. खांडेकर, कवी अनिल, वामन मल्हार जोशी, राजकवी चंद्रशेखर इत्यादी साहित्यिक उपस्थित होते, तर कवी माधव ज्युलियन कवीसंमेलनाचे अध्यक्ष होते.

न्यायमंदिर हॉलमध्ये भरविण्यात आलेल्या या संमेलनात जनरल नानासाहेब यांच्या नेतृत्वाखाली झालेली ‘लष्करी परजी’ वैशिष्ट्यपूर्ण होती. त्यात पायदळ, घोडदळ व तोफखाना विभागाचा समावेश होता. त्या प्रसंगाचे (परजीच्या) अंती स्वागताध्यक्ष व सेनाध्यक्ष नानासाहेब शिंदे जेव्हा तलवारीच्या टोकाने लष्कराचा निर्देश करून, ‘असे साहित्य आळाला हवे’, असे ठसठशीत स्वरात म्हणाले, तेव्हा ज्यांच्या हृदयाच्या तारा कंप पावल्या नाहीत असा साहित्य सेवक विरळाच! असे वर्णन केसरीने केलेले होते.

या संमेलनाबद्दल वि.स. खांडेकर, कवी अनिल व कविर्वर्य बा. भ. बोरकरांनी आठवणी लिहून ठेवलेल्या आहेत. खांडेकरांच्या उत्तेजनामुळे बोरकर बडोद्याला आले, परंतु कडाक्याच्या थंडीमुळे व प्रवासामुळे त्यांचा घसा बसला. कवी माधव ज्युलियन बोरकरांना म्हणाले, या कविसंमेलनात तुम्ही भाग घेतलाच पाहिजे. घशावर काहीतरी उपाय काढा, नाहीतर तुम्हाला आणाऱ्बी पंधरा वर्ष वाट पाहावी लागेल. पुढे येण्याची जागा म्हणजे पुणे किंवा बडोदे. कविसंमेलनात उपस्थित असणारी प्रचंड गर्दी पाहून बोरकर गांगरले. ‘नाव घ्या, नाव घ्या!’ असा ओरडा करून लोक भल्याभल्या कवींना व्यासपीठावर टिकू देत नव्हते. बोरकरांनी ‘तेथे कर माझे जुळती’ ही कविता सादर करताच टाळ्यांचा कडकडाट झाला. रसिकांच्या आग्रहास्तव ‘मुशाफिर’ ही कविताही त्यांनी सादर केली. उत्कृष्ट कवितेसाठी बोरकरांचा सुवर्णपदक देऊन सन्मान करण्यात आला. त्यानंतर वामन मल्हार जोशी, वि. द. घाटे, राजकवी चंद्रशेखर या ज्येष्ठ साहित्यिकांनी केलेल्या कौतुकाने बोरकर अधिकच भारावले. या संमेलनानंतर अडीच वर्षांच्या आतच ‘भारतगैरव’ ग्रंथमालेत

‘जीवन संगीत’ हा कवितासंग्रह प्रकाशित केला आणि कविवर्य बोरकर महाराष्ट्रात सुपरिचित झाले. महाराजांच्या अनुपस्थितीत भरविण्यात आलेल्या या संमेलनाबद्दल फारशी माहिती उपलब्ध नाही.

मराठी वाड्मय परिषद, बडोदे

सयाजीराव महाराजांच्या वाड्मयप्रेमामुळे व पाठिंब्यामुळे १९०९ व १९२१ या वर्षांत मराठी साहित्य संमेलनाचे यशस्वी आयोजन झाले होते. महाराजांच्या गुणग्राहकतेमुळे महाराष्ट्रासह विविध प्रांतांतून मराठी साहित्यिक बडोद्यात नोकरीनिमित्त स्थायिक झालेले होते. कविवर्य चंद्रशेखर, प्रो. चिं.वि. जोशी, वा. वि. जोशी, दाजी नागेश आपटे, जनरल नानासाहेब शिंदे, डॉ. वि.पां. दांडेकर व इतर असे पंथरा-वीस साहित्यिक सुद्धीच्या दिवशी एकत्र येऊन चहाच्या घोटासोबत साहित्यिक चर्चा करत. त्यातूनच चिं.वि. जोशींकडे भरलेल्या बैठकीत लेखक-लेखिकांचे स्नेहसंमलेन भरविण्याची कल्पना निघाली. या कल्पनेतूनच ‘मराठी वाड्मय परिषद, बडोदे’ या संस्थेचा जन्म झाला.

महाराणी चिमणाबा हायस्कूलमधील एका हॉलमध्ये ८ फेब्रुवारी, १९३१ रोजी संमेलनाचे आयोजन करण्यात आले. काही कामानिमित्त पाहुणे म्हणून आलेल्या प्रो. वामन मल्हार जोशी यांना विनंती करताच त्यांनी अध्यक्षपद स्वीकारले. या एक दिवसीय संमेलनात मुंबई विद्यापीठाची मराठीची पाठ्यपुस्तके, वाड्मय व अश्लीलता, मराठी भाषेत परभाषेतील शब्द द्यावेत काय?, काव्याचे बाह्यांग कसे असावे? या विषयांवर खुसखुशीत चर्चा झाल्या. या प्रारंभिक संमेलनात सुमारे पस्तीस लेखक-लेखिकांची उपस्थिती होती. दुसऱ्या दिवशी या संमेलनाची शहरात चर्चा होताच अनेक जण म्हणाले, आम्हाला निदान प्रेक्षक म्हणून तरी का बोलाविले नाही? यातूनच अशा संमेलनाची उपयुक्तता लक्षात घेऊन मराठी वाड्मय परिषद, बडोदे या संस्थेची स्थापना झाली.

साहित्यसप्राट न.चिं. केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली दोन दिवसीय (२१ व २२ डिसेंबर, १९३१) अधिवेशन आयोजित करण्यात आले. दाजी नागेश आपटे हे स्वागताध्यक्ष होते. महाराजा नाट्यगृहात (आताचे नवरंग कॉम्प्लेक्स) आयोजित करण्यात आलेल्या या प्रथम अधिवेशनाचे उद्घाटन सयाजीराव महाराजांचे नातू, युवराज प्रतापसिंह यांनी केले. साहित्यसंमेलनाचे उद्घाटन राज परिवारातील सदस्याकडून करण्याची अलिखित परंपरा आजदेखील पाळली जाते. आजवर सयाजीराव महाराज, प्रतापसिंह महाराज, फतेसिंह महाराज, श्रीमंत राजमाता शांतादेवी, रणजितसिंह महाराज, श्रीमंत मृणालिनीदेवी पुवार व राजमाता श्रीमंत शुभांगिनीदेवी यांनी परिषदेच्या अधिवेशनांचे उद्घाटन केलेले आहे. राजमाता शुभांगिनीदेवी ११ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या स्वागताध्यक्ष आहेत. अनौपचारिकपणे स्थापन करण्यात आलेल्या या संस्थेची घटना १९५२ मध्ये अस्तित्वात आली. तोवर पंथरा अधिवेशने संपन्न झाली होती. १ एप्रिल, १९६२ पासून संस्थेची नवीन घटना अस्तित्वात आली. त्यानंतर डिसेंबर, १९६२ मध्ये

होणाऱ्या २६ व्या अधिवेशनाचे आयोजन झाले. परिषदेच्या माध्यमातून मराठी भाषा व संस्कृती यांचे जतन व संवर्धन करण्याचे कार्य सातत्याने चालू आहे. गेल्या ८५ वर्षांत वि.पां. दांडेकर, दाजी नागेश आपटे, जनरल नानासाहेब शिंदे, राजरत्न राजप्रिय सरदार रामचंद्र मानेपाटील, शांताराम सबनीस, डॉ. श्रीराम दामले, वसंतराव कप्पान, प्रा. गणेश अग्रिहोत्री, विष्णु अनंत महाजन, डॉ. रविकांत जोशी, अनिल कानिटकर, दिलीप खोपकर इत्यादींसह गंगुबा पटवर्धन, आनंदीबा जयवंत, सुशीला मुन्शी, उषा वाघमारे व प्रा. डॉ. वनिता ठाकूर यांनीही परिषदेचे अध्यक्षपद भूषविले आहे.

मराठी वाड्मय परिषदेने कधीही संमेलनाध्यक्ष पदासाठी निवडणूक घेतली नाही. दरवर्षी संमेलनाध्यक्ष ठरविला जातो. हे संमेलनाध्यक्षपद मराठी साहित्य वर्तुळात अत्यंत महत्वाचे मानले जाते. मराठीतील जवळजवळ सर्वच सुप्रसिद्ध साहित्यकांना या संमेलनाध्यक्षपदाचा मान मिळालेला आहे. अपवाद फक्त वि.स. खांडेकर, कुसुमाग्रज व विंदा करंदीकर या ज्ञानपीठ पुरस्काराने सन्मानित झालेल्या दिग्गज साहित्यकांचा. वास्तविक खांडेकर हे १९२१ व ३४ मधील मराठी साहित्य संमेलनास उपस्थित होते परंतु परिषदेच्या संमेलनासाठी ते येऊ शकले नाहीत.

अपवादात्मक परिस्थिती वगळता दरवर्षी शनिवार व रविवार असे दोन अथवा तीन दिवसीय संमेलन कमीत कमी खर्चात आयोजित करण्यात येते. त्यात परिसंवाद, बहुभाषिक कवी संमेलन, अनौपचारिक गप्पा, विविध क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी केलेल्या मान्यवरांच्या मुलाखती, ग्रंथ प्रदर्शन, अभिरुची गैरव पुरस्कार, स्थानिक तसेच अखिल भारतीय पातळीवर आयोजित करण्यात आलेल्या साहित्य स्पर्धांचा पारितोषिक वितरण व मनोरंजन कार्यक्रम यांचा समावेश होतो. वर्षभरात व्याख्याने तसेच विविध प्रकारच्या साहित्यविषयक कार्यशाळा व शिबिरांचे आयोजन करण्यात येते. परिषदेला २००१पासून अखिल भारतीय साहित्य महामंडळाशी संलग्न संस्था असा दर्जा मिळाल्यामुळे दरवर्षी अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात सहभागी होण्याची संधी येथील साहित्यिकांना मिळते. विविध ठिकाणी आयोजित करण्यात आलेल्या अ. भा. मराठी साहित्य संमेलनात आजवर डॉ. सुषमा करोगल, डॉ. संजय करंदीकर, माधवी मोगरकर, प्रसाद विप्रदास, डॉ. सचिन केतकर, अरुणा जोशी व संजय बच्छाव हे परिसंवादात सहभागी झाले. तर दिलीप खोपकर, डॉ. वनिता ठाकूर व संजय बच्छाव यांना विश्व मराठी साहित्य संमेलनातील परिसंवादात सहभागी होण्याचा बहुमान मिळाला. जयश्री जोशी, चंद्रशेखर अग्रिहोत्री, शुभांगिनी पाटणकर, दीपक भडे, चंद्रकांत धचीणकर, अनिल राव, डॉ. सुरेखा विनोद, प्रसाद देशपांडे इत्यादींना कविसंमेलनात सहभागी होण्याची संधी मिळाली. साहित्य महामंडळाचा वर्धापनदिन तीन वेळा बडोद्यात आयोजित करण्यात आला. ‘कुसुमाग्रज प्रतिष्ठान’ची ‘ग्रंथ तुमच्या दरी’ ही योजना परिषदेच्या वतीने बडोद्यासह अहमदाबाद, सुरत, नवसारी व वलसाड या शहरात कार्यान्वित झालेली आहे. थोडक्यात, नवोदित साहित्यिकांना व्यासपीठ देण्याचे काम परिषदे

सातत्याने करीत आहे. परिषदेच्या १९३१ ते २००० या कालावधीत झालेल्या पहिल्या पन्नास संमेलनाच्या अध्यक्षांची भाषणे समाविष्ट असणारा सयाजीनगरीतील साहित्यविचार (खंड १ व २) या ग्रंथाने मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. या ग्रंथाचे संपादन प्रा. गणेश अग्निहोत्री व प्रा. दत्तात्रेय पुढे यांनी केलेले असून ‘स्नेहवर्धन प्रकाशन’, पुणे यांनी प्रकाशन केले आहे. भालचंद्र धारकर यांनी संकलित केलेली सयाजीनगरीतील साहित्यसंपदा सूची परिषदेने २०१३ मध्ये प्रकाशित केलेली आहे. आता या सूचीची सुधारित आवृत्ती प्रकाशित होणे आवश्यक आहे.

१८ वे मराठी साहित्य संमेलन – १९३२ – कोल्हापूर

सयाजीराव महाराजांच्या पुढाकाराने आणि पाठिंब्याने बडोद्यातील तिन्ही साहित्य संमेलने दिमाखात भरविण्यात आली. विदेश दौऱ्यामुळे १९३४ च्या संमेलनास महाराज उपस्थित राहू शकले नाहीत. कोल्हापूर येथे १९३२ मध्ये भरलेल्या १८ व्या साहित्य संमेलनाचे तर महाराज अध्यक्षच होते. दुर्दैवाने प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे महाराज या संमेलनास उपस्थित राहू शकले नाहीत. महाराजांनी राजरत्न राजप्रिय सरदार रामचंद्र मानेपाटील यांना भाषणाची प्रत देऊन कोल्हापूरला पाठविले. मानेपाटील यांनीच संमेलनात महाराजांच्या भाषणाचे वाचन केले.

महाराजांनी या विस्तृत भाषणात मराठी वाड्यमय इतिहासाचे चार खंड, मराठी वाड्यमयात झालेली क्रांती, बडोदे संस्थानात केलेले ग्रंथविषयक कार्य यावर सविस्तर चर्चा केली. देशातील प्रांतिक साहित्य परिषदांना आपल्या जबाबदारीची जाणीव करून देताना महाराज म्हणाले, ‘देशी भाषेतल्या वाड्यम्याची परदेशस्थ वाचकास माहिती होत नाही म्हणून हिंदुस्थानातल्या सर्व प्रांतिक साहित्य परिषदांनी निवडक प्रतिनिधींची ‘भारत साहित्य परिषद’ (अँकॅडमी) स्थापन करून महत्त्वाची कामं हाती घेतल्यास पुष्कळ उपयोग होईल. वेचक पुस्तकांची वेगळ्या प्रांत भाषांत भाषांतरे करून परस्पर परिचय वाढविणे, सर्वांस मान्य होतील अशा पारिभाषिक संज्ञा तयार करणे, भारतीय पुस्तकांची पाश्चिमात्य भाषांत व पाश्चिमात्य पुस्तकांची भारतीय भाषांत भाषांतरे करविणे, सर्वानुमते परस्पर व्यवहारास अनुकूल होईल अशी एखादी राष्ट्रभाषा आणि राष्ट्रलिंगी पसंत करून तिचा प्रचार करणे, ही व अशाच प्रकारची दुसरी कार्ये या संस्थेकडून पार पडण्यासारखी आहेत.’

मराठी संस्कृती : जतन व संवर्धन

बडोद्यात मराठी संस्कृतीचे जतन व संवर्धन करणाऱ्या विविध संस्थांमध्ये मराठी माध्यमाच्या शाळा, विद्यापीठातील मराठी विभाग, सेंट्रल लायब्ररी, जयसिंहराव लायब्ररी, विक्रम वाचनालय, ग्रंथपेटी योजना, ब्राह्मणसभा वाचनालय, ग्रंथास्वाद, जुम्मादादा व्यायाम मंदिर, गुजरात क्रीडा मंडळ, महाराष्ट्र क्रीडा मंडळ, नारायण गुरुंची तालीम, स्वातंत्र्यवीर सावरकर स्मृतिकेंद्र, प्राच्य विद्यामंदिर, मराठी वाड्यमय परिषद, सहविचारिणी सभा, चैतन्य भाषिक मराठी मंडळ,

मांजलपूर महाराष्ट्र मंडळ, कारेलीबाग महाराष्ट्र मंडळ, विविध विस्तारातील संस्कार मंडळे, भजनी मंडळे, वारकरी समाज, शंकर टेकडी गणेश मंडळासह विविध गणेश मंडळे, कसान प्रतापविजय, सहविचार, अभिरुची, व्यायाम, मायमराठी, सद्विचार, आवेश, अस्मिता, नवअस्मिता, कीर्तिस्तंभ, मराठी मंजुषा, समांतर भाष्य, ईप्सित इत्यादी नियतकालिके, बरोडा अमॅच्युअर्स ड्रॅमेटिक्स क्लब, हौशी कला मंडळ, बडोदे संगीत कला केन्द्र, पंचम्, स्वरगंधा, स्वरविलास इत्यादी संस्थांचा समावेश होतो.

बडोद्याला संस्कारनगरी किंवा कलानगरी हे बिरूद मिळवून देण्यात सिंहाचा वाटा असणाऱ्या अनेक संस्था काळाच्या ओघात लोप पावत आहेत. मराठी शाळांची अवस्था सातत्याने घटत जाणाऱ्या विद्यार्थी संख्येमुळे केविलवाणी झालेली आहे. वाड्यमय परिषदेच्या अधिवेशनाच्या सदस्य नोंदविणीसाठी पहाटेपासून रांगा लावणारे बडोदेकर शहराच्या विविध भागात विखुरलेले आहेत. काही संस्थांमध्ये फक्त पदाधिकरीच आहेत, तरुण कार्यकर्त्यांच्या अभावामुळे या संस्था सुस्तावल्या अवस्थेत कार्यरत आहेत. मात्र संमेलनामुळे सर्व संस्था आता एकत्र आलेल्या आहेत. संमेलन यशस्वी करण्यसाठी राजमाता श्रीमंत शुभांगिनीदेवी गायकवाड व परिषदेचे अध्यक्ष दिलीप खोपकर यांच्या नेतृत्वाखाली विविध संस्था संमेलनातील जबाबदारी पार पडण्यसाठी उत्साहाने कामाला लागलेल्या आहेत. संमेलनामुळे सुस्तावलेल्या संस्थांनाही ऊर्जा मिळून त्याही कार्यरत होतील असं आशावादी चित्र दिसत आहे. थोडक्यात संमेलनामुळे सर्वच मराठी संस्थांच्या आशा पल्लवित झाल्या आहेत.

संदर्भ सूची :

- श्री. महाराज सयाजीराव गायकवाड (तिसरे) यांचे चरित्र (खंड १ ते ३) – लेखक – दाजी नागेश आपटे
- श्रीमत्महाराज सयाजीराव गायकवाड यांची भाषणे (खंड ३)
- आत्मवृत्त – लेखक : दाजी नागेश आपटे
- सयाजी गौरव ग्रंथ – संपादक – राजरत्न राजप्रिय सरदार रामचंद्र मानेपाटील
- सयाजीनगरीतील साहित्यविचार (खंड १ व २) – संपादक : प्रा. गणेश अग्निहोत्री व प्रा. दत्तात्रेय पुढे
- गिटर – बा. भ. बोरकर
- सयाजीराव गायकवाड यांच्या सहवासात – लेखक : रियासतकार गोविंद सखाराम देसाई
- एका शिपायाचं आत्मवृत्त – लेखक – जनरल नानासाहेब शिंदे
- सयाजीराव गायकवाड – लेखक – दादूमिया

- संजय बच्छाव

भ्रमणध्वनी : ९४२८१६५५९६

sanjaybachhav@gmail.com

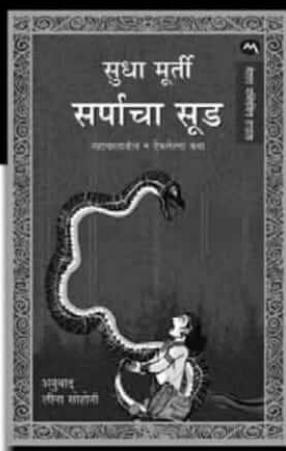
(कुसुमाग्रज प्रतिष्ठान साहित्यभूषण, पत्रकार आणि विश्व तसेच

अखिल भारतीय साहित्यसंमेलनांमध्ये सहभागी वक्ता)

टाक्यातून झिरपे ऊब...
 जशी हुबेहूब आईची माया...
 मूर्तिमंत सुखाचा सूर...
 आळवते लडिवाळ सुधा...

नवीन प्रकाशित

लेखिका

सुधा मूर्ती
 अनुवाद
 लीना सोहोनी

तीन हजार टाके सर्पाचा सूड

मेहता
 पब्लिशिंग
 हाऊस

Email : sales@mehtapublishinghouse.com
 website : www.mehtapublishinghouse.com

Follow us on
<http://www.facebook.com/mehta.publishinghouse>

E-book available : play.google.com/store/books |
m.dailyhunt.in/Ebooks/marathi | www.amazon.in

Save Tree Books, Read eBooks
 700 Marathi books
 available as e-book

WhatsApp us on
 9420594665

बेळगाव सीमाभागातील वाड्मयीन, सांस्कृतिक वातावरण...

द.तु. पाटील

सीमाप्रश्नाच्या संघर्षाबरोबर मराठी भाषा, संस्कृती जिवंत ठेवण्याची, तिचे संवर्धन करण्याची, समाजाचे प्रबोधन करण्याची महत्त्वाची जबाबदारी बेळगावातील मराठी भाषक समाजावर आहे. ती जबाबदारी इथला मराठी भाषक समाज समर्थपणे पेलताना दिसतो.

॥१॥

बेळगाव सीमाभाग पूर्वी मुंबई राज्यात होता. १९५६च्या भाषांवार प्रांतरचनेच्या वेळी बहुसंख्य मराठी भाषक असूनही हा प्रदेश कर्णटकात डांबण्यात आला. तेव्हापासून तो महाराष्ट्रात जाण्यासाठी संघर्ष करीत आहे. त्यासाठी महाराष्ट्र एकीकरण समितीची स्थापना करण्यात आली. तिच्या माध्यमातून अनेक सनदशीर मागाने लढे दिले. सत्याग्रहाची आंदोलने केली. उपोषणे केली. तुरुंगवास पत्करला. साराबंदीची चळवळ झाली. अशा आंदोलनांनून काही सत्याग्रही पोलिसांच्या अमानुष अत्याचाराला बळी पडले. अनेकजण जायबंदी झाले. अनेकांचे संसार उदृध्वस्त झाले. अनेक शेतकऱ्यांच्या जिमिनी गेल्या. कोट्यवधी रुपयांचे नुकसान झाले. पण तरीही न्याय मिळाला नाही. शेवटी इथल्या मराठी भाषिकांना सर्वोच्च न्यायालयात जावे लागले. तेथे सध्या हा खटला चालू आहे. गेली साठ-बासै वर्ष आपल्या न्याय्य मागण्यांसाठी संघर्ष करीत असलेली ही जगातील एकमेव भाषिक चळवळ असावी. म्हणूनच बेळगाव सीमाभाग म्हटले की पहिल्यांदा इथल्या मराठी जनतेच्या सीमालढ्याच्या चळवळीचा विचार करावा लागतो. कारण तो सीमाभागातील संबंध मराठी माणसाच्या अस्मितेचा आणि जिब्हाळ्याचा प्रश्न आहे.

सीमाप्रश्नाच्या संघर्षाबरोबर मराठी भाषा, संस्कृती जिवंत ठेवण्याची, तिचे संवर्धन करण्याची, समाजाचे प्रबोधन करण्याची महत्त्वाची जबाबदारी इथल्या मराठी भाषक समाजावर आहे. ती जबाबदारी इथला मराठी भाषक समाज समर्थपणे पेलताना दिसतो. त्याला 'तरुण भारत', 'सकाळ', 'पुढारी' ही दैनिक आणि 'राष्ट्रवीर', 'साम्यवादी', 'लोकमत' यासारखी साप्ताहिक बळ देतात. त्या संदर्भात इथल्या वाड्मयीन चळवळीचेही योगदान खूप मोठे आहे. बेळगाव आणि बेळगाव परिसरातील साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यातून मराठी साहित्य समृद्ध केले आहे. वाचनालये, महिला मंडळे, युवक मंडळे, साहित्यिक संस्था, ग्रामीण साहित्य संमेलने यांच्या माध्यमातून अनेक साहित्यिक आणि सामाजिक उपक्रम राबवले जातात. त्यातून नवोदितांना साहित्यनिर्मितीची ऊर्जा मिळते. मराठी समाजाचे वैचारिक प्रबोधन होते.

॥२॥

यमुनापर्यटन (१८५७) या पहिल्या सामाजिक काढंबरीचे लेखक बाबा पट्टमनजी बेळगावचे आहेत. बेळगावच्या मिशन स्कूलमध्ये ते शिकले. तेथील शिक्षणातून त्यांच्या मनावर ख्रिस्ती धर्माचा पगडा बसला. पुढे त्यांनी समाजप्रबोधन आणि लेखनकार्यास वाहून घेतले. त्यांच्या एकूण पुस्तकांची संख्या शंभरच्या आसपास भरते. 'मोरनगड' काढंबरीचे लेखक, भाषाशास्त्रज्ञ आणि व्याकरणकार रा.भि. गुंजीकर, आचार्य काका भालेलकर, कथाकार जी.ए. कुलकर्णी, रणजित देसाई इत्यादी साहित्यिक बेळगावच्या आसपासच्या खेडेगावातील आहेत. नाटककार अण्णासाहेब किलोस्कर सौदती तालुक्यातील गर्लहोसूर गावचे आहेत.

अण्णासाहेब किलोस्कर

इंदिरा संत

आधुनिक मराठी साहित्यातील श्रेष्ठ कवयित्री इंदिरा संत बेळगावच्या आहेत हे सर्वाना माहीतच आहे. नोकरीनिमित्त बेळगावात आलेले कवी कृ.ब. निकुंब यांचे पुढचे सर्व आयुष्य बेळगावात गेले. कवी शंकर रामाणी आयुष्याच्या उत्तरार्थात बेळगावात वास्तव्याला आले. महाराष्ट्राचे लाडके व्यक्तिमत्त्व पु.ल. देशपांडे, ज्ञानपीठ पारितोषिक विजेते विंदा करंदीकर, पु.शि. रेणे, प्रा. द.सी. पांग, डॉ. के.ना. वाटवे, डॉ. गो.म. वाटवे इत्यादी साहित्यिक, विचारवंतांनी काही काळ नोकरीनिमित्त बेळगावात वास्तव्य केले आहे.

याशिवाय माधवी देसाई, अनंत मनोहर, भीमराव गस्ती, माधुरी शानभाग, निपाणीचे महादेव मोरे यांच्याबरोबर आणखी लेखक, कर्वींची नावे सांगता येतील. ती यादी खूप मोठी होईल. शब्दसंख्येच्या मर्यादिमुळे प्रस्तुत लेखकास ती देता येत नाही.

॥३॥

बेळगाव शहरात सार्वजनिक वाचनालय (स्थापना १८४८), सरस्वती वाचनालय (स्थापना १८७४), वाड्मयचर्चा मंडळाचे वाचनालय (१९२७) आणि लोकमान्य ग्रंथालय (स्थापना २०१०) ही महत्वाची वाचनालये कार्यरत आहेत. या वाचनालयांनी केवळ पुस्तक देवघेवीपुरते आपले कार्य सीमित ठेवलेले नाही. ही वाचनालये वर्षभर अनेक उपक्रम राबवितात.

सार्वजनिक वाचनालयामार्फत सावित्रीबाई फुले, राजर्षी शाहू महाराज, क्रांतिसिंह नाना पाटील, आचार्य अत्रे यांच्या जयंत्या, साने गुरुजी पुण्यतिथी, ग्रंथालय दिन आणि रंगभूमी दिन या दिवशी व्याख्याने आयोजित केली जातात. महात्मा गांधी जयंतीला महत्वाच्या एका विषयावर दोन दिवसांची 'ज्ञानसत्र व्याख्यानमाला' घेतली जाते. याशिवाय गेली त्रेचाळीस वर्ष बॅ. नाथ पै यांच्या स्मृती जागविष्यासाठी त्यांच्या नावाने १८ जानेवारीपासून पाच ते सहा दिवसांची व्याख्यानमाला घेतली जाते. वैचारिक व्याख्यानाबरोबर संतसाहित्य, कविता, आरोग्य, विनोदी वाड्मय असे वेगवेगळे विषय व्याख्यानासाठी निवडले जातात. व्याख्यानमालेच्या पहिल्या दिवशी बेळगावमध्ये बी.ए. आणि एम.ए.ला मराठी विषयात प्रथम आलेल्या विद्यार्थ्यांना आणि पत्रकारांना गौरविष्यात येते.

विचारवंत किंवा साहित्यिकाला आचार्य अत्रे यांच्या जयंतीदिवशी 'आचार्य अत्रे साहित्य पुरस्कार' दिला जातो. सरस्वती वाचनालयातर्फे दोन दिवसांची 'यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला', तीन दिवसांचा 'कुमार गंधर्व संगीत महोत्सव' आयोजित केला जातो. दर महिन्याला 'संगीत कलामंचा'तर्फे संगीत कार्यक्रम घेतले जातात.

वाड्मयचर्चा मंडळामार्फत दोन दिवसांचे 'गोगटे ज्ञानसत्र' घेतले जाते. बालगंधर्व आणि लोकमान्य टिळक पुण्यतिथीनिमित्त व्याख्यान ठेवले जाते. मराठी रंगभूमी दिनानिमित्त नाट्यगीते, भावगीते, एखादे नाटक अथवा नाटिका याविषयी कार्यक्रम घेतला जातो. विद्यार्थ्यांसाठी गीतापठण स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, काव्यगायन स्पर्धा घेतल्या जातात. याशिवाय महिन्या-दोन महिन्यातून व्याख्यान आयोजित केले जाते.

बेळगाव परिसरातील साहित्यिकांना प्रोत्साहन मिळावे म्हणून इ.स. १९९३ पासून वाड्मयचर्चा मंडळाच्या वरीने साहित्य पुरस्कार दिले जातात. नवोदितांसाठी 'वि.ना. मिसाळ' साहित्य पुरस्कार, इतर लेखकांसाठी 'वाड्मय चर्चा मंडळ' साहित्य पुरस्कार, 'वाड्मय चर्चा मंडळ 'विशेष पुरस्कार' अशा पुरस्कारांनी साहित्यिकांना गौरविष्यात येते.

दैनिक तरुण भारतचे संस्थापक-संपादक किरण ठाकूर यांच्या प्रोत्साहनातून 'लोकमान्य ग्रंथालय' सुरु झाले. अल्पावधीत या ग्रंथालयाने आपला वेगळा ठासा उमटविला. ग्रंथालयाचे कार्याध्यक्ष

अशोक याळगी यांच्या कल्पकतेतून 'जी.ए. कुलकर्णी स्मृती दालन' आणि 'कमल देसाई स्मृती दालन' ग्रंथालयाने सुरु केले आहे. ग्रंथालय 'इंदिरा संत स्मृती व्याख्यान' आयोजित करते. दर महिन्याला नामवंत लेखकांचे व्याख्यान अथवा गपाटपांचा कार्यक्रम केला जातो. पुस्तक प्रकाशन समारंभ केला जातात. ग्रंथालयाने पुस्तक विक्री केंद्र सुरु केले आहे. लष्करातून निवृत्त झालेले मूळचे गोव्याचे शंकर चाफाडकर यांनी बेळगावात येऊन स्वतःच्या फ्लॅटमध्ये वैयक्तिक ग्रंथालय सुरु केले. अविवाहित असलेल्या चाफाडकरांना फ्लॅटच्या सर्व खोल्या संसारोपयोगी साहित्याएवजी पुस्तकांच्या कपाटांनी भरलेल्या आहेत. जवळपास आठ हजार पुस्तके ग्रंथालयात आहेत. सर्व खोल्या साहित्यिकांच्या फोटोंनी सजविल्या आहेत. महाराष्ट्रातील अनेक साहित्यिकांनी त्यांच्या ग्रंथालयाला भेट दिली आहे. चाफाडकरांचे गेल्या वर्षी निधन झाले.

जवळकर बंधू यांनी बेळगावातील मराठी वाचकांना पुस्तके उपलब्ध व्हावीत या हेतूने १९५५ साली 'नवसाहित्य बुक स्टॉल' सुरु केला. त्यांनी 'नवसाहित्य प्रकाशन' आणि त्यानंतर 'पारख प्रकाशन' या नावाने जवळपास १५० च्या आसपास पुस्तके प्रकाशित केली आहेत.

॥४॥

साहित्यिक आणि सांस्कृतिक उपक्रम राबवणाऱ्या अनेक संस्था बेळगावात कार्यरत आहेत. बेळगावमधील कर्वींनी एकत्र येऊन स्थापन केलेले शब्दगंध कवीमंडळ (१९९०) वर्षभर अनेक उपक्रम आयोजित करते. मराठी भाषादिन, कवी कालिदास जयंती आणि मंडळाच्या वर्धापनादिनानिमित्त कार्यक्रम घेतले जातात. गेल्या चार वर्षांपासून कवी 'अविनाश ओगले काव्यस्मृती पुरस्कार' दिला जातो. मंडळाच्या वरीने दहा कवितासंग्रहांचे प्रकाशन करण्यात आले आहे.

आदर्श शिक्षक वि.गो. साठे यांच्या विद्यार्थ्यांनी 'वि.गो. साठे मराठी प्रबोधिनी'ची स्थापना १९९४ मध्ये केली. प्रबोधिनीच्या वरीने विद्यार्थ्यांसाठी व्याकरण, हस्ताक्षर स्पर्धा घेतल्या जातात. मराठी भाषादिनानिमित्त व्याख्यान आणि २०१५ मध्ये फैयाज शेख यांच्या अध्यक्षतेखाली दोन अखिल भारतीय नाट्यसंमेलने बेळगावात झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात 'कलोपासना', 'महाराष्ट्र नाट्यमंडळ', 'वरेकर नाट्यसंघ', 'नाट्यांकुर' अशा हौशी नाट्यसंस्था बेळगावात निघाल्या. अखिल भारतीय मराठी नाट्य परिषदेची शाखा बेळगावमध्ये कार्यरत आहे. नाट्यांकुर संस्थेतर्फे डॉ. संध्या देशपांडे यांनी स्थानिक कलाकारांना घेऊन दहा-बारा नाटके रंगभूमीवर आणली आहेत आणि विद्यार्थ्यांना घेऊन जवळ जवळ पाचशे पथनाट्यांचे प्रयोग महाराष्ट्र, कर्नाटक, गोव्यामध्ये केले आहेत. शारदोत्सवामध्ये दर तीन वर्षांनी एकदा स्थानिक महिला कलाकारांना घेऊन बसवलेल्या नाटकाचा प्रयोग केला जातो. नाटकातील पुरुषपांत्रे महिलाच करतात. 'कॅपिटल वन सोसायटी'तर्फे साठ वर्षांपासून एकांकिका स्पर्धा घेतल्या जातात.

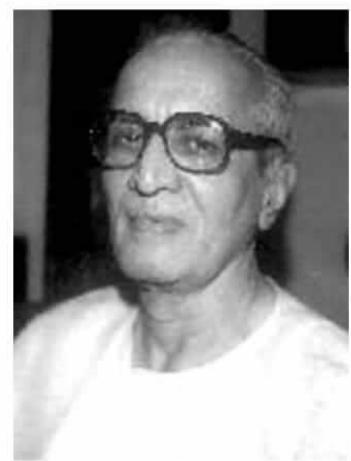
बेळगावच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, वाड्मयीन क्षेत्रात

श्री. म. परांजपे

ग.त्र्यं. माडखोलकर

य.दि. फडके

सत्यशोधक चळवळीचे स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून आजपर्यंत खूप मोठे योगदान आहे. सत्यशोधक विचारधारेच्या 'राष्ट्रवीर' (१९२१) साप्ताहिकातून शामराव देसाई, दाजिबा देसाई, रा.ना. चव्हाण इत्यादी विचारवंतांचे बेरेच लेख प्रसिद्ध झाले होते. त्यातील काही लेख ग्रंथरूपाने प्रकाशित झाले. याच विचारधारेचे ए.ल.आर. चौगुले, नारायण अतिवाडकर आणि सत्यशोधक विचारसरणीबरोबर साम्यवादी विचारांचे कॉम्प्रेड कृष्णा मेणसे यांचेही वैचारिक आणि ललितलेखन ग्रंथरूपाने प्रकाशित झाले आहे. सध्या वेगवेगळ्या नियतकालिकांतून आनंद मेणसे, अनिल आजगावकर इत्यादींचे वैचारिक लेख सातत्याने येत असतात.

कॉम्प्रेड कृष्णा मेणसे पुरोगामी व्यासपीठाच्या वतीने वेगवेगळ्या विषयांवर व्याख्याने आयोजित केली जातात. 'दक्षिण महाराष्ट्र शिक्षण मंडळा'च्या वतीने महात्मा फुले आणि दाजिबा देसाई पुण्यतिथीला राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक विषयांवर व्याख्याने आयोजित केली जातात. 'सह्याद्री पतसंस्थे'च्या वतीने विद्यार्थ्यांसाठी वक्तृत्व, सामान्यज्ञान संपर्धा घेतल्या जातात.

॥५॥

बेळगावच्या समृद्ध वाडमयीन, सांस्कृतिक चळवळीची साक्ष येथे झालेली साहित्यसंमेलने देतात. बेळगावमध्ये तीन अखिल भारतीय मराठी साहित्यसंमेलने झाली आहेत. १९२९ मध्ये श्री. म. परांजपे यांच्या अध्यक्षतेखाली चौदावे साहित्यसंमेलन झाले. १९४६ मध्ये ग.त्र्यं. माडखोलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एकत्रिसावे साहित्य संमेलन झाले. आणि त्यानंतर २००० मध्ये य.दि. फडके यांच्या अध्यक्षतेखाली त्याहतरावे साहित्य संमेलन झाले.

सातारच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अकादमीचे 'विचारवेध संमेलन' १९९९ साली डॉ. आ.ह. साळुंखे यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. कोकण मराठी साहित्य परिषदेचे 'कोकण मराठी साहित्य संमेलन' २००९ साली भालचंद्र मुणगेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. अगदी अलीकडे १६ आणि १७ डिसेंबर २०१७ रोजी 'अण्णाभाऊ साठे साहित्यसंमेलन' डॉ. माया पंडित यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. ही सर्व संमेलने आयोजित करणाऱ्या स्थानिक

संस्था आणि मराठी भाषकांच्या पाठबळावर यशस्वी झाली आहेत.

बेळगाव आणि बेळगाव परिसरातील संस्था दरवर्षी साहित्यसंमेलन घेत असतात. 'मंथन कल्चरल अॅण्ड सोशल वेलफेर सोसायटी'तर्फे १९८७ पासून 'मंथन महिला साहित्य-संमेलन' घेतले जाते. वि.गो. साठे मराठी प्रबोधिनीच्या वतीने १९९९ पासून 'बालसाहित्य संमेलन' घेतले जाते.

तेहतीस वर्षांपूर्वी बेळगावपासून हाकेच्या अंतरावर असलेल्या कडोली येथे पहिले 'ग्रामीण मराठी साहित्यसंमेलन' झाले आणि आजपर्यंत त्यामध्ये खंड पडलेला नाही. कडोली ग्रामीण मराठी साहित्यसंमेलनाचा आदर्श घेऊन बेळगावच्या परिसरातील माचीगड, बेळगुंदी, सांबरा कुद्रेमानी, यल्लूर, उचगाव, कारदगा या गावांमध्याही मराठी साहित्यसंमेलने सुरु झाली आहेत. निपाणी गावांमध्ये बालसाहित्य संमेलन होते. याशिवाय फिरते मराठी सांस्कृतिक संमेलन वेगवेगळ्या गावांमध्ये घेतले जाते.

ही सर्व संमेलने दरवर्षी नियमितपणे होतात. लोकवर्गांनी तून निधी जमविला जातो. फक्त दोन वर्ष महाराष्ट्र सरकारने अनुदान दिले आणि ते बंद केले. महाराष्ट्र सरकारने लक्ष घालून पुन्हा अनुदान सुरु केले तर साहित्य संमेलन घेणाऱ्या संस्थांना चांगलं पाठबळ मिळेल कारण बेळगाव परिसरातील ग्रामीण साहित्य संमेलने ही सीमाभागाची सांस्कृतिक ओळख म्हणून पुढे आली आहेत. संमेलनादिवशी ती गावे साहित्य रसिकांच्या गर्दीने फुलतात. संमेलनातून अभिमान वाटावा अशा मराठी भाषा, संस्कृतीचा जागर होतो.

आतापर्यंत बेळगाव सीमाभागातील मराठी वाडमयीन, सांस्कृतिक चळवळीचा धावता आढावा घेतला. त्यातून मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृतीच्या जतन, संवर्धनासाठी सीमाभागातील मराठी बांधव किती जागरूक आहेत हे दिसून येते.

— द.तु. पाटील

भ्रमणध्वनी : ०९४४८८६३९५३

(लेखक बेळगावमधील ज्योती महाविद्यालयात मराठीचे अध्यापन तसेच समीक्षक)

बीदर-गुलबर्गा परिसरातील मराठी साहित्य संस्थांचे मराठी भाषा व साहित्याला योगदान

भालचंद्र शिंदे

सीमाभागात रात्रिंदिन आम्हाला युद्धाचा प्रसंग अनुभवावा लागत आहे. ‘कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषदे’ला कसल्याही प्रकारचे सरकारी अनुदान मिळत नाही. महाराष्ट्र सरकारही मदत देत नाही.

कर्नाटकाच्या सीमाभागातील मराठी माणसांचा माय मराठीसाठीचा संघर्ष अद्यापही सुरुच आहे. सीमा भाग महटल्यावर बेळगाव-कारवारचा उल्लेख येणे क्रमप्राप्त आहे; परंतु या ठिकाणी विषयाला मर्यादा घातलेली असून केवळ बीदर-गुलबर्गा परिसरातील आजपर्यंत झालेल्या लढ्याचा, संघर्षाचा इथे विचार केला गेला आहे. ‘माय मराठी’ म्हटल्यावर मराठी भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांचा विचार अभिप्रेत आहे. मराठी आमची मातृभाषा असून त्या भाषेतलं साहित्य आम्ही वाचतो, जगतो. आमच्या जगण्याची ती शिदोरी आहे, ऊर्जा आहे. त्याचबरोबर आमची म्हणून एक संस्कृती आहे. तिचं संरक्षण, संवर्धन करणे हे आमचं कर्तव्य आहे. त्यासाठीच हा प्रपंच!

गुलबर्ग्याचा विचार करताना प्रा. वि.पां. देऊळगावकर आणि डॉ. चंद्रशेखर कपाळे ही नावं घेणं अपरिहार्य आहे. ६०-७० वर्षांपूर्वी मराठी माणसांची साहित्यिक, सांस्कृतिक गरज लक्षात घेऊन या उभयतांनी प्रयत्न केले. त्यांच्या सोबत आणखीही काही मंडळी आली व ‘मराठी साहित्य मंडळ’ची स्थापना झाली. त्यावेळचे गुलबर्गा जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी संभाजीराव घाटगे यांनी सरकारी जागा दिली आणि अशा रीतीने स्टेशन भागात मायबोलीच्या संरक्षण, संवर्धनाचं कार्य सुरू झालं. बीदर, गुलबर्गा, रायचूर हा भाग सुरुवातीला निजाम राजवटीखाली होता. आता तो कर्नाटकात आहे. त्याला ‘हैद्राबाद कर्नाटक’ म्हटलं जातं. आता सध्या ‘हैद्राबाद’ हे काढून टाकून ‘कल्याण कर्नाटक’ म्हणावं असा प्रयत्न सुरू आहे. सुरुवातीला अध्यक्ष म्हणून आठ बंगल्यातील वा.कृ. जोशी हे होते. नंतर वालचंद कोठारी, प्रकाशचंद कोठारी, हरिशचंद्र रेणापूरकर, प्रा. द.र. पुरंदरे आणि प्राचार्य भालचंद्र शिंदे अशी परंपरा सुरू आहे. गेल्या कित्येक वर्षांत मराठीतील नावाजलेल्या लेखक, विचारवंतांना बोलावून आणून त्यांच्या विचारांचा लाभ येथील मंडळींना करून देण्याचं कार्य या लोकांनी केलं आहे. तसेच अनेक कवी, कलावंतांना आमंत्रित करून त्याचा लाभ मराठी भाषिक गुलबर्गेकरांना करून दिला आहे. गुलबर्ग्याच्या शासकीय महाविद्यालयात प्रा. देऊळगावकर व प्रा. डॉ. कपाळे मराठीचे प्राध्यापक होते. महाविद्यालयात मराठी विभाग होता. तिथे विविध

स्पर्धा आयोजित केल्या जात असत. दरवर्षी एक मराठी नाटक बसविलं जायचं. कवी संमेलने व चर्चासिंत्रे आयोजित केली जात असत. येणारा पाहुणा विद्यालय व मराठी साहित्य मंडळ अशा दोन्ही ठिकाणी भेट देत असे. मराठी साहित्य मंडळाची एक प्रशस्त लायब्ररी असून जवळ-जवळ ११ ते १२ हजार पुस्तके तिथे आहेत. त्यात संदर्भग्रंथ आहेत हे विशेष. हे एक रिसर्च सेंटर व्हावं अशी दोघांचीही इच्छा होती. कानडी-मराठीच्या भांडणात ही लायब्ररी एकदा जाळण्यातसुद्धा आली. या वादात महाराष्ट्राच्या बसेसची नासधूस करणे, दुकानांवरील पाट्या फोडणे, तोडणे तर होतेच पण मराठी माणसांनाही त्रास होतो. आम्हाला सार्वजनिक जीवनात जगणं कठीण होऊन जातं. या पार्श्वभूमीवर उभयतांचे या संदर्भातील योगदान विसरता येणार नाही.

१४ जानेवारी १९८९ रोजी, गदग येथील मराठी वाड्यमय मंडळाच्या सुवर्ण महोत्सवात कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषदेची स्थापना करण्यात आली. अध्यक्ष व कार्यवाह अनुक्रमे प्रा. वि.पां. देऊळगावकर व प्रा. डॉ. चंद्रशेखर कपाळे राहिले. गदगाचे अरविंद चाफेकर, हुबळीचे सोहोनी यांनी या कामी विशेष रस घेतला. नंतर बार्शीच्या अ.भा.म. साहित्य संमेलनात या परिषदेला समाविष्ट संस्था म्हणून मान्यता मिळाली. कर्नाटकातील भाषा व संस्कृतीशी जुळवून घेऊन, मिळून-मिसळून राहून माय मराठीच्या संरक्षण, संवर्धनाचे कार्य करणे हे परिषदेचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. त्या दृष्टीने गदग, हुबळी, धारवाड, विजापूर येथे ‘मराठी साहित्य मंडळां’ची स्थापना करण्यात आली. गुलबर्ग्याबरोबरच बीदरस्या होळसमुद्र, भालकी, औराद, हुमनाबाद, आमदाबाद, बीदर, बसवकल्याण येथेही मराठी साहित्य मंडळांची स्थापना करण्यात आली. सबंध भारतात मराठी माणसांनी ‘महाराष्ट्र मंडळे’ स्थापन केली; परंतु कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषदेने मात्र त्याचं स्वरूप केवळ आणि केवळ ‘साहित्यिक’च ठेवलं. गदग, हुबळी, धारवाडची मराठी साहित्य मंडळांच होती. बीदर जिल्ह्यातील मंडळांचं स्वरूप पाहू. श्री नाथ मराठी साहित्य मंडळ (होळसमुद्र) चे अध्यक्ष जे.एन. कदम राहिले असून, सीमाभागात गावोगाव फिरून, सभासद करून त्यांनी मराठीचा प्रचार व प्रसार केला

आहे. भालकीच्या ‘भालकेश्वर मराठी साहित्य मंडळा’चे अध्यक्ष आहेत दिगंबर मानकरी व कार्यवाह आहेत प्रा. बी.आर. मुंगळे. भालकीला मराठी वातावरण आहे. अनेक कार्यक्रम घेता येतात. ही सर्व मंडळी सतत कार्यरत आहे. मुकुंद मराठी साहित्य मंडळाचे (आमदाबाद, ता. भालकी, जि. बीदर) अध्यक्ष आहेत हरिहराव इंजिनियर. ते स्वतः मराठीचे रसिक आहेत. ‘कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषदे’चे उपाध्यक्षही आहेत. सीमाभागाविषयीची वस्तुनिष्ठ माहिती त्यांनी जमा केली असून महाराष्ट्र सरकार, कर्नाटक सरकार, भारत सरकारसहित कोटलाही ती सादर केलेली आहे. इंजिनियर मोठे तळमळीचे कार्यकर्ते आहेत. बीदर येथील ‘संत नामदेव मराठी साहित्य मंडळा’ची प्रकाश पाटील धुरा आधी आणि नंतर ॲड. कालिदासराव देशपांडे यांनी सांभाळली. संत तुकोबाराय मराठी साहित्य मंडळाचे, हुमनाबादच्या त्यांचे अध्यक्ष होते ॲड. दयानंदराव बिरादार. बिरादार चांगले लेखक असून त्यांची सात-आठ मराठी पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत.

हुमनाबाद तालुक्यातच माणिकनगर येथे परिषदेचे तिसरे साहित्य संमेलन झाले होते. माणिकनगर येथे ‘माणिकप्रभू संस्थान’ असून तेथील ज्ञानराज महाराज एक द्रष्टे संस्थाचालक, लेखक, कवी, वक्ते अहेत. दग्वर्षी संगीताचा एक कार्यक्रम ते घेतात. अनेक मराठी पुस्तके त्यांनी प्रकाशित केलेली आहेत. ‘माणिकप्रभू संस्थान’ दत्तपीठ मानले जाते. ‘कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषदे’चं कार्य असं विस्तारत गेलं. परिषदेचं पहिलं मराठी साहित्य संमेलन गदग येथे इंदिरा संतांच्या अध्यक्षतेखाली झालं. दुसरं साहित्य संमेलन गुलबर्गा येथे प्रा. गो.म. कुलकर्णी यांच्या अध्यक्षतेखाली झालं. तिसरं साहित्यसंमेलन माणिकनगर, ता. हुमनाबाद, जि. बीदर येथे कृ. ब. निकुम्ब यांच्या अध्यक्षतेखाली झालं. चौथे साहित्यसंमेलन बीदर येथे प्रा. वि.पां. देऊळगावकर यांच्या अध्यक्षतेखाली झालं. भालकी येथे प्रा. भगवंत देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली पाचवे मराठी साहित्यसंमेलन झाले. संत ज्ञानदेव माऊली मराठी साहित्य मंडळाचे, औराद येथे मराठी साहित्यसंमेलन झाले. त्यास ॲ. ना.य. डोळे यांची उपस्थिती होती.

राज्य मराठी विकास संस्था, महाराष्ट्रातील भाषा सल्लागार समिती, मराठी साहित्य व संस्कृती मंडळ व आमची कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषद यांच्या संयुक्त विद्यमाने अनेक कार्यक्रमांचे आयोजन केलं गेलं. मराठी कथा, काव्य, कादंबरी, नाटक तसेच कन्नड कथा, काव्य, कादंबरी, नाटक यांचे स्वरूप परस्परांना कळावे या उद्देशाने मराठी व कन्नडमधून एक सुंदर कार्यक्रम आम्ही घेतला. ‘कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषद’ व ‘का. स. वाणी’ यांच्या संयुक्त विद्यमाने ‘कानडी-मराठी सांस्कृतिक संबंध’ प्रकाशन या विषयावर एक राष्ट्रीय चर्चासत्रही घेण्यात आले. ज्याला भारत सासणे, नागनाथ कोतापल्ले, ॲ. इरेश स्वामी, इत्यादी मान्यवर आले होते. सीमाभागातील बारहळी औरादचे बापूसाहेब पाटील एकंबेकर हे आणखी एक नाव. ते येथील माजी आमदार होते. सीमाभागात मायबोलीसाठी त्यांनी खूप परिश्रम घेतले. त्यांचा

आम्हाला फार मोठा आधार वाटायचा. त्यांच्या शिक्षणसंस्था उद्गीरला विस्तारल्या. ‘कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषदे’च्या स्थापनेच्या वेळी ते गदगला होते. त्यांना साहित्य व सामाजिक दृष्टी होती. ते महाराष्ट्र एकीकरण समितीकडून निवडणूक लढवीत होते. पुढची पिढी उद्गीरकडेच मशगुल आहे. त्यांचा बापूसाहेबांडतका दारा राहिला नाही. अरुण बापूसाहेब पाटील सध्या बीदर जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष आहेत.

हुलसूरचे बापूसाहेब पाटील हुलसूरकर हे एक आमदार व नंतर कर्नाटक सरकारचे उपसभापती होते. त्यांच्या गावी हुलसूरला ते एक मराठी माध्यमाची शाळा चालवितात. ते बसव कल्याणचे आमदार होते. त्यांच्या नंतर एम.जी. मुळे बसव कल्याणचे आमदार झाले. त्यांनी ‘जिजामाता शिक्षण संस्था’ स्थापन करून संस्थात्मक कार्य चालू ठेवलं आहे. त्यामार्फत राजर्षी शाहू महाराजांची जयंती ते साजरी करीत असतात. त्यांचे लहान बंधू सतीश मुळे सार्वजनिक जीवनात आहेत. परिषदेच्या कार्यासाठी ते धावून येतात. बसवकल्याण येथे सदगुरु सदानंद महाराजांचा प्राचीन मठ असून तिथे अनेक हस्तलिखिते आजही आहेत. ॲड. मधुकर महाजन अध्यक्ष असलेल्या या शिक्षण संस्थेकडून एक मराठी माध्यमाची शाळाही चालविली जाते. ॲड. श्रीपतराव ढोले, हरीबा गुजर ही त्या संस्थेतील प्रमुख नावे. प्रतिवर्षी तेथे हरिनाम सप्ताह चालविला जातो. मराठी संस्कृती टिकवली जाते.

भालकी तालुक्यातील सीमावर्ती भागातील यशवंतराव सायगांवकर हे आणखी एक लक्षणीय नाव. ते लेखक असून सात-आठ मराठी पुस्तके त्यांच्या नावावर आहेत. हैद्राबाद मुकितिलळ्यावर त्यांनी चांगले पुस्तक लिहिले आहे. बळवंतराव पाटील, खानापूरकर हे भालकीचे माजी आमदार. ते पेशाने वकील होते. नंतर न्यायाधीश झाले. सीमा लळ्यात ते कायदेशीर सल्ला आम्हाला देत असत. भालकीचेच केशवराव निझूरकर हे आणखी एक मराठी गृहस्थ. ते कर्नाटक विधान परिषदेचे जवळ-जवळ १५ वर्षे सदस्य राहिलेले आहेत. भालकीच्या बाबाराव व्हन्नाळीकर यांनी भालकी येथे शिवाजी कॉलेजची स्थापना करून मराठी भाषकांना फार मोठा आधार दिला आहे. त्यांच्या अनेक मराठी शाळाही आहेत. त्यांचे चिरंजीव अनिल आता तोच वारसा चालवीत आहेत. भालकीच्याच दिंगंबरराव जगताप यांनी भालकी आणि परिसरात मराठी शाळा काढल्या आहेत. भालकीची ‘सत्यनिकेतन मराठी शाळा’ हिराचंद वाघमारे गुरुजींनी स्थापन केली. वाघमारे मोठी त्यागी व तपस्वी व्यक्ती. ती ‘सत्यनिकेतन शाळा’ कन्नड भाषकांनी ताब्यात घेतली. वाघमारे गुरुजींचा त्याग वाया गेला. राजकारण असो की अर्थकारण शेवटी जात ही महत्त्वाची ठरते हेच खर! घाटबोरुळची मराठी शाळा केव्हा कानडी झाली हे कळलंसुद्धा नाही. एम.जी. मुळे त्या संस्थेचे अध्यक्ष आहेत व प्रकाश पाटील कार्यवाह. त्या घाटबोरुळ या मराठी गावात आम्ही परिषदेचे संमेलन घेण्याचे ठरविले होते. निमंत्रणपत्रिका वाटल्या. मंडप घातला गेला. जेवणही तयार होत होते. काही विघ्नसंतुष्टांनी ते मराठी संमेलन होऊ दिलं नाही. त्याचे

अध्यक्ष रा.रं. बोराडे होते. घाटबोरूळ आणि परिसराला बोराडे पाहाताच आले नाहीत. अनेक रसिक तेथे जाऊन परत गेले. सध्या घाटबोरूळचे असलेले प्रकाश पाटील, बीदर जिल्हा परिषदेचे उपाध्यक्ष असून, भालकीच्या शिवाजी कॉलेजचे कार्यवाह आहेत.

आमचे स्नेही आणि वर्गमित्र मुरलीधर काळे, बीदर जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष होते. त्यांच्या कार्यकालात त्यांनी अनेक मराठी शाळा काढल्या. राजर्षी शाहूंच्या नावे ते स्वतः एक शाळा चालवितात. त्यानिमित्ताने तिथे विविध कार्यक्रमसुद्धा करतात. माधवराव मोरे हे या परिसरातील हुलसूरचे माजी आमदार, प्रजा समाजवादी पक्षाकडून ते कर्नाटक विधानसभेत निवडून गेले होते. निष्णात वकील व तळमळीचे सामाजिक कार्यकर्ते म्हणून आजही त्यांची जनमानसात ओळख आहे. त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव डॉ. दिनकर मोरे हे गुलबर्गा येथे प्रसिद्ध बालरोगतज्ज्ञ म्हणून परिचित आहेत. काही काळ ते क्षत्रिय मराठा परिषदेचे अध्यक्ष होते. ‘श्रीछत्रपती शिवाजी सहकारी बँके’ची त्यांनी स्थापना केली असून सामाजिक कार्यात ते हिरीरीने भाग घेतात. त्यांचे मेहुणे रघुनाथ जाधव व अनिल सूर्यवंशी हे बीदर जिल्हा परिषदेच्या उपाध्यक्ष/अध्यक्ष पदावर राहिलेले आहेत.

बसव कल्याणचे वसंत नागदे हे आणखी एक ठळक नाव. सहकारी क्षेत्रात त्यांचं लक्षणीय कार्य असून विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमही ते घेतात. बसव कल्याण येथे हरिनाम सप्ताह तेच आयोजित करतात. भालकीचे यशवंतराव सायगांवकर, माणिकराव जानापूरकर, बीदरचे माणिकराव फुले, अँड. कालिदासराव देशपांडे, एम.जी. मुळे, अँड. मधुकर महाजन इत्यादींच्या प्रयत्नांतून मराठीचा हा जागर सुरु आहे.

‘कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषद’ ही ‘अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळा’ची संलग्न संस्था असून, ‘माझी मराठी’ हे संस्थेचे मुख्यपत्र आहे. गदगाच्या संमेलनातच एक मुख्यपत्र काढायचे निश्चित झाले होते. एक-दोन अंक निघालेही; परंतु त्यात अनियमितता आली व विशेष म्हणजे मराठी साहित्य मंडळाचं आम्ही मंडळी ‘अनुबंध’ चालवीतच होतो. तेव्हा त्याच मंडळीकडून वेगळं त्रैमासिक कशाला? अशा विचारातून ते मागे पडलं; परंतु ते पुन्हा व्यवस्थित चालू करणं भाग पडलं. २०१४ पासून ‘कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषद’चं मुख्यपत्र ‘माझी मराठी’ नियमितपणे चालू असून त्याची वेगळी अशी ओळख आता मराठी साहित्य जगतात झाली आहे. आतापर्यंत पुरोगामी आणि परिवर्तनवादी भूमिका घेऊन १४ अंक निघालेले आहेत. कविवर्य, काव्यतीर्थ प्रा. हरिश्चंद्र रेणापूरकर यांच्यावर विशेषांक काढला आहे. ‘रा. ना. चव्हाण : एक समतोल विचारवंत’ हे महाराष्ट्राला आव्हानभूत ठरणारं पुस्तक साकार होत आहे. महाराष्ट्राला तर्कतीर्थ माहीत आहेत, परंतु प्रा. हरिश्चंद्र रेणापूरकर आमचे काव्यतीर्थ आहेत. संस्कृतमधून उत्तुंग विचारांच्या कविता त्यांनी लिहिल्या. ‘काव्यतीर्थ हरिश्चंद्र रेणापूरकर’ हे आणखी एक पुस्तक परिषदेने प्रकाशित करून त्यांचीही उपेक्षा थांबविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

‘कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषद’तर्फ अनेक कवी, कवयित्री, लेखक, विचारवंतांना अ. भा. म. साहित्यसंमेलनात संधी मिळते. आतापर्यंत प्रा. वि. पां. देऊळगावकर, डॉ. चंद्रशेखर कपाळे, डॉ. पंडित आवळीकर, डॉ. बाबुराव गायकवाड, श्रीमती वंदना किणीकर, व्यंकटेश वळसंगकर, बी.ए. कांबळे, जे. एन. कदम, प्रा. शालिनी दोडमनी, प्रा. भालचंद्र शिंदे, प्रा. विजयकुमार चौधरी, माधव कदम, अनंत कदम, प्रा. बी.आर. मुंगळे, अँड. दयानंद बिरादार, श्रीमती कमला वाघमारे, श्रीमती इंदुमती सुतार, गुरुद्या स्वामी इ. सन्माननीय व्यक्ती संमेलनात सहभागी झाल्या आहेत. घटक संस्थांना दहा कवी व आम्हाला मात्र एकलता एक, अशी विषम विभागाणी. तरीही आमचे प्रयत्न चालू आहेत.

या मंडळीपैकी अनेकांची पुस्तकेही प्रकाशित झालेली आहेत. बी.ए. कांबळे अनुवादाचं उत्तम कार्य करतात. श्रीमती शकुंतला सोनार, श्रीमती सुमन शेगेदार, श्रीमती इंदुमती सुतार यांचीही पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. परिषदेने ती प्रकाशित केली आहेत, परंतु ती पुस्तके घेणार कोण? बायबल वाटल्यासारखी नुसती वाटावी लागतात. महाराष्ट्रातला कोणी प्रकाशक विचारत नाही. शासन लक्ष देत नाही. ती पुस्तके तशीच पढून राहतात. आम्ही केवळ पाहावयाची! कवी, लेखकांची अशी अवस्था तर मराठी माध्यमांच्या शाळांची याहून बिकट स्थिती. विद्यार्थ्यांची संख्या वरचेवर रोडावत चालली आहे. नाही म्हणायला गुलबर्गा येथील ‘हिंगुलांबिका शिक्षण संस्थेत’ विद्यार्थ्यांची संख्या बरी आहे. येथील भावसार क्षत्रिय समाजाच्या वर्तीने ही शाळा चालवली जाते. संबंध कर्नाटकात भावसार क्षत्रिय समाज मराठीच बोलतो. गुलबर्गा येथील ‘नूतन मराठी विद्यालया’त मराठीची स्थिती शोचनीय आहे. वर्गात विद्यार्थी दिसत नाहीत. केवळ बाके दिसतात. एकेकाळी मराठीचे प्राबल्य असलेली शाळा आता संपूर्ण कानडी झालेली आहे. वि. पां. देऊळगावकर या संस्थेचे अध्यक्ष आहेत.

‘कर्नाटक क्षत्रिय मराठा परिषद’ ही आणखी एक मराठी संस्था. पण तिचे मराठीपण जाऊन कानडीकरण झालेले आहे. एकेकाळी मराठीतून बोलणारी माणसं आता केवळ कानडीतून बोलतात. तसेच वक्ते आणतात. केशवराव निझूरकर, डॉ. दिनकर मोरे, एस.एम. पवार, सूर्यकांत कदम हे या परिषदेच्या अध्यक्ष पदावर राहिलेले आहेत. डॉ. मोरे व एस.एम. पवार यांच्या कारकिर्दीत मराठीतले मातब्बर लेखक, विचारवंत बोलावले गेले जसे- रा. कृ. कणबरकर, डॉ. जनार्दन वाघमारे, शिवाजी सावंत, हरी नरके, निळू फुले, मारुती सूर्यवंशी, डॉ. श्रीपाल सबनीस, निर्मलकुमार फडकुले, अशोक कामत इत्यादींची व्याख्याने आयोजित केली गेली. त्यांची जागा आता कानडी वक्त्यांनी घेतलेली आहे. मराठी साहित्य मंडळातही शिवजयंती काही काळ चालू राहिली. आता होत नाही. स्टेशन बाजाराच्या विडुल मंदिरातही कधी-कधी असे कायर्क्रम होतात; परंतु आता मराठी माणसांनाच रस राहिला नाही. मग मराठी कुठली? शिवजयंती कुठली? मराठी संस्कृती कुठली...? तर या सीमाभागात रात्रंदिन आम्हाला युद्धाचा प्रसंग अनुभवावा

लागत आहे. कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषदेला कसल्याही प्रकारचे सरकारी अनुदान मिळत नाही. महाराष्ट्र सरकारही मदत देत नाही. डॉंबिवलीच्या साहित्य संमेलनात, विषय नियामक समितीत आम्हाला आर्थिक मदत मिळावी यासाठी आम्ही टाहो फोडला, पण तो वाच्यावर गेला. केवळ शब्दछल केला जातो. आता आमची मुलेही याला कंटाळलेली आहेत. इंग्रजी माध्यमाच्या, कन्नड माध्यमाच्या शाळेत जात आहेत. महाविद्यालयातील स्तरावर ‘मराठी’ विषय घेत नाहीत. ऐच्छिक विषयतरी तेब्हाच गेला. मराठी विद्यार्थ्यांची संख्या कमी-कमी होत आहे. त्यातल्या त्यात आळंद, जि. गुलबर्गा येथील ‘जैन पाठशाळा’ तग धरून आहे. महाराष्ट्र जवळच असल्याने व सीमाभागाच्या खेड्यांतील मराठी विद्यार्थी येत असल्याने मराठीची स्थिती जरा समाधानकारक आहे. त्यांचे

संस्थाचालक आधार देतात. धीर देतात. सर्व तन्हेची मदत करतात म्हणून तेथील मुख्याध्यापक गुरुच्या स्वामी, आणखी एक सहशिक्षक प्रभाकर सलगरे इत्यादी शिक्षकांना पाठबळ मिळते एवढेच. बाकी चहुकडे वातावरण चिंताजनकच आहे. तरीही आमचे प्रयत्न चालू आहेत. हे परिषदेचे आणि या भागातील इतर संस्थांचे योगदान! ही धडपड, यात काहीच ‘धड’ नाही तर नुसती पडझड आहे! मराठी वाचकांना ती सादर!

- भालचंद्र शिंदे

भ्रमणध्वनी : ०९३४२६९८१८३

(अध्यक्ष, कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषद, संपादक, ‘माझी मराठी’, सदस्य, अखिल भारतीय मराठी साहित्य परिषद)

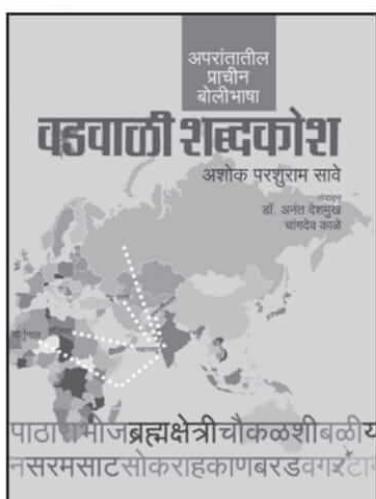
॥ग्रंथाली॥*॥

अपरांतातील प्राचीन बोलीभाषा

वडवाळी शब्दकोश

अशोक परशुराम सावे

संपादन - डॉ. अनंत देशमुख, चांगदेव काळे

मूल्य ६०० रुपये
सवलतीत ४०० रुपये

‘माझ्या पंधरा वर्षाच्या इतिहास संशोधनाच्या कार्यात मला असे जाणवले की, महाराष्ट्रातल्या बोलीभाषांमध्ये जुन्या संत वाढमयाचे शब्द येतात. परंतु नागरिकीकरणामुळे ते लुप्त झाले आहेत. ह्याच कारणासाठी मी शब्दकोश लिहिण्याची संकल्पना आखली. अपरांतकातील ‘वाडवाळी’ मराठी भाषेच्या जुन्या शब्दांच्या संदर्भातून ठाणे जिल्हा (पश्चिम) विभागाच्या इतिहास आणि संस्कृतीचा संग्रह मी तुम्हाला अर्पण करतो आहे. हा उपक्रम वाडवळ समाजाच्या भाषा संवर्धनाशी संबंधित आहे. अपरांताच्या जुन्या मराठीच्या अपूर्वाईचा आणि शब्दसामर्थ्याचा एक उत्तुंग ठेवा आहे...’

- अशोक सावे

महाराष्ट्र आणि उत्तर प्रदेश सांस्कृतिक व भाषिक अनुबंध

नामदेव गपाटे

हिंदी, संस्कृत व भोजपुरी भाषांचा मोठा प्रभाव उत्तर प्रदेशमधील मराठी बोलीवर आढळून येतो. या बोलीने अशी अनेक परिवर्तने व प्रभाव पचवून आपले मराठीपण टिकवून ठेवले आहे. हा मोजका मराठी समाज प्रयत्नपूर्वक मराठी भाषा व संस्कृती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित करीत आला आहे.

महाराष्ट्राचे बृन्महाराष्ट्राशी प्राचीन काळापासून सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक संबंध राहिले आहेत. मराठी माणसाचा लष्करी इतिहास अत्यंत तेजस्वी आहे. या लष्करी सामर्थ्यावर विविध मोहिमांच्या माध्यमातून सतराव्या व अठराव्या शतकामध्ये मराठी माणसाने आपले साप्राज्य संपूर्ण भारतीय उपखंडात पसरविले होते. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सुरु केलेला हा साप्राज्यविस्तार पहिल्या बाजीराव पेशव्यांच्या काळात सर्वोच्च स्थानी पोहचला होता. या साप्राज्य विस्तारामध्ये पेशवे, होळकर, शिंदे आणि गायकवाड या प्रमुख घराण्यांचे मोलाचे योगदान लाभले. जसजसे मराठा साप्राज्य भारतीय उपखंडात पसरले तसतसे मराठी लोक त्यांच्या शासकांच्या बरोबर महाराष्ट्राबाहेर स्थलांतरित झाले. जेव्हा पेशवे, होळकर, शिंदे आणि गायकवाड या वंशाच्या नेत्यांनी महाराष्ट्राबाहेरील नवीन प्रदेश जिंकले, तेव्हा ते आपल्या सोबत मोठ्या संख्येने मराठा प्रशासक, कारकून, पुजारी, सैनिक, व्यापारी आणि कामगार घेऊन गेले. प्रामुख्याने अठराव्या शतकापासून हे लोक आपल्या शासकांसोबत भारताच्या विविध भागामध्ये स्थायिक झाले आहेत. दोनशे वर्षांपेक्षा अधिक काळ त्यांचे महाराष्ट्राबाहेर वास्तव्य आहे. तरीही या लोकांनी मराठी भाषेचे व संस्कृतीचे प्रयत्नपूर्वक जतन केले आहे. यामध्ये उत्तरप्रदेशमधील वाराणसी, गुजरातमधील बडोदा, तामिळनाडूमधील तंजावर, मध्यप्रदेशमधील इंदोर व ग्वालहेर, कर्नाटकमधील बेळगाव, आंध्रप्रदेशमधील हैद्राबाद व गोवा या प्रांतामध्ये मोठ्या संख्येने मराठी समाज वास्तव्य करीत आहे. हा समाज वेगवेगळ्या निमित्ताने वेगवेगळ्या काळामध्ये महाराष्ट्रातून इतर ठिकाणी विस्थापित झाला आहे.

भारतातील प्रांतीयता व भाषिक विविधता लक्षात घेता या भाषिक व प्रांतीय अस्मिता भारतीयांच्या एकत्वाला बाधक ठरत आहेत. या भाषिक व सांस्कृतिक अस्मितेतून उद्भवणरे पेच सोडविण्याच्या दृष्टीने साने गुरुजींनी सांगितलेली अंतरभारतीची संकल्पना खूप उपयुक्त आहे. प्रांतप्रांतातील द्वेष नाहीसा होऊन सर्वत्र बंधुत्वाचे वातावरण निर्माण होण्यासाठी निरनिराळ्या प्रांतातील लोकांनी परस्परांच्या भाषा शिकून सांस्कृतिक चालीरीती समजून घेणे अंतरभारतीच्या संकल्पनेत अंतर्भूत आहे. मराठी माणसाने

सर्वच भारतीय भाषा शिकाव्यात व बृन्महाराष्ट्राशी सांस्कृतिक अनुबंध जोपासावेत. या हेतूने साने गुरुजींनी मराठी आंतरभारती विश्वविद्यालयाची स्थापना करण्याची संकल्पना मांडली होती. परंतु त्यांच्या अकाली जाण्याने ही प्रत्यक्षात येऊ शकली नाही. अशा परिस्थितीमध्ये बृन्महाराष्ट्रातील मराठी समाजाने मात्र मराठी, हिंदी व इतर भारतीय भाषांशी व संस्कृतीशी आपले नाते जोडून घेतले आहे व एक प्रकारचा भाषिक व सांस्कृतिक सलोखा निर्माण करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

अखिल भारतीय मराठी साहित्यसंमेलनाने महाराष्ट्र व बृन्महाराष्ट्रातील मराठी समाजाला अनेक वर्षांपासून एकत्र बांधविण्याचे कार्य केले आहे. आजवर अनेक साहित्यसंमेलने महाराष्ट्राबाहेर झाली आहेत. साहित्यसंमेलनांच्या इतिहासातले महाराष्ट्राबाहेर भरलेले पहिले साहित्यसंमेलन इ. स. १९०९ मध्ये गुजरातमधील बडोदा येथे भरले होते. याच संमेलनात संमेलनाध्यक्ष कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकरांनी त्र्यंबक बापूजी ठोंबरे यांच्या कवितेने भारावून जाऊन त्यांना 'बालकवी' ही पदवी दिली होती. यावर्षी पुन्हा बडोद्याला साहित्यसंमेलनाच्या आयोजनाचा मान मिळाला आहे. या साहित्यसंमेलनामुळे बडोद्याच्या मराठी समाजाचे महाराष्ट्राशी असलेले नाते अधिक दृढ होण्यास मदत होणार आहे.

महाराष्ट्र व उत्तर प्रदेश या दोन राज्यांचा सांस्कृतिक अनुबंध खूप प्राचीन काळापासून राहिला आहे. श्रद्धाळू लोकांच्या दृष्टीने उत्तर प्रदेशातील शिवस्थली काशी, कृष्ण जन्मभूमी मथुरा आणि राम जन्मभूमी अयोध्या ही तीर्थस्थळे धार्मिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या खूप महत्वाची आहेत. यामुळे उत्तर प्रदेशातील तीर्थस्थळांनी देशभरातील श्रद्धाळूंना शेकडो वर्षांपासून आपल्याकडे आकर्षित केले आहे. धार्मिक विधीसाठी काशी येथे जाण्याची मराठी माणसाची परंपरा अगदी ज्ञानेश्वरांच्या काळापर्यंत मागे नेता येते. महाराष्ट्रातील भक्तिसाहित्यामध्ये काशी, मथुरा, गोकुळ, अयोध्या या पवित्र तीर्थस्थळांचा नेहमीच उल्लेख केला गेला आहे. या दृष्टीतून पाहिले तर महाराष्ट्राशी उत्तर प्रदेशाचा ऐतिहासिक आणि अलौकिक असा संबंध आहे. शिवाजी महाराजांनी राज्याभिषेकाचा विधी करण्यासाठी काशीहून गागा भट्टांना आमंत्रित केले होते.

त्याचबरोबर संत एकनाथांनी इ.स. १५८० ते १५८३ अशी तीन वर्षे काशीमध्ये वास्तव्य केले आहे. या वास्तव्यात त्यांनी आपले ‘एकनाथी भागवत’ गंगानदीच्या पंचगंगा घाटावर बसून लिहिले आहे. काशीतील पंडितांच्या विरोधाला न जुमानता एकनाथांनी हा ग्रंथ लिहिला. पुढे या ग्रंथाची रसवत्ता व एकनाथांची विद्रूता पाहून काशीतील ब्राह्मण पंडितांनी त्यांच्या या ग्रंथाची हत्तीवरून मिरवणूक काढली.

झाशीची राणी लक्ष्मीबाई व अहिल्यादेवी होळकर या दोन मराठी स्त्रियांचे उत्तर प्रदेशाच्या लष्करी व सांस्कृतिक इतिहासामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. राणी लक्ष्मीबाई या मराठी राणीचा जन्म काशी क्षेत्री गंगा नदीच्या किनारी झाला आहे. १८५७ च्या उठावात झाशीचे संस्थान वाचविण्यासाठी राणी लक्ष्मीबाईनी इंग्रजांशी दिलेला लढा मराठी शौर्याचे प्रतीक म्हणून आजही गौरविला जातो. अहिल्यादेवी होळकरांनी काशी या तीर्थक्षेत्राचे धार्मिक व सांस्कृतिक महत्त्व ओळखून काशी विश्वनाथाच्या मंदिराचा जीर्णोद्धार करून गंगा नदीच्या तटावर अनेक घाट बांधले आहेत. पेशव्यांनी ही काशी व गंगा नदीच्या विकासात महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. पेशव्यांच्या योगदानाशिवाय काशी ही एक स्मशानभूमी असली असती असे आजही काशी येथील लोक मान्य करतात. गंगा नदीच्या काठावरचे महत्त्वाचे घाट पेशव्यांनी बांधले आहेत. उदा. दशाश्वमेध घाट, मनिकर्णिका घाट, पेशवा घाट इत्यादी.

काशी, अलाहाबाद, अयोध्या, मथुरा या तीर्थस्थळांबद्दल प्राचीन काळापासून असलेले हे आकर्षण पेशव्यांच्या मराठी साप्राञ्य विस्ताराच्या काळात मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसते. मराठी समाज रघुनाथराव पेशव्यांच्या काळात सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धामध्ये यज्ञविधी करण्याच्या निमित्ताने महाराष्ट्रातून उत्तर प्रदेशात विस्थापित झाला. हा उत्तर प्रदेशातील मराठी समाज प्रामुख्याने वाराणसी, कानपूर, अलाहाबाद, झाशी आणि लखनौ या शहरांमध्ये वास्तव्य करीत आहे. त्याची लोकसंख्या सुमारे ८००० पेक्षा जास्त आहे. यामध्ये पुरोहित वर्गाचे प्रमाण जास्त आहे. वाराणसीतील गंगा नदीच्या दशाश्वमेध घाट, गायघाट, ब्रह्मा घाट, पंचगंगा घाट, बिंदू माधव घाट या ठिकाणी या लोकांनी यज्ञविधी आदी धार्मिक विधी करायला सुरुवात केली. आजही या घाटावर बहुसंख्य मराठी पंडित यज्ञविधीसारखी कर्मकांडे करत आहेत. पुढे ‘काशी मरणम् मुक्ती’ या श्रद्धेपोटी हा समाज वाराणसीमध्येच (काशी) स्थायिक झाला. आज केवळ वाराणसी (काशी) येथे सुमारे ४००० पेक्षा जास्त मराठी भाषिक समाज वास्तव्य करीत आहे. यामध्ये प्रामुख्याने ब्राह्मण पुरोहित वर्ग आहे. तर काही प्रमाणात मराठा समाजही व्यापारादी क्षेत्रांमध्ये स्थिरस्थावर झाला आहे. बहुतांश मराठी भाषक लोकांना आपले महाराष्ट्रातील मूळ स्थान सांगता येत नाही. ज्या लोकांना मूळ स्थान माहीत आहे ते लोक आपण कोकणस्थ ब्राह्मण असल्याचे सांगतात. हे लोक आपल्या कुटुंबातील दैनंदिन व्यवहारासाठी प्रामुख्याने मराठी भाषेचा वापर करतात तर घराबाहेरील दैनंदिन व्यवहारासाठी प्रामुख्याने हिंदी व

भोजपुरी भाषांचा उपयोग करतात. त्यामुळे हिंदी, संस्कृत व भोजपुरी भाषांचा मोठा प्रभाव उत्तर प्रदेशमधील मराठी बोलीवर आढळून येतो. या भाषांच्या प्रभावामुळे तिच्यामध्ये प्रमाण मराठी भाषेपेक्षा स्वन, व्याकरण, शब्द, वाक्य अशा स्तरावर अनेक परिवर्तने झाली आहेत. या बोलीने अशी अनेक परिवर्तने व प्रभाव पचवून आपले मराठीपण टिकवून ठेवले आहे. हा मोजका मराठी समाज प्रयत्नपूर्वक मराठी भाषा व संस्कृती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित करीत आला आहे. भाषेबरोबर सण-वार, कुलाचार, विधी-विधाने यासारख्या सर्वच परंपरा या समाजाने जपल्या आहेत.

उत्तर प्रदेशमधील मराठी बोलीच्या वर्णव्यवस्थेवर संस्कृत, हिंदी व भोजपुरी भाषेच्या वर्णव्यवस्थेचा मोठा प्रभाव पडला आहे. प्रमाण मराठी भाषेमध्ये ‘च’ व ‘ज’ या ध्वर्नीच्या उच्चारणामध्ये आढळून येणाऱ्या दंत्य व तालव्य अशा विविध छटा उत्तर प्रदेशातील मराठी बोलीमध्ये दिसून येत नाहीत. उदा. प्रमाण मराठी भाषेमध्ये चटई, चमचा, चांगला सारख्या शब्दांमध्ये ‘च’ या ध्वनीचे उच्चारण स्थान दंत्य आहे. परंतु या बोली प्रकारातच हा ध्वनी मृदुतालव्य पद्धतीने उच्चारला जातो. उदा. चांगला ऐवजी च्यांगला, चमचा ऐवजी च्यमच्या, चटई ऐवजी च्यटई असे उच्चारण केले जाते. या मराठी बोलीमध्ये ‘ळ’ या ध्वनीच्या वापराबाबत संदिग्धता दिसून येते. जुन्या पिढीतील लोक मराठी भाषेतील हा बारकावा जपताना दिसतात परंतु नवी पिढी या नेमकेपणाबद्दल अनभिज्ञ असल्याचे जाणवते. ते हिंदी प्रमाणे ‘ळ’ या ध्वनीच्या जागी ल हा ध्वनी वापतात. मराठी भाषा ही घरामध्ये अनौपचारिक पद्धतीने शिकली शिकविली जाते. शाळा महाविद्यालयामध्ये मिळणारे मराठी भाषेचे औपचारिक शिक्षण या ठिकाणी मिळत नाही. त्यामुळे उत्तर प्रदेशातील मराठी बोलीमध्ये उच्चारण दोषापेक्षा लेखन दोष मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. न, ण, श, ष, ल, ळ या ध्वर्नीच्या वापरामध्ये प्रमाण मराठी भाषेत घेतली जाणारी काळजी या बोलीमध्ये घेतली जात नाही. काही विद्वान मंडळींचा अपवाद सोडला तर बन्याच वेळा ‘ण’ ऐवजी ‘न’, ‘ष’ ऐवजी ‘श’ व ‘ळ’ ऐवजी ‘ल’ हे ध्वनी लिहिले जातात. उदा. पाणी, विशेष, टिळक, भुसावळ हे शब्द सर्वांस पानी, विषेश, तिळक, भुसावळ असे उच्चारले व लिहिले जाते. त्याचबरोबर हिंदी प्रभावामुळे व भाषेचे नेमके व्याकरणिक ज्ञान नव्या पिढीला नसल्यामुळे न्हस्व-दीर्घाबाबतच्या अनेक चुका त्यांच्या लेखनामध्ये होतात. ही संदिग्धता प्रामुख्याने नवी पिढी व गृहिणी यांच्यामध्ये दिसून येते. जुन्या पिढीतील मराठी लोकांनी मात्र मराठी व संस्कृत भाषेचे ज्ञान प्रयत्नपूर्वक अवगत केले आहे व एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित करण्याचे प्रयत्नही केले आहेत.

शब्दस्तरावरही उत्तर प्रदेशातील मराठी बोलीने हिंदी, संस्कृत, भोजपुरी व इंग्रजी भाषेचे संस्कार पचविले आहेत. दैनंदिन व्यवहाराची व उद्योग – व्यवसायाची भाषा हिंदी असल्यामुळे हिंदी शब्द मोठ्या प्रमाणावर या बोलीमध्ये जसेच्या तसे स्वीकारले आहेत. उदा. जानकारी, आगस्त, नजदीक, अफसोस, याउपर, मिलाप, बात

इत्यादी. त्याचबरोबर हा मराठी भाषक समाज प्रामुख्याने पुरोहितवर्ग असल्यामुळे व ज्ञानार्जन व धार्मिक कर्मकांड करण्याच्या मूळ हेतूने येथे स्थायिक झाल्यामुळे बहुतेक सर्वच समाजाला संस्कृत भाषेचे ज्ञान आहे. त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील बन्याच विर्धीमध्ये संस्कृत भाषेचा वापर होतो. बहुतांश मराठी समाज संस्कृत भाषा अध्ययन व अध्यापनाचे कार्य करत असल्यामुळे हिंदी बोरोबरच संस्कृत भाषेतील देखील बरेच शब्द या बोलीमध्ये आढळून येतात. उदा. ब्रण (वळ), पुष्प (फूल), अग्नी (आग), जल (पाणी), हस्ते (हात) इत्यादी. इंग्रजीच्या संसर्गाने प्रमाण मराठी भाषेने व सर्वच भारतीय भाषेने स्वीकारलेली परिवर्तने या मराठी बोलीनेही स्वीकाराली आहेत परंतु तिने स्वीकारलेले इंग्रजी शब्द हिंदी वळणाचे आहेत उदा. टेबल (टेबुल), ग्लास (गिलास), कॉलनी (कालोनी) इत्यादी.

कोणतीही भाषा जिवंत आणि प्रवाही राहण्यासाठी ती भाषा विविध सामाजिक क्षेत्रामध्ये वापरात असणे आवश्यक असते. तरच त्या भाषेचा सर्वांगीण विकास होऊ शकतो. उत्तर प्रदेशातील मराठी भाषा साहित्य, संस्कृती, वर्तमानपत्रे, ग्रंथनिर्मिती आदी क्षेत्रांमध्ये वापरली जात नाही. ती केवळ कौटुंबिक परिक्षेत्रापुरतीच मर्यादित राहिली आहे. ‘काशी हिंदू विश्वविद्यालय’, वाराणसी व ‘अलिगढ मुस्लिम युनिवर्सिटी’, अलिगढ या विद्यापीठांमध्ये स्वतंत्ररित्या मराठी विभाग आहेत. याठिकाणी मराठी भाषा शिकण्यासाठी विद्यार्थ्यांचा प्रतिसादही चांगला आहे. गेल्या वर्षी उत्तर प्रदेशाचे मुख्यमंत्री योगी अदित्यनाथ यांनी राज्यातील विद्यापीठांमध्येही मराठी भाषा शिकविण्याचा निर्णय घेतला आहे. त्याचबरोबर महाराष्ट्र सरकारबरोबर सहकार्य करार करण्याची घोषणा केली आहे. यातून प्राचीन काळापासून सुरु असलेले महाराष्ट्र व उत्तर प्रदेश या राज्यांमधील सांस्कृतिक संबंध अधिक दृढ होणार आहेत.

उत्तर प्रदेशामध्ये मराठी भाषेच्या विकासाच्या दृष्टीने अतिशय प्रतिकूल परीस्थिती राहिली आहे. जगन्नाथशास्त्री तेलंग, श्याम गंगाधर बापट व नि. पु. जोशी आदी विद्वानांनी वेगवेगव्या मराठी नियतकालिकांसाठी केलेल्या लिखाणाचा अपवाद सोडला तर या ठिकाणी मराठी भाषेमध्ये कोणत्याही प्रकारचे लेखन झालेले दिसत नाही. ते पत्रव्यवहारापुरतेच मर्यादित राहिले आहे परंतु अलीकडे तेही मोबाईल इंटरनेटमुळे मागे पडले आहे. त्याचबरोबर यज्ञविधी, कुलाचार व कौटुंबिक जीवन व्यवहार सोडले तर इतर कोणत्याही सामाजिक व्यवहारात या ठिकाणी मराठी भाषा बोलली जात नाही. ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण आदी परंपरागत ग्रंथांचे वाचन खूप श्रद्धापूर्वक केले जाते. ई गॅजेटच्या जमान्यात नवीन मराठी साहित्य, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके यांचे वाचन वाढले आहे. संस्कृत, हिंदी व भोजपुरीसारख्या भाषांची तिहेरी आक्रमणे होऊनही उत्तर प्रदेशातील मराठी भाषक समाजाने आपली भाषा व संस्कृती प्रयत्नपूर्वक जपली आहे. संस्कृत, हिंदी व भोजपुरी या भाषांमधील अनेक संस्कार पचवून तिला प्रवाही ठेवले आहे.

महाराष्ट्राचे आणि उत्तरप्रदेशाचे संबंध दुहेरी स्वरूपाचे राहिले आहेत. ज्याप्रमाणे प्राचीन काळापासून लष्करी आक्रमणे व तीर्थयात्रांच्या निमित्ताने मराठी समाज उत्तर प्रदेशमध्ये स्थलांतरित झाला. त्याप्रमाणे महाराष्ट्रातील मुंबई, पुणे, नाशिक व नागपूर या शहरांचे रोजगाराच्या दृष्टीने वाढलेले महत्व पाहून उत्तर प्रदेशातील अमराठी भाषक समाजही महाराष्ट्रामध्ये स्थलांतरित होत आहे. ही स्थलांतरे १८५७ च्या उठावा दरम्यान उत्तर प्रदेशातील हातमागावर ओढावलेल्या संकटापासून सुरुवात झाली. आज मुंबईच्या निमित्ताने महाराष्ट्राच्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील वाढत्या महत्वाबरोबर ही स्थलांतरेही वाढत आहेत. व्यापार, मजुरी, टॅक्सी चालविणे, सरकारी व कॉर्पोरेट क्षेत्रातील नोकरी अशा विविध क्षेत्रामध्ये उत्तर प्रदेशामधील अमराठी समाज महाराष्ट्राशी जोडला गेला आहे. त्यामुळे उत्तर प्रदेशातील लोकांमध्ये रोजगाराची भाषा म्हणूनही मराठी भाषेचे महत्व वाढत आहे. त्यामुळेच ‘काशी हिंदू विश्वविद्यालय’ वाराणसी व ‘अलिगढ मुस्लिम युनिवर्सिटी’, अलिगढ या विद्यापीठांमध्ये स्वतंत्ररित्या मराठी विभाग आहेत. याठिकाणी मराठी भाषा शिकण्यासाठी विद्यार्थ्यांचा प्रतिसादही चांगला आहे. गेल्या वर्षी उत्तर प्रदेशाचे मुख्यमंत्री योगी अदित्यनाथ यांनी राज्यातील विद्यापीठांमध्येही मराठी भाषा शिकविण्याचा निर्णय घेतला आहे. त्याचबरोबर महाराष्ट्र सरकारबरोबर सहकार्य करार करण्याची घोषणा केली आहे. यातून प्राचीन काळापासून सुरु असलेले महाराष्ट्र व उत्तर प्रदेश या राज्यांमधील सांस्कृतिक संबंध अधिक दृढ होणार आहेत.

- डॉ. नामदेव विक्रम गणाटे

प्रमणधन्वनी : ९६४८८८२००६

namanirala@gmail.com

(लेखक काशी हिंदू विश्वविद्यालय, वाराणसी येथे मराठीचे अध्यापन करतात.)

॥ग्रंथान्तर॥

रानवीचा माळ - अभिजित हेगशेटचे

मूल्य ४०० रु.
सवलतीत २२० रु.

जागतिकीकरणाबरोबर होणारी अनेक संक्रमणे आणि संकटे यातून नवी नैतिकता, मूल्याधिष्ठाता आणि स्वत्वाच्या संकल्पना आकार घेत आहेत. गेल्या शेकडो वर्षांच्या परंपरा जपत आलेला हा ‘माळ’ अचानक वेगव्याच विश्वाला सामोरा जातो. प्रत्येक चिरा अनामिक काळजीने थरथरतो! एक विलक्षण कळ काळजी चिरत जाते, सारा माळ व्यापून टाकणारी! त्याचाच हा चलपट.

मराठीचे सौहार्द जपणारा मध्यप्रदेश

डॉ. रणधीर शिंदे

'पहल,' 'वागर्थ' व 'आलोचना' या प्रतिष्ठित नियतकालिकांनी मराठी वाङ्मय विशेषांक प्रसिद्ध केले. 'वसुधा' या नियतकालिकांने समकालीन मराठी साहित्य हा मौलिक असा विशेषांक प्रसिद्ध केला. मराठीतील दलित साहित्याचे अनुवाद हिंदीमध्ये विपुल प्रमाणात झाले.

या वर्षाचे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन बडोदा नगरीत संपन्न होत आहे. महाराष्ट्राबाहेर संपन्न होत असलेल्या या संमेलनास आगळेवेगळे महत्त्व आहे. कधीकाळी गुजरातमध्ये मराठी भाषकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात होती. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या दूरदर्शी नेतृत्वाने तेथील सामाजिक तसेच सांस्कृतिक क्षेत्रास नवी दिशा मिळाली. आज मात्र राज्याराज्यांच्या भाषिक अस्मितांमुळे भाषिक देवाणघेवाणीसाठी काहीएक अटकाव निर्माण झाला आहे. या आधी दिल्ली, हैद्राबाद, बडोदा, इंदौर, पणजी, मडगाव येथे साहित्य संमेलने आयोजित करण्यात आली होती. तर्कीरी लक्षणशास्त्री जोशी, वा. ल. कुळकर्णी, बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी, राम शेवाळकर, यु. म. पठाण, विजया राजाध्यक्ष या लेखकांनी बृहन्महाराष्ट्रात अध्यक्षपदाचा सन्मान भूषविला. तसेच अलीकडे भाषावार प्रांतरचेनंतर भाषाभिमानाच्या गोष्टी तीव्रतर आणि संवेदनशील झाल्या आहेत. कधीकधी भारतीय पातळीवर भाषासौहार्दाचा जो नकाशा होता तो नव्या भूगोलांनी आखडविला आहे. आंतरभारतीय भाषांमधील एकमेळाचे वातावरण नाहीसे झाले आहे. १९६० पूर्वीच्या मराठी साहित्य-संमेलनांना भारतातील वेगवेगळ्या प्रांतातील लिहिणारे व वाचक हजेरी लावायचे. अगदी कराची, लाहोर, त्रिवेंद्रम, जबलपूर, कलकत्ता या गावातील महाराष्ट्र मंडळीचे प्रतिनिधी सहभागी होत असत. आताच्या सुलभ दलणवळणाच्या काळात हे चित्र नाहीसे झाले आहे. तसेच विविध राज्यात अतिशय सक्स अशी लिहिणारी मंडळीही होती. राज्यसत्तेचा त्यात उपक्रमशील सहभाग असायचा.

मध्यप्रदेश हा महाराष्ट्रालगत वसलेला प्रदेश. महाराष्ट्र संस्कृतीचा खास असा रंग मध्यप्रदेशास आहे. सतराव्या - आठराव्या शतकात मराठ्यांची राजवट या प्रदेशात होती. ग्वालहेर, इंदौर, देवास, धार याठिकाणी अनुक्रमे शिंदे, होळकर व पवार घराण्यांची राजवट होती. उत्तरेकडे एक महत्त्वाचा विसावा म्हणून या प्रदेशात मराठ्यांनी दीर्घकाळ राज्य केले. विदर्भ, खानदेशाच्या नजीक पसरलेल्या या राज्यात अनेक मराठी कुटुंबे विसावली. एकेकाळी मध्यप्रांताची राजधानी ही नागपूर

होती. नातेसंबंधासह अनेक पातळ्यांवर हे संबंध दृढ स्वरूपाचे आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील संस्थानी प्रदेशातील देवाणघेवाण आजही त्या त्या घराण्यात चालू आहे. ग्वालहेर, इंदौर, देवास या घराण्यांचे कोल्हापूर, सातारा, फलटण, नागपूरकर भोसले यांच्यात आजही दृढ असे संबंध आहेत. कोल्हापूरच्या छत्रपती शाही महाराजांनी देवास घराण्याचा इतिहास खंडात्मक स्वरूपात प्रसिद्ध केला. छत्रपती शाही महाराजांच्या पुढाकाराने त्यांच्या चुलत बहिणीचा व संस्थानातील पंचवीसेक मराठा-धनगर आंतरजातीय विवाह झाले. ही सामाजिक घटनांही महत्त्वपूर्ण आहे. खांडवा, माळवा, बैतूल या प्रदेशातील अनेक गावांची नावे महाराष्ट्रीयन वळणाची आहेत. त्यामुळे त्यांच्या चिन्हांनी विवाहात भागी आहेत. भारतातील सर्वांत मोठ्या भूभागाचे क्षेत्र म्हणून कधीकाळी हे राज्य ओळखले जात होते. भारताच्या मध्यभागी असल्यामुळे त्यास मध्यप्रदेश म्हटले गेले.

सोळाव्या शतकापासून महाराष्ट्रीयनांचा मध्यप्रदेशाशी संबंध आला. अठराव्या शतकात छिंदवाडा येथे गोंड राज्य निर्माण झाले. त्यामध्ये बैतूल, छिंदवाडा, सिवनी, बालाघाट नागपूर व भंडाऱ्याकडील प्रदेश होत. त्याची राजधानी नागपूर होती. सोळाव्या शतकानंतर माळवा प्रांताचे दोन विभाग झाले. एक ग्वालहेर व दुसरे इंदौर. मध्यप्रदेशातील काही शहरांवर मराठी वळणाची छापही आहे. ग्वालहेरला अनेक मराठा कुटुंबीयांचे त्यांच्या नावावरून कदमवाडा (बाडा), शितोळे वाडा किंवा निंबाळकर की गोठ अशी परिसराची नावे आहेत. या संस्थानात स्वाभाविकच महाराष्ट्रीय राज्यकर्ते असल्यामुळे मराठी समाज, संस्कृती आणि भाषेला उठाव मिळाला. भाषा साहित्यविषयक संस्थात्मक स्वरूपाचे कार्य उभा राहिले. मध्यप्रदेशाच्या उभारणीत महाराष्ट्रीय नेतृत्वाचा मोलाचा सहभाग राहिला आहे. समाजकारण, राजकारण, उद्योग ते सांस्कृतिक क्षेत्रातील कितीतरी नावे ही महाराष्ट्रीय समाजाशी निगडित आहेत. माधवराव शिंदे ते सुमित्रा महाजनांपर्यंतची नावे ही त्याची ठळक उदाहरणे. तुकोजीराव होळकर व शिंदे संस्थानिकांनी महाराष्ट्रातील समाजकार्यास व

सांस्कृतिक उपक्रमाना भरीव मदत केली. तुकोजीराव होळकर यांनी महर्षी शिंदे यांना पुणे येथील भारतीय निराश्रित सहाय्यकारी मंडळीस इमारत बांधणीस मोठी मदत केली होती. या परिसरास शिंदे यांनी ‘अहल्याश्रम’ हे नाव दिले होते.

इंदौरला ब्राह्मसमाजाचे संघटन व विस्तार फार चांगला होता. ब्राह्मसमाजाचे एक सुधारकी वळणाचे नेते. न्या. गणेश चंदावरकर हे इंदौर संस्थानात दिवाण होते. त्यामुळे ब्राह्मसमाज व प्रार्थना-समाजाचा विस्तार इथे मोठ्या प्रमाणात झाला. न्या. म. गो. रानडे व महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी वारंवार तेथील प्रार्थना समाजास भेट दिलेली होती. १९३२-३३ च्या सुमारास इंदौरमध्ये गावानजीकच्या दलित वस्तीत अस्पृश्योद्धाराची एक सभा झाली होती. या सभेच्या अध्यक्षस्थानी महर्षी शिंदे होते. त्यात सभेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा वाढादिवस साजरा केल्याची एक आठवण शिंदे यांच्या रोजनिशीत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लता मंगेशकर व अनिल काकोडकर यांच्याशीही मध्यप्रदेश जन्मानिमित्ताने व बालपणाशी संबंधित आहे. एकाच वेळी विविध विचारधारेच्या राजकीय नेत्यांच्या कर्तृत्वाची ही भूमी होती. विदर्भालगत असल्यामुळे तेथील अनेक राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या प्रचार प्रसारकांनी मध्यभूमी निवडली, त्यामुळे संघाचे जाळे मध्यप्रदेशात मोठ्या प्रमाणात विस्तारलेले आहे. सरसंघचालक बाळासाहेब देवरस हे बालाघाटचे होत. तर दुसऱ्या बाजूला कम्युनिस्ट पक्षाच्या वाटचाल वाढीत मराठी भाषकांची लक्षणीय उपस्थिती होती. महात्मा फुले यांचे पहिले चरित्र लिहिणारे पंढरीनाथ पाटील हे मध्यप्रांतात खासदार म्हणून निवडून येत किंवा विदर्भातील अनेक प्रदेश हे मध्यप्रांतात पूर्वी विसावलेले असल्यामुळे मराठी मंडळीनी त्या त्या प्रदेशाचे प्रतिनिधित्व केले.

एकेकाळी या प्रदेशात मराठी ही प्रभावी अशी भाषा होती. मात्र संस्थाने विलिनीकरण व स्वातंत्र्यानंतर मराठी भाषकांचा भाषाव्यवहार हा सीमित झाला. आजच्या तेथील तरुण पिढीला मराठी भाषाही नीट बोलता येत नाही. घरामध्ये मात्र मराठी बोलली जाते. तेथील भाषेवर हिंदीचा प्रभाव आहे. मूळच्या हिंदी भाषेमुळे तिथल्या मराठीचा लेहजा बदलला आहे. ‘प्रवासात काही तकलिप बिकलिप नै ना झाली भैय्या?’ असे संवाद कानावर पडतात. आणि अलीकडे काळाच्या गतीमुळे तर वेगाने मराठी भाषक अवकाश आक्रसला आहे. पूर्वी या प्रदेशात अनेक मराठी शाळा होत्या. महाविद्यालयातून मराठी विषय शिकवला जाई. अनेक नामवंत शिक्षक व अभ्यासक या प्रदेशात होते. भाषेसंदर्भातील अन्य प्रदेशाबाबतीत एक वेगळेपण म्हणजे मध्यप्रदेशात हिंदी मराठी असे भाषिक ध्रुवीकरणाचे वाद झालेले नाहीत.

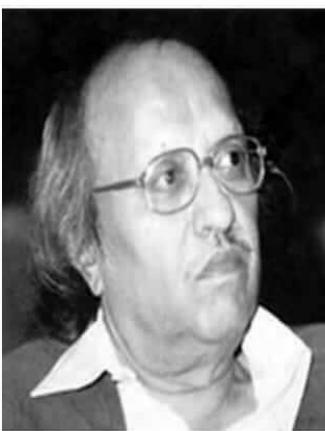
भोपाल, ग्वालहेर, इंदौर, उज्जैन ही गावे व परिसरात महाराष्ट्रीय समाज मोठ्या प्रमाणात आहे. अनेक थोर कलावंतांची ही जन्मभूमी

आहे. संगीत, शिल्प, चित्र परंपरेतील अनेक कर्तव्यागार कलावंत मंडळी या परिसरात निर्माण झाली. ख्यातनाम चित्रकार एम. एफ. हुसेन, रामूभैय्या दातेंपासून ते अरुण दाते यांच्यापर्यंत. उज्जैनचे माधव कॉलेज, इंदूरचे होळकर कॉलेज व ग्वालहेरचे कॉलेज येथे महाराष्ट्रीय वातावरण होते. मध्यप्रदेशात काही मराठी नियतकालिकेही प्रसिद्ध होत. ‘सदविचार’ १८८८, ग्वालहेर, ‘विजय’ १९१८ ग्वालहेर, ‘मराठा मंडळ’ १९२० ग्वालहेर, ‘हितचितंक’ १९३९ ही त्यातील काही होत. अगदी अलीकडे अर्पण पाटील या ‘आपला यश’ (२००३) हे साप्ताहिक चालवीत आहेत. इंदौर येथून श्रीकृष्ण बेडेकर हे गेली अनेक वर्ष उत्तम असा दिवाळी अंक प्रकाशित करतात. मध्यप्रदेशात अनेक साहित्यसंस्था कार्यरत होत्या. नाट्यसंस्था होत्या. ‘शरद व्याख्यानमाला’, ‘महाराष्ट्र समाज’, ‘शारदोपासक मंडळ’, ‘राजकवी तांबे अभ्यास मंडळ’ त्यापैकी होत. इंदूरला १९१७, १९३५ व २००१ साली अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलने संपन्न झाली आहेत.

मराठीतील नामवंत कांदंबरीकार, कवी व समीक्षक शरचंद्र मुक्तिबोध व हिंदीतील कवितेचे युगप्रवर्तन करणारे गजानन मुक्तिबोध हे मराठी भाषक. दोघा बंधूंनी हिंदी व मराठीतून श्रेष्ठ वाड्मयाची निर्मिती केली. त्यांचे आजोबा ग्वालहेर संस्थानात नोकरीला होते. शुजालपूर, उज्जैन, इंदूर येथे मुक्तिबोध यांचे शिक्षण झाले. शरचंद्र पुढे नागपूरला स्थायिक झाले. त्याकाळी मराठीची सततची देवघेव या परिसराशी होती. अगदी मराठीतील अनेक वाड्मयीन नियतकालिके तिथे जात. सत्यकथा, किलोस्कर ही नियतकालिके अनेक मंडळींकडे जात. मराठी वाड्मय विपुल प्रमाणात वाचले जात. मुक्तिबोधांच्या आई या बुंदेलखंडातील एका शेतकरी कुटुंबातील अल्पशिक्षित पण त्या ‘शिवलीलामृत’ वाचत. त्यांनी लहानपणीच ह.ना. आपटे यांची ‘पण लक्षात कोण घेतो’ ही कांदंबरी वाचली होती. अभ्यासक्रमात अनेक मराठी पुस्तके असायची. शरचंद्र मुक्तिबोध यांच्या ‘क्षिप्रा’, ‘सरहद’ व ‘जन हे वोळतु जेथे’ या त्रिदल कांदंबरीत उज्जैन, इंदौर या आणि तेथील माहोलाचे, घडामोडीचे चैतन्यदायी वातावरण आहे. चंद्रकात देवताले यांनी त्यांच्या शालेय अभ्यासक्रमात मराठी पुस्तके अभ्यासल्याचा उल्लेख केला आहे. उज्जैनच्या माधव कॉलेजात केशवसुतांचे बंधू मो. के. दामले हे प्राचार्य होते व प्राध्यापक मंडळीही महाराष्ट्रीयन होती. या शहरात अनेक मराठी साहित्यविषयक मंडळे होती. इंदूरच्या होळकर प्रेसने अनेक मराठी पुस्तके प्रकाशित केली. ग्वालहेर, इंदूर येथे मराठी ग्रंथांची जुनी ग्रंथालये होती. ग्वालहेरचे एक सरदार पांडुरंगराव नाईक निंबाळकर यांनी ‘नाईक निंबाळकर घराण्याचा इतिहास’ लिहिला. लोकपरंपरा आणि अभिजात कला यातल्या मिलाफच्या दिशा शोधणारे कुमार गंधर्व हे देवासचे. इंदौर, ग्वालहेर येथे अनेक नाट्यसंस्था होत्या. मराठी संगीताची, गायनाची दीर्घपरंपरा या प्रदेशास लाभली. हिंदी साहित्यप्रदेशात समीक्षक म्हणून दबदबा असणारे प्रभाकर माचवे हे मराठी भाषकच, त्यांनी केंद्रीय लोकसेवा आयोग व साहित्य अकादमी या संस्थांवर

भा.स. तांबे

चंद्रकांत देवताळे

वेगळा असा ठसा उमटविला. सर्वमंगल क्षिप्राकार ह.वि. मोटे हे इंदूला होते.

१८१८ ते १९३४ या काळातील मराठी वाड्मयाचा प्रदीर्घ आढावा वि. सी. सरवटे यांनी 'मराठी साहित्य समालोचन' (१९३७) या द्विखंडात्मक ग्रंथाद्वारे घेतला. ते सरवटे इंदूला होते. ५६५ पृष्ठाचा हा ग्रंथ इंदूरमध्ये छापला गेला आहे. मध्यप्रदेशात ठिकठिकाणी महाराष्ट्र साहित्यसभा कार्यरत होत्या. इंदू येथे असणारे प्रभाकर ऊर्ध्वरेषे यांनी मध्यप्रदेशातील आठवणीविषयी 'हरवलेले दिवस' नावाचे आत्मचरित्र लिहिलेले आहे. 'एका माजी कम्युनिष्टाचे आत्मनिवेदन' असे त्यांनी उपशीर्षक वापरले आहे. या आत्मकथनात मध्यप्रदेशातील सामाजिक, राजकीय जीवनाविषयीचे विस्तृत चित्रण आले आहे. या आत्मकथनाला साहित्य अकादमीच्या पुरस्काराने गौरविण्यात आले आहे. मार्कसवादी विचारवंत, लेखक आणि अनुवादक अशी त्यांची ओळख आहे. त्यांचे शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षण इंदूरमध्ये झाले. लेनिनवादाचे प्रश्न 'दुबावस्की' 'आई', 'वाड्मय आणि कलेचे प्रश्न', 'रशियन लोककथा' या रशियन ग्रंथांचा अनुवाद त्यांनी केला.

कवी कालिदासांपासूनची समृद्ध कविपरंपरा इथे पहायला मिळते. आधुनिक हिंदी कवितेला नवी दिशा देणारे जसे या प्रदेशात गजानन मुक्तिबोधांपासून चंद्रकांत देवताले ते राजेश जोशीपर्यंत काव्यपरंपरा आहे. तसेच मराठी भाषक कवींनीही वैशिष्ट्यपूर्ण कविता लिहिली आहे. संस्थानी प्रदेश असल्यामुळे या मराठी संस्थानात राजकवी म्हणून काही कवींनी आपली वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. ग्वालहेरे राजघराण्याचे राजकवी म्हणून भा. रा. तांबे यांची ओळख आहे. महाराष्ट्राबाहेर राहून मराठीच्या मुख्य प्रवाहातले कवी होण्याचा सन्मान त्यांना लाभला. त्यांच्या स्वच्छंदतावादी आवाहनप्रिय कवितांनी मराठी मनाला भुरळ घातली. 'मधुघट' ते 'जन पळभर म्हणतील हाय हाय' या व इतरही कवितांच्या गेय सुरांनी मध्यमवर्गीय मनाला सुखावले. 'तांबे संप्रदाय' हे नामभिधान रूढ व्हावे अशी काव्यकामगिरी तांबे यांनी केली. त्या काळात ग्वालहेर, इंदूरचे मराठी कवींचे स्कूल दाखवावे

अशी स्थिती होती. इंदूरजवळील चोरल नदीकाठचा रम्यप्रदेश 'चोरलकाठ' मधून मांडणारे भालचंद्र लोवलेकरांनी माळव्याची संपन्न भूपरिसराची कविता लिहिली. 'भेट आणि फलश्रुती' ही कादंबरी लिहिणाऱ्या नामवंत लेखिका रोहिणी कुलकर्णी या इंदूरच्या. त्या इंदूरमध्ये नोकरीला होत्या. त्याबरोबरच त्यांच्या 'गर्भफूल', 'कृतार्थ' आणि 'सातवं दालन' या कादंबन्या प्रकाशित आहेत. मध्यमवर्गीय कुटुंबाचे अतिशय समरसतेचे चित्र त्यांच्या कादंबन्यात आहे. आई आणि मुलाच्या भावबंधाचे अनोखे चित्र इंदौर नागपूरकडील कुटुंबभाषेचे वळण त्यांच्या कादंबन्यात आहे. मध्यप्रदेशच्या मराठी समाज संस्कृती आणि आहारसंस्कृतीवर अलीकडे इंदौरच्या श्रीकांत तारे यांनी चांगल लेखन केले आहे. ते अगदी अलीकडे इंदौरमधील निवृत्त माजी सनदी अधिकारी श्रीनिवास हवालदार यांनी 'ग्रेसच्या कविता धुक्यातून प्रकाशाकडे' अशा द्विखंडात्मक ग्रंथाचे लेखन केले आहे.

संस्थानी प्रदेशाच्या विलीनीकरणानंतर मात्र मराठी साहित्य-निर्मितीचे केंद्र हे पुढे भोपाळला केंद्रवर्ती झाले. स्थलांतरितांचे व नोकरदारांचे गाव म्हणून भोपाळ आणि इंदौरची ओळख निर्माण झाली. त्यामुळे साहित्यसंस्था व लिहिता वर्ग या शहरांत तुलनेने जास्त आहे. निशिकांत करकरे, अनिल निरगुडकर, प्र. के. तारे, राजाराम भाले, चंद्रकांत मोर्घे, हेमंत खेडकर, अनुराधा जमादार हे व इतरही अनेक कवी अलीकडे कविता लिहिताना आढळतात. भोपाळ मधील रवींद्र भालेराव यांनी एका कवितेत या बदलाचे चांगले वर्णन केले आहे, 'महाराष्ट्रातून बदली झाली, आलो आम्ही एमपीत, सांगतो फजिती कैसी झाली, जेव्हा बोललो हिंदीत'. या कर्वींची कविता पाहिल्यानंतर ती बरीचशी मुक्तछंदातील वा सुलभीकरणाच्या पातळीवरची आहे. याचे कारण मराठीचे पर्यावरण सभोवताली नसणे व लिहिणारा बहुसंख्य वर्ग हा नोकरदार आहे. त्यामुळेही कदाचित असू शकेल..

अशोक वाजपेयी या हिंदीतील श्रेष्ठ कवीने भोपाळला 'भारत भवन' ही राष्ट्रीय संस्था स्थापन केली. त्यांच्या 'वागर्थ' या विभागाच्या प्रमुखपदी दिलीप पुरुषोज्ञम चित्रे हे तीन वर्षे होते. तसेच या संस्थेत मराठी लेखक- कवीची मोठी उठबस होती. यासंदर्भात मराठी आणि हिंदी लेखक- कर्वींमध्ये एक संवादाचा पूल आहे. अनुवाद तसेच समान वैचारिक दुव्यामुळे हे वातावरण पहायला मिळते. प्रगतिशील विचारधारेची मंडळी एकत्र आलेली दिसतात. 'पहल,' 'वागर्थ' व 'आलोचना' या प्रतिष्ठित नियतकालिकांनी मराठी वाड्मय विशेषांक प्रसिद्ध केले. 'वसुधा' या नियतकालिकांने समकालीन मराठी साहित्य हा मौलिक असा विशेषांक प्रसिद्ध केला. मराठीतील दलित साहित्याचे अनुवाद हिंदीमध्ये विपुल प्रमाणात झाले व हिंदी भाषिक प्रदेश या वाड्मयाने प्रभावितही झालेला आहे.

एकदरीत मध्यप्रदेश हे भारतातील एक महत्त्वाचे राज्य आहे. लगतचे राज्य आणि मराठांची दीर्घकाळ राजवट या प्रदेशावर होती. त्यामुळे मराठी समाजाची आतंरक्तिया या राज्यात घडली.

तसेच हे राज्य मराठी भाषकांना सुरक्षित आणि आपले वाटत आलेले आहे आणि विविध समाज इथे मिसळलेले दिसतात. देवताले यांनी तुकारामांच्या कवितेचे मराठीत अनुवाद केले. नामदेव-तुकाराम ते चित्रे- कोलटकर असा समकालीन कवितेचा संवादपूल बांधला गेला. आपले स्वभावरंग घेऊन हा समाज तिथल्या जीवनात मिसळून गेलेला आहे. आपल्या कर्तबगारीने त्या प्रदेशाला समृद्ध करीत आला आहे. आपल्या निजखुणा म्हणून मराठी संवेदनअस्मितेचा जागर करीत आला आहे. एकेकाळी राजसत्तेचे कोंदण असल्यामुळे मराठीचा अधिक विस्तार या प्रदेशात झाला. पुढील काळातही अनेक मराठी कुटुंबे मध्यप्रदेशात विसावलेली दिसतात. उद्योग आणि आयटी क्षेत्रांत अनेक तरुण या परिसरात दिसतात. मात्र आजच्या काळात मराठीतून वाड्मयनिर्मितीचा वेग संथ झाला असला तरी तो बदलेल्या सामाजिक स्थितीत शोधावा

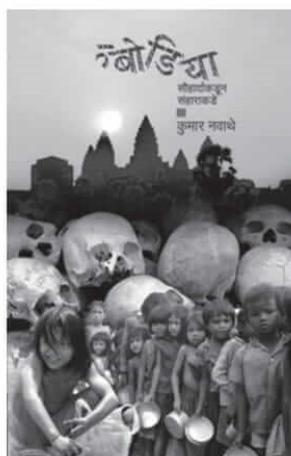
लागतो. तसेच यात काही पालट व्हावयाचा असेल तर महाराष्ट्र शासन, दुर्मुखलेल्या साहित्यसंस्था आणि सुबुद्ध साहित्यकांनी प्रयत्न करायला हवेत. वेगवेगळे प्रदेश आणि भाषिक समाज यांच्या परस्पर सौहार्दातून, देवघेवीतून भाषा व साहित्यविषयक कामाचा संवादपूल बांधला गेला पाहिजे.

- डॉ. रणधीर शिंदे

भ्रमणध्वनी : ९८९०९१३०३१
randhirshinde76@gmail.com

(लेखक मराठी साहित्याचे अभ्यासक असून 'साहित्य अकादमी'च्या प्रवासवृत्तीच्या निमित्ताने त्यांनी मध्यप्रदेशातील साहित्य-सांस्कृतिक व्यवहाराचा अभ्यास केला आहे.)

॥ग्रंथांत्री॥ *

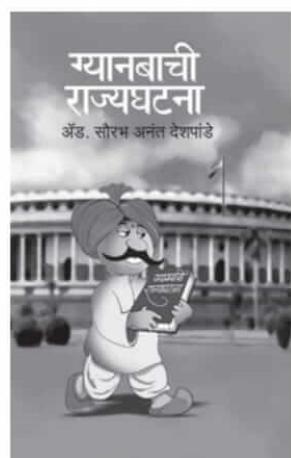

कंबोडिया सौहार्दाकूदून संहाराकडे

कुमार नवथे

मूल्य १०० रुपये सवलतीत ६० रुपये

कंबोडियाची दोन रूप प्रकर्षाने मनावर बिंबतात. अंगकोरवाटची अप्रतिम अजरामर मांगल्याची निर्मिती करणारा कंबोडिया आणि हालहाल करून कच्च्याबच्च्यांसह लाखोंना कूरतेने संपवणारा पोल पॉटचा कंबोडिया. संहाराच्या कृष्णछायेतून पुन्हा सौहार्दाकडे कलेल... ?

रत्यानबाची राज्यघटना

अॅ. सौरभ अनंत देशपांडे

मूल्य ४०० रुपये सवलतीत २०० रुपये

आपली राज्यघटना म्हणजे भारताच्या लोकशाही धर्माची गीता आहे. त्यातील क्लिष्टपणा घालवून सोप्या शब्दात सादर केलेली ही आपल्या देशाची राज्यघटना सगळ्यांना समजावून देण्याचा अनमोल प्रयत्न सौरभ देशपांडे यांनी या पुस्तकात केलेला आहे.

गोवा आणि मराठी

इतिहास, साहित्य, भाषा, संस्कृती आणि वर्तमान

अनुजा जोशी

खरा गोवा गोव्याच्या खेड्यापाड्यांमध्ये, जंगलांमध्ये, डोंगरद्यांमध्ये व लोकसंस्कृतीमध्ये सामावला आहे. गोव्याच्या लाल मातीने आपली ‘मन्हाटी’ संस्कृती व आपलं अभिजात ‘मराठीपण’ आधी परकीयांशी आणि मग स्वकीयांशी झुंज देत आजच्या घडीपर्यंत टिकवलं आहे हे खूप महत्वाचं आहे.

जगाच्या नकाशावरचं अलौकिक सौंदर्यवान पाचूचं बेट म्हणजे गोमंतकभूमी. महाराष्ट्रासाठी ‘बृहन्महाराष्ट्र’ असणारा हा छोटासा रमणीय प्रदेश त्याच्या इतिहास, संस्कृती व वाढ. मरीन परंपरेमुळे ठळकपणे नजरेत भरतो. केवळ बीच व बारमध्ये नव्हे तर खरा गोवा गोव्याच्या खेड्यापाड्यांमध्ये, जंगलांमध्ये, डोंगरद्यांमध्ये व लोकसंस्कृतीमध्ये सामावला आहे. गोव्याच्या लाल मातीने आपली ‘मन्हाटी’ संस्कृती व आपलं अभिजात ‘मराठीपण’ आधी परकीयांशी आणि मग स्वकीयांशी झुंज देत आजच्या घडीपर्यंत टिकवलं आहे हे खूप महत्वाचं आहे.

इतिहास, संस्कृती, भाषा, साहित्य अशा सर्वच क्षेत्रात गोव्याची परंपरा प्राचीनतम काळापासून मराठी आणि मराठीच राहिली आहे हे वाचून आज अनेकांना आश्रय वाटेल, पण हीच खरी वस्तुस्थिती आहे. गोमंतकामध्ये हा ‘मन्हाटी प्रवाह’ इथली जीवनधारणा बनून कसकसा वाहात आला हे अभ्यासणे खरोखरच ऊर्जादायी आहे.

गोव्याचा इतिहास व भूगोल अभ्यासण्यासाठी इ.स. पूर्व ८००० वर्षे इतके मागे जाऊन खण्याला सुरुवात करावी लागेल! हा काळ म्हणजे मेसोलिथिक पिरियड (Mesolithic Period). याच्या सुमारे साडेपाचहजार वर्षांनंतरची परशुरामाची कथा! गोव्यातील सांगे तालुक्यात कुशावती नदीच्या तीरावर या मध्यपाषाणयुगामध्यली शंभराहून अधिक प्रस्तरचित्रे सापडली आणि या भूमीच्या इतिहासाची पाळेमुळे किंती खोलवर गेलेली आहेत हे स्पष्ट झाले. मेसोलिथिक (Mesolithic) संस्कृतीचे पुढे मेगालिथिक (Megalithic) अवस्थेपर्यंतचे स्थित्यंतरही गोव्यातील साळावली नदीच्या तीरावर मिळालेल्या लज्जागौरी व इतर अनेक प्रस्तरशिलांमधून स्पष्ट होते.

मौर्य, सातवाहन, भोज, आभिर, वातापि चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार, देवगिरीचे यादव, विजयनगर साम्राज्य इ. राजवटींचे पुरावेही इथल्या संशोधकांना सापडले आहेत. बौद्धधर्माच्या प्रसारासाठीही या ‘अपरान्त’ प्रदेशात बौद्धधर्मप्रसारकांचे वास्तव्य झाल्याचे त्यांच्या इथल्या गुंफांवरून सिद्ध होते. पर्यंत सतरी येथे सापडलेला तिसऱ्या-चौथ्या शतकातला ब्राह्मी लिपीतला एक शिलालेख हा गोव्यातील सर्वात जुना शिलालेख आहे.

कदंबांची राजवट हा गोमंतकाचा सर्वात वैभवशाली काळ होता. चंद्रपूर (चांदर) ही त्यांची राजधानी. शिक्षण व वेद विद्याध्ययनाला त्यांनी दिलेले प्राधान्य गोव्यात मिळालेल्या असंख्य ताप्रपट व शिलालेखांवरून स्पष्ट होते. त्यामधील भाषा संस्कृत, ज्ञानेश्वरकालीन मन्हाटी प्राकृत, तर काहींची लिपी हळेकन्नड आहे. गोव्यातील लोकसमूहावर प्राचीनतम काळापासून असलेला हा मन्हाटी संस्कृतीचा प्रभावच अशा गोष्टींमधून सिद्ध होतो. बहामनीसारख्या मोगली आक्रमणातही ही संस्कृती प्राणपणाने टिकवली गेली.

गोव्याची धार्मिक परंपरा जैनपंथ, नाथपंथ व ज्ञानेश्वर- नाम देवांच्या संतपरंपरेशीही जोडली गेली आहे. आदिनाथ, रवळनाथ, मल्हीनाथ, भूतनाथ, मंगोनाथ (मंगेश), चंद्रनाथ, नागनाथ इ. अनेक प्राचीनतम मंदिरे व तिथून रुजत बहरत गेलेली ही संस्कृती मराठी आहे हे काही वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

पालये-पेडणेचे संत सोहिरोबानाथ आंबिये(इ.स. १७१४ ते इ.स. १७९२) हे महाराष्ट्रातल्या उज्ज्वल संतपरंपरेचे गोव्यातले खरेखुरे पाईक! त्यांचे अनेक अभंग, पदे, रुबाया हे गोमंतकाचे आद्य मराठीवैभव आहे.

आदिलशाहीशी बंड पुकारलेल्या सावंतवाडीच्या राजांची सत्ता गोव्यातल्या पेडणे, सत्तरी, भतग्राम(डिचोली) भागात होती. पेडणे, डिचोली, साखळी, सत्तरी व फोंडा हा पंचमहाल व अर्थातच त्यांच्याशी संलग्न असणारा बार्देस, तिसवाडी व सासर्णी असा संपूर्ण गोमंतक प्रदेश पहिल्यापासून अशाप्रकारे मराठीच्या प्रभावाखाली आहे हा इथला इतिहास आहे.

इ.स. १५१० ला गोव्यात पाय रोवलेल्या पोर्टुगीजांना इथल्या धार्मिक व ग्रामीण व्यवहाराची कागदपत्रे कानडी लिपीत लिहिलेली मिळाली, पण गंमत अशी की त्यातील भाषा मराठी असून लिपी कानडी होती, जे त्यांना समजणे अशक्य होते. त्या भाषेला पोर्टुगीजांनी Lingua Canarina AWdm Lingua Canarim हे नाव दिले. या ‘कांदेवी’ किंवा ‘गोंयकानडी’मधे अशाप्रकारे लिहिलेले भरपूर शब्दभांडार, त्यावेळच्या समृद्ध मराठीची परंपरा दाखवणारे, आज उपलब्ध आहे. भाषा मराठी पण लिपी कानडी

श्री

विनती उपरी आज सोमवार रात्री
८ तास ऐसे तर तुमचा निरोप
घेऊ आलो आठवे तासी
जेवणां म्हाडगार्वी पाव
लो त्या ग्रहस्तासि भेटून स
मजविसी करून त्यांसि बरोबरी
घेऊन एउसी आलो

नंतर या भाषेवर पोर्तुगीजांनी बंदी घातली. १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीस गोव्यात मोडी लिपीचाही वापर केला गेला. त्यात बरेच फारसी व पोर्तुगीज शब्दही मिसळत गेले.

मराठीचे जनमानसांतील स्थान ओळखून बाटवलेल्या हिंदूना आपलेसे करण्यासाठी व रोमन लिपी व पोर्तुगीज भाषा संस्कृती त्यांच्या गळी उतरखून आपल्या धर्माला अनुकूल बदल करण्यासाठी पाढी लोकांनी चक्र 'महाभारत', 'भागवत' इ. धार्मिक ग्रंथ रोमन लिपीत लिहिले. इ.स.१६१४ फादर स्टीफन्सने तर रोमन लिपीत लिहिलेल्या ख्रिस्तपुराणात आधी, मराठीची महती गायली! (ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीत गायली तशी)

बहुताजना फळसिधी होवावेया
असा बांदोनि मराठिया
कथा निरोपली ।

येतुके यांचे संसार वेंचुनु
काडिली टिका गांदुनु
भासा मराठी मिसळुनु केला ग्रंथु !

असे म्हणून त्यांनी बहुतजनांपर्यंत पोचण्यासाठी मराठी ख्रिस्तपुराण रोमन लिपीत लिहिले.

१९१० मध्ये पोर्तुगालमधे रिपब्लिक घोषित झाल्यावर गोव्यात पोर्तुगीजांनी मराठी शाळा उघडून मराठीला प्राध्यान्य देण्याचे धोरणही राबवले. साखळीला त्यांनी पहिली मराठी शाळा उघडली. बहुसंख्याना असणारी मराठीची आस व तीच इथल्या रक्ताच्या ओढीची भाषा आहे हे सत्य त्यांनी त्यांच्या सुलभ राज्यकारभारासाठी जाणले होते. त्यांच्या सरकारी पातळीवरच्या जाहिराती व जाहीरनामे मराठीतच भाषांतरीत होत. स्थानिक लोकांनीही पदरमोड करून त्याकाळात मराठी शाळा सुरु केल्या. मुंबई-पुण्यातली वृत्तपत्रे इथे येऊ लागली. इथेही मराठी वृत्तपत्रे व मासिके सुरु झाली. परंतु त्याच दरम्यान खिश्वन गोमंतकीयांनी स्वतःची वेगळी 'कोंकानी भास' तयार केली होती. त्या भाषेत रग्मांड पोर्तुगीज शब्द होते. ते ती रोमन लिपीत लिहीत. तुळु, कानडी, फारसी शब्दही एव्हाना गोव्याच्या कोकणी बोलीत शिरले होते. अशी एकप्रकारची धेडगुजरी 'भास' हिंदूंच्या कोकणी बोलीपासून पूर्णपणे वेगळी होती. त्यामुळे धड पोर्तुगीज भाषाही नाही, धड

कोकणी बोलीही नाही आणि स्थानिकांमधून मराठीही हद्दपार होण्याची वेळ आली.

२.

कर्तृत्वाच्या जाज्वल्य इतिहासामागे दुहीचा एक काळाकुट्ट इतिहास असणं हा भारतभूमीलाच मिळालेला एक शाप आहे. आणि यातून गोवाही सुटलेला नाही. इ.स. १५१० मध्ये पोर्तुगीजांचे पांढरे पाय गोव्याला लागले ते 'आफोंस द आल्बुकर्क'च्या रूपाने. या आल्बुकर्कला गोव्यात आणणारा एक सरस्वतीपूजक गोमंतकीयच होता असे इथले जाणते सांगतात.

सासष्टी, तिसवाडी व बार्देश (आताचा मडगांव, पणजी व म्हापश्याचा भाग) हे पोर्तुगीजांनी पहिल्यांदा ताब्यात घेतलेले तालुके 'जुन्या काबिजादी' म्हणून ओळखले जात, तर काणकोण, फोंडा, पेडणे, डिचोली, सांखळी, सत्तरी हे नंतर ताब्यात घेतलेले तालुके 'नव्या काबिजादी' म्हटले जातात. जुन्या काबिजादींचा भाग रम्य समुद्रकिनाऱ्यांचा तर नव्या काबिजादींचा भाग हा खूपसा दुर्गम डोंगराळ व अरण्यमय असलेला. (आताचे 'म्हार्दई अभयारण्य क्षेत्र' यातल्या सत्तरी तालुक्यात आहे.) सत्तरीचे 'खाशे' दिपाजीराव राणे यांचे संरक्षण व दुर्गमता यांमुळे हा भाग पोर्तुगीजांपासून बराच काळ सुरक्षित राहिला व एकदंर मराठी संस्कृतीही तुलनेने थोडीशी शाबूत राहिली. हे चित्र परकीय व आत्ताच्या स्वकीयांच्या अनेक राजकीय स्थित्यंतरांनंतरही आधुनिक काळातही तसेच दिसते.

१९ डिसेंबर १९६१ ला गोवा मुक्त झाला. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर तब्बल १४ वर्षे गोव्याचे दास्य सुटले नव्हते हाही गोव्याच्या दुैवाचाच इतिहास आहे. पोर्तुगीजांची राजवट भक्कम ४५१ वर्षे इथे होती. २५ वर्षांची एक पिढी या हिशेबाने १८-२० पिढ्यांवेदा हा प्रदीर्घ कालखंड असल्यामुळे साहजिकच इथल्या लोकजीवनावर, संस्कृती व भाषा व्यवहारावर त्याचा मुळातूनच परिणाम झालेला दिसतो.

'धर्मसमीक्षण सभा' (इन्किझीशन) या संस्थेच्या नावाखाली धर्माध ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांकडून गोमंतकीयांनी सोसलेल्या अनन्वित अत्याचारांची क्रूर कहाणी हे गोवामुक्तिलढ्यातलं सर्वात भीषण व रक्तरंजित पर्व आहे. मंदिर, मठ, मूर्ती इत्यादींची अमानुष तोडफोड, ग्रंथसंपदा जाळून शिलालेख आर्दींचा प्रचंड विघ्वंस इथपासून ते विविध शस्त्र-अस्त्र व जमेल त्या व तशा क्रूरमार्गानी शारीरिक मानसिक छळ करून जबरदस्तीने धर्मातर घडवून आणण्याचे सत्र व कायदाच या इन्किझीशनने गोव्यात आणला होता. मंदिरे फोडून तिथे खिश्वन प्रार्थनामंदिरे उभारणे व शिलालेखादी दस्तावेज नष्ट करण्याचे मुळातले संस्कृती व अस्मितेवर प्रहार करण्याचे कामच हे धर्माध करीत. आज ओल्ड गोव्याच्या चर्चमधे 'सेंट झेवियर'च्या शवदर्शनाचे जगप्रसिद्ध फेस्त साजरे होते. प्रत्येक सत्ताधारी इथल्या एकगळ्या मतांचा वापर करून घेतो परंतु या 'संत' झेवियरचा 'गोवा इन्किझीशन'मध्ये फार महत्त्वाचा वाटा होता, हे जळजळीत सत्य

आहे. गोमंतकीयांनी भोगलेल्या यातनांवरचा हा अन्यायही इथली संस्कृती आजच्या घडीला सोसते आहे.

प्रसिद्ध गोमंतकीय कादंबरीकार महाबळेश्वर सैल यांच्या 'तांडव' या अनुवादित कादंबरीतून धर्मातराचे हे थैमान वाचताना अंगावर काटा आल्यावाचून राहत नाही. ओल्ड गोव्याच्या परिसरात हातकातरा खांब या नावाने एक स्तंभ याच मरणांतिक छळाची साक्ष देत आजही उभा आहे, जिथे भक्तिभावाने जोडलेले, लिहिणारे, ग्रंथ हाती घेतलेले हात अत्यंत क्रूरपणे तोडले जायचे!

इतके अत्याचार सोसूनही गोमंतकीय देश्य संस्कृती तग धरून राहिली आणि छळाकडून बळाकडे जात राहिली हे विशेष!

संपन्न निसर्ग, मुबलक साधनसुविधा, छोटा भूप्रदेश व तुलनेने कमी संघर्ष यामुळे आबादी आबाद झालेल्या इथल्या लोकजीवनाचा व मराठी संस्कृतीचा पोतच वेगळा वैशिष्ट्यपूर्ण असून तो दिमाख काही औरच आहे.

विविध प्रकारची लोकगीते, लोकनृत्ये, लोकोत्सव, जत्रा, काले, राधानृत्य, धालोत्सव, दिवजोत्सव, सुंवारी, भजन, कीर्तन, आरत्या, अभंग ओव्या, घुमट आरत्या भजन, दिंडवा, जागर, रोमटामेळ, घोडेमोडणी, रणमाले, फुगडवा, चपय, दीपनृत्य, चित्ररथ, नाटके, पोवाडे, माटोळी सजावट आणि असंख्य धार्मिक-सांस्कृतिक सणवार सोहळे या सगळ्या सगळ्यामधून मराठी संस्कृतीच आदिमकाळापासून वाहते आहे.

अनेक ठिकाणच्या मोठमोठ्या वारूळाच्या रूपातल्या सातेरी देवी, कलशरुपी देवी व तिथल्या लोकपरंपरा, गडेउत्सव, चोरोत्सव, म्हापशयाच्या बोडगेश्वराची भव्य जत्रा, माशेलचा चिखलकाला, जांबावलीचा गुलालोत्सव, वास्कोच्या दामोदराचा सप्ताह, केप्याच्या चंद्रेश्वराची जत्रा, शिरगांवच्या लईराई देवीच्या धोंडांची जत्रा, अंत्रुज(फोंडा) महालातल्या देव्यांचा नवरात्रीतला मखरोत्सव, हरवळे धबधब्यावरची व तांबडीसुरुलच्या हेमांडपंथी शिवमंदिराची महाशिवरात्र अशा अनेक सोहळ्यांमधून मराठी संस्कृतीच तर वर्षानुवर्षे बहरत राहिली आहे.

इतकंच नव्हे तर आज खिश्नधर्मियांच्या इथल्या अनेक सणावारांवर देखील आदिमकाळापासूनच्या देश्य संस्कृतीची छाप पडलेली दिसून येते. वर्षभर साजरी होणारी त्यांची विविध 'फेस्त'(सोहळे-फेस्टीवल-फेस्त) उदा. पावसाळ्याच्या सुरुवातीला भरलेल्या विहीरीत उड्या मारून साजरा होणारा 'सांज्याव'- त्यात म्हटली जाणारी लोकगीते व पद्धती देशी आहेत. भाताच्या लोंब्या आल्यानंतरचं 'कणसांच फेस्त', जाईच्या फुलांचं 'जायांच फेस्त', नोवे गावच्या पेरुंचं 'पेरांच फेस्त', वर्षभराच्या बेगमीच्या पदार्थांचं 'पुरुमेतांच फेस्त'(पुरुमेत म्हणजे बेगमी), येशू ख्रिस्ताच्या मेरी मदरांचं 'सायबीण माय'चं फेस्त, इत्यादी मधल्या बन्याच रिती पद्धती देश्य संस्कृतीच्या वाटतात. विदेशी नव्हे! मराठी खाद्यसंस्कृतीतले करंजी, लाडू, बर्फी हे पदार्थ नेवरी, कापां, धोदेल म्हणून इथल्या खिसमसमधेही अग्रक्रमाने केले जातात. इथली मुस्लिम

संस्कृतीही बन्याचदा देशी मराठी संस्कृतीशी सख्य जमवून नांदताना दिसते.

देवांएवढेच देवचारांचे म्हणजेच भूतखेत रवळनाथ वेताळांचे प्रस्थ असलेल्या इथल्या संस्कृतीबद्दल एक दरारायुक्त आदर खिश्न व मुस्लिमधर्मियांमधेही दिसतो. त्याकाळी अगदी पोर्टुगीजसुद्दा देवाना नाहीच, 'डेव्हील'ला नक्कीच घाबरत असणार. साहजिकच देवांपेक्षा देवचार त्यांच्या तोडफोडीपासून सुरक्षित राहिले असावेत व त्यांचे फार मोठे प्रस्थ गोमंतकात पूर्वापार अबाधित राहिले असावे असे वाटते

आज या राष्ट्रोळी, रवळनाथ, भूतनाथ, वेताळ, महापुरुष, वीरभद्र, ब्रह्म, राखणे, सटी, महामाया, वनदेवी यांच्या जागोजागी असणाऱ्या घुमट्या, देवळ, पाषाण, मोठमोठी झाडं, पाणवठे, तब्या, झारी, कोंडी, गर्द राई अशी स्थानं तसेच यांची प्रचंड मोठी संस्थानं व त्यांचे जत्रोत्सव यांत सर्वधर्मीय मोठ्या भक्तिभावाने समाविष्ट होताना दिसतात. मराठी संस्कृतीच्या सर्वसमावेशकतेचे हे एक रम्य दर्शन आहे असं म्हणावं लागेल.

मंगेशी, महालसा, नागेशी, शांतादुर्गा, रामनाथीसारखी मोठमोठी मंदिर संस्थानं, शिवाजीमहाराजांनी जीर्णोद्धार केलेला इनार्वेचा सप्तकोटीश्वर, सत्तरीतील ब्रम्हा-करमळी गावचा ब्रम्हदेव, काणकोणचा मल्लिकार्जुन, मोरजी पेडणेची मोरजाई, इत्यादी भव्य देवालये हे गोमंतकाचं सांस्कृतिक वैभव आहे. धर्मातराच्या काळात स्थलांतर करून ही दैवते कशीबशी राखली गेली. कुंकळ्यीकरीण, फाटर्पेकरीण, वर्लेकरीण, चिमुलकरीण अशी या देव्यांची स्थलांतरीत गावात मूळ गावावरून पडलेली नावं आहेत.

देवालयांच्या व अन्य ठिकाणी आढळलेले कोरीव शिलालेख, ताप्रपट, हस्तलिखित ग्रंथ हे इथल्या 'मळ्हाटी' संस्कृतीचे साक्षीदार आहेत. काणकोणच्या देवालयांमधील 'टके' हे ऐतिहासिक महत्वाचे 'टके' आहेत. स्वच्छ कापडावर रंगीत धागादोन्यांनी भरतकाम करून सजवलेले हे कापडलेख हा इथला महत्वाचा दस्तावेज आहे.

ही संपत्ती इतक्या आक्रमणांतून गोमंतकीयांनी प्राणपणाने जपली आहे. 'इन्किझीशन'च्या काळात 'ऑटो द फे'मध्ये-ग्रंथहोळीत प्रचंड ग्रंथभांडार नष्ट झालं, विद्वान पंडितांचे हाल झाले, लेखन-वाचन-पठणावर बंदी आली. अस्मितेवरच घाला घातला गेला, पण मनामनात खोल रुजलेल्या संस्कृतीने त्यातूनही तग धरला. इथल्या मौखिक परंपरेने, लोकमानसातील ऊर्जेने आज दिसणारं बरचसं टिकून राहिलं हे त्यातल्या त्यात सुदैवी म्हणावं लागेल.

३.

गोवामुक्तिसंग्रामाचा काळ हे खूप मोठं क्रांतिपर्व इथल्या लोकजीवनाने अनुभवलं. याच काळात राष्ट्रवादी विचारांची खूप मोठी साहित्यनिर्मिती झाली. अनेक संस्था, त्यांची मुख्यपत्र, मासिक, नियतकालिक, ग्रंथसंपदा व वृत्तपत्रांनी मुक्तिसंग्रामात महत्वाची भूमिका बजावली.

नियतकालिके / वृत्तपत्रे

आशिया खंडातील पहिलं मुद्रणयंत्र पोर्टुगीजांनी गोव्यात आणलं. 'गाझेति द गोवा' या एका पोर्टुगीज वृत्तपत्रानेच इथल्या नियतकालिक सृष्टीचा उदय झाला. त्यानंतरच्या वृत्तपत्रांतील 'उ हेराल्ड' हे पुढे 'हेराल्ड' नावाने इंग्रजीतून येत होते. आज मराठी 'दैनिक हेराल्ड' पणजीतून प्रसिद्ध होतं. मराठी मुद्रणाच्या अडचणीमुळे त्याकाळात मराठी हस्तलिखित नियतकालिकं निघत. 'सर्वसंग्रह' हे हस्तलिखित त्रैमासिक कलंगुटचे चंद्रोबा शेणवी डुकले चालवीत. 'प्रताप', 'उद्धार', 'गोवे संस्थान', 'आनंदलहरी', 'गोवामित्र', 'आर्थबंधू', 'ज्ञानमित्र' अशी अनेक मराठी नियतकालिकं निघत. आ. पु. सुखटणकर यांचं 'देशसुधारणेच्छा' हे महत्वाचं नियतकालिक होतं.

फॉड्याचे द्रष्टे व्यक्तिमत्त्व भिषवर्य दादा वैद्य यांनी स्वातंत्र्य, शिक्षण, उद्योगधंदे व आरोग्यक्षेत्रात चौफेर कामगिरी केली. गोवा विद्याप्रसारक मंडळाची स्थापना करून 'विद्याप्रसारक', 'प्राचीप्रभा' ही नियतकालिकंही सुरु केली. त्यांचं 'हळदंकुंकू' हे मासिक केवळ स्त्रियांच्या प्रश्नांसाठी वाहिलेलं होतं. त्यांच्या पत्नी सरस्वतीबाई वैद्य या त्याच्या संपादिका. त्याच गोमंतकीय आद्य संपादिका म्हटल्या जातात.

नापित समाजातील समाजसुधारक नानू तारकर- पेडणेकरांचं 'नापितोदय', करंडेशास्त्रींचं 'सत्संग', तरुणांचं प्रेरणास्थान 'प्रभात' सामाजिक अशीही चांगली नियतकालिकं होती.

टिळक-आगरकरांची परंपरा जोपासणारं द्युंजार पत्र म्हणजे 'भारत'. संपादक गोविंद पुंडलिक देसाई 'भारत'कार हेगडे-देसाई म्हणून प्रसिद्ध आहेत. संपादक विचारवंत अ.का. प्रियोळकर यांचे बंधू वि. का. प्रियोळकर यांचं 'स्वयंसेवक' त्रैमासिक खूप लोकप्रिय होतं.

'भारतमित्र'कार ना.भा. नायक, 'हिंदू'कार दत्तात्रय पै यांचं कार्यही महत्वाचं ठरतं. 'कला' हे वाढम्यीन नियतकालिकही खूप प्रसिद्ध होतं. आजच्या घडीला गोव्यात एखादंच वृत्तपत्र कोकणीतून निघत असून गोमंतक, नवप्रभा, गोवादूत, तरुण भारत, लोकमत, पुढारी, गोवनवार्ता, हेराल्ड अशी ८-१० वृत्तपत्रे मराठीतून निघतात. गोव्याचा संपूर्ण वाचकवर्ग हा प्रामुख्याने या सर्व मराठी वृत्तपत्रांवरच अवलंबून असतो.

कविता

मराठीचा आत्मस्वर गोव्यातील लोकपरंपरा व लोकगीतांमधे तन्मयतेने लागलेला दिसतो. संतपरंपरेने इथल्या मराठीला भक्तीचा वारसा दिला आणि संपन्न निसगर्णे इथल्या कवितेला अवीट माधुर्य बहाल केलं आहे. मुक्तीपूर्व व मुक्तीनंतरच्या काळातही इथली कविता लोकमानसाची जगण्याची प्रेरणा, ऊर्जा, शक्ती व भक्ती बनून राहीली. कृष्णदास शामा, सोहिरोबानाथ किंवा बोरकरांची कविता याच सात्त्विक रसमयतेने संपन्न झालेली आहे.

आजवरच्या संशोधनानुसार, १५ व्या शतकातील, केळोशी गावच्या कृष्णदास शामा यांचे 'श्रीकृष्णचरित्रकथा' हे आख्यानकाव्य गोमंतकातले ज्ञात मराठी आद्यकाव्य मानले जाते.

तुम्ही सर्वज्ञ जाणते। मि काय विनवावे तुम्हातें।

ग्रंथ एकिलेया मनाते। येईल सकल।।

अशा रसाळ प्रासादिक नवरसयुक्त रचनेचं प्रवाहीपण असणारं हे सर्वांगसुंदर आख्यानकाव्य आहे.

१६ व्या शतकातील विष्णुदासनामा व पुढे तुकाराम बाबा वर्दे, नायकस्वामी, कवी व्यंकट यांनीही मौलिक काव्यरचना केलेली आढळते. १७ व्या शतकात पालये- पेडणेचे, संत सोहिरोबानाथ अंबिये यांनी भक्तिरसाचा कळसच त्यांच्या अभंग ओव्या पदं व रुबायांमधून गाठला. अक्षयबोध, महद्दनभवेश्वरी, पूर्णाक्षरी, अद्वयानंद व सिद्धांतसंहिता हे त्यांचे पाच महत्वाचे ग्रंथ.

दोरीच्या सापा भिऊनी भवा।

भेटी नाही जिवा शिवा।

अंतरिचा ज्ञानदिवा मालवू नको रे।।

हे सोहिरोबानाथांनी समग्र मराठीलाच दिलेलं आत्मभान आहे.

विठ्ठल केरीकर हे संस्कृतज्ञ पंडितकवी. विठ्ठल नरसिंह सांखोळकर हे त्यांचं मूळ नाव.

'घनःश्याम सुंदरा माधवा अरुण उदय झाला'

अशी मूळ रचना असलेली ही प्रसिद्ध भूपाळी होनाजी-बाळांची नसून गोव्याच्या विठ्ठल नरसिंहांची आहे, हे गोव्याचे कविवर्य दा.अ.कारे व शिवा पै आंगले यांनी बन्याच सखोल संशोधनांती सिद्ध केलं आहे.

विश्वाचा विश्राम रे। स्वामी माझा राम रे।।

आनंदाचे धाम त्याचे। गाऊ वाचे नाम रे।।

अशी रसाळ रचना करणारे डोंगरीचे कृष्णभट बांदकर व त्यांचे अनेक शिष्यगण आद्यकवीपरंपरेतलेच. अण्णासाहेब किलोस्करांसारख्या अनेक मराठी सारस्वतांचे कृष्णभट बांदकर हे ऊर्जास्थान होते.

गोमंतकीय संत कवयित्रींच्या परंपरेत गोकुळाबाई तळावलीकर, गोदावरीबाई नायक, सीताबाई कुंडईकर, हिरा किर्तने, रुक्मिणीबाई केंकरे (सोंसुबाई) ही महत्वाची नावे घेता येतील. संत सोंसुबाईना ना.ग. कदम व देविदास पोटे यांच्या 'भारतीय संत कवयित्री' या ग्रंथात मानाचे स्थान मिळाले आहे.

आचार्य अत्यांनी प्रस्तावना लिहिलेलं, प्रा. वि.का. प्रियोळकर यांचं देमांदमहात्म्य नावाचं सव्वा दोन हजार ओव्यांचं एक प्रचंड विडंबनकाव्य त्यांच्या 'स्वयंसेवक' मासिकातून प्रसिद्ध होत असे. प्रादेशिक व्यवहारांचं चित्रण असलेल्या त्या विडंबनकाव्याला त्याकाळात अफाट लोकप्रियता मिळाली होती.

कविवर्य दामोदर अच्युत कारे, कविवर्य बा.भ. बोरकर,

शंकर रामाणी तसेच गजानन रायकर, वि. ज. बोरकर (सुरुवातीच्या काळात), इ.ची आधुनिक काळापर्यंत गोमंतकीय काव्यगंगा वाहून आणणारी अलौकिक प्रतिभावान कर्वींची मांदियाळी होय.

चांदणकाळी आंदणवेळ
जग सगळे टिप-यांचा खेळ
सृष्टीवरती करिते वृष्टी
स्वरपुष्पांची अमृतवेल

अशी विलक्षण प्रतिमासृष्टी असणारी, संपन्न निसर्गाच्या उत्कट अनुभूतीची, पंचसंवेदनांच्या उर्मी जागवणारी तेजःपुंज नक्षत्रकविता हे बाकीबाब बोरकरांच्या रूपाने गोमंतकाने संपूर्ण मराठीलाच दिलेलं लावण्यमयी लेणं आहे.

दिवे लागले रे दिवे लागले
तमाच्या तळाशी दिवे लागले

शंकर रामाणींची जीवनसौर्दर्य व चेतनेचा वेध घेणारी, अंतर्मनाला व्यापून टाकणारी प्रतिमासुंदर उत्कट कविता संपूर्ण मराठीलाच ललामभूत ठरली आहे.

शंकर रामाणी

बा. भ. बोरकर

नवसंवेदना व जाणिवांच्या नव्या आविष्कारात, बोरकर-रामाणींचा हाच वैभवशाली वारसा आजच्या घडीच्या गोमंतकीय मराठी कवितेने निगुतीने जपलेला दिसतो.

बदलत्या काळाचे प्रवाह आत्मसात करत गोमंतकीय कविता नरेंद्र बोडके, पुण्यग्रज, सुदेश लोटलीकर, अनिल सामंत, अवधूत कुडतरकर, गोपाळराव मयेकर, डॉ. विठ्ठल ठाकूर, सु.म. तडकोड, द.वा. तळवणेकर, चित्रसेन शबाब, माधव सटवाणी, इत्यादींच्या दमदार पावलानी पुढे जात राहिली.

रेखा ठाकूर, रेखा मिरजकर, लीना पेडणेकर, दया मित्रगोत्री, मीना समुद्र, गिरीजा मुरगोडी, मेघना कुरुंदवाडकर, पौर्णिमा केरकर, राधा भावे इ. कवयित्री स्त्रीच्या नव्या संवेदनांचा काव्यप्रवाह पुढे नेत राहिल्या आहेत.

महाराष्ट्रातील ‘लोकवाङ्मय गृह’, ‘पद्मगंधा’, ‘मौज’, ‘मॅजेस्टिक’, ‘ग्रंथाली’सारख्या महत्त्वाच्या प्रकाशनसंस्थांनी व मान्यवर साहित्यिक- समीक्षकांनी इथल्या नव्या ऊर्जेच्या कवितेला

मराठीच्या मुख्य प्रवाहात सन्मानपूर्वक स्थान दिल्याचं दिसून येतं ही खूप गैरवाची गोष्ट आहे.

कथा

गोमंतकीय मराठी कथाविश्वातील पहिल्या पिढीच्या कथाकारांमधे वि.स. सुखटणकरांनी ‘सद्याद्रीच्या पायथ्याशी’मधून प्रादेशिकतेची नवी वाट चोखाळली. प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई, जयंवतराव देसाई, सां.घ. कंटक, व्यंकटेश पै रायकर, मनोहर हिरबा सरदेसाई, बा.द. सातोस्कर, का.पु. घोडे या कथाकारांनीही वेगळा ठसा उमटवला होता. पंडित महादेवशास्त्रींच्या कथांमधून तर इथल्या निसर्गाच्या व लोकसंस्कृतीच्या हिरव्याकंच ताजेपणालाच कथारूप मिळालं. बा.भ. बोरकरांनीही सशक्त कथालेखन केलं आहे.

मुक्तीनंतरच्या काळात डॉ. अरुण हेबळेकर, नरेश, पु.शि. नार्वेकर, ज्ञानेश्वर कोलवेकर, डॉ. प्रल्हाद वडेर, डॉ. श्री. शं. फडके, सुरेश वाळिंबे, वासंती नाडकर्णी, जयराम कामत यांनी दर्जे दार कथालेखन केलं. विनोदी कथाकार सुभाष भेंडे, विजय कापडी तसेच मराठी नवकथेच्या प्रभाव व संस्कारांतून डॉ. विठ्ठल ठाकूर यांनी महत्त्वाचं कथालेखन केलं आहे. आधुनिक काळात नारायण महाले, चंद्रकांत गांवस, मिलिंद म्हामल व नव्या दमाच्या अनेक कथाकारांपर्यंत मराठी नवकथेचा प्रवाह दमदारपणे वाहतो आहे.

कांदंबरी

सुमारे शंभर-सव्वाशे वर्षांचा ज्ञात इतिहास असणारी गोमंतकीय कांदंबरी मुक्तीनंतरच खन्या अर्थाते बहरली. बा.भ. बोरकर, बा.द. सातोस्कर, प्रा. स.श. देसाई या पहिल्या कांदंबरीकारांनंतर वि.ज. बोरकर, सुभाष भेंडे, ज्ञानेश्वर कोलवेकर, अरुण हेबळेकर, शरद दळवी, माधवी देसाई, इंद्रायणी सावकार, इत्यादींनी सशक्त कथालेखन केलं.

वि.ज. बोरकरांच्या ‘अनाहत’, ‘माती आणि आदेऊश (लघु कांदंबन्या)’ ‘जिराफ’, ‘अश्वत्थामा’, ‘नागडा’ इ. कांदंबन्यांनी प्रादेशिकतेचा स्तर उंचावला व संपूर्ण मराठी कथेलाच त्यांनी एक वेगळी उंची दिली.

रहस्यकथेचा वेगळा विक्रमी मार्ग गुरुनाथ नाईक यांनी यशस्वीपणे चोखाळला.

अवधूत कुडतरकरांची ‘दिंगंबरा’, नारायण महालेंची ‘सावली’ ही लघुकांदंबरी, चंद्रकांत गांवसांची ‘पाली’ व ‘परीस’ अशाप्रकारचे दर्जेदार कांदंबरीलेखन आधुनिक काळात झाले आहे. काही अनुवादित कांदंबन्यांनीही स्वतःची वेगळी नाममुद्रा उमटविली आहे.

संशोधन / संपादन / समीक्षा

या क्षेत्रात गोमंतकीयांनी केलेल्या अफाट कामगिरीमुळे ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व साहित्यिक संचित समोर आलं आहे. प्रा. अ.का. प्रियोळकर, त्यांचे बंधू वि.का. प्रियोळकर तसेच इतिहास संशोधक डॉ. पांडुरंग पिसुलेकर, प्रा. स.श. देसाई,

बाळकृष्ण वामन सावर्डेकर, बा.द. सातोस्कर, लक्ष्मीकांत भेंड्रे, अँड. पां. पु. शिरोडकर, इत्यादींनी मोलाचं संशोधन केलं आहे. सतरीतील आंबेडे-वाळपई गावचे पंडित महादेवशास्त्री जोशी यांचं भारतीय संस्कृती कोशाचं महत्त्वपूर्ण काम, प्रा. रा.ना. वेलिंगकरांचा ‘ज्ञानेश्वरीचे शब्दभांडार’ हा ग्रंथ तसेच गोपाळराव मयेकरांनी ‘ज्ञानेश्वरी’चा वेगळ्या अंगाने केलेला अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरतो.

आधुनिक काळात डॉ. नंदकुमार कामत, पर्यावरणतज्ज्ञ राजेंद्र केरकर, लोकसाहित्याच्या अभ्यासक पौर्णिमा केरकर यांनीही मोलाचं संशोधनकार्य केलं आहे.

डॉ. दामोदर कोसंबी, कॉ. नारायण देसाई यांच्यानंतर मुक्तीनंतरच्या काळात गोमंतकात मराठी वाड्मयाची महत्त्वाची समीक्षा केली.

प्रा. अ.का. प्रियोळकर, प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई, मनोहर हिरबा सरदेसाई, गं.ब. ग्रामोपाध्ये तसेच डॉ. रवीन्द्र घवी, पु.शि. नार्वेकर, डॉ. प्रल्हाद वडेर, डॉ. सोमनाथ कोमरपंत, डॉ. वि.बा. प्रभुदेसाई, डॉ. केशव सद्रे, डॉ. वासुदेव सावंत, डॉ. नरेश कवडी, सु.म. तडकोडकर, अशोक जोशी इत्यादींनी केवळ गोमंतकीयच नव्हे तर एकूणच मराठीतील अत्यंत मोलाचं काम केलं आहे. प्रा. एस.एस. नाडकर्णीनी केशवसुत (संयुक्तरित्या) बालकवी, बी. मर्हेकर, बोरकर, विश्राम बेडेकर यांच्या साहित्याचा सखोल व चिकित्सक अभ्यास केला आहे.

ललितनिबंधातही बरंच लेखन झालेलं असून चरित्रं व आत्मचरित्रं क्षेत्रात अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांनी लेखन केलं आहे. अनेक वर्षे कारावास सोसणारे ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक मोहन रानडे, डॉ. विनायक मयेकर, बा.द. सातोस्कर, पा.पु. शिरोडकर यांचे व अन्य महत्त्वाचं चरित्रलेखन झालं आहे.

ग्रंथालये व संस्था

पोर्टुगीजांनी स्थापन केलेले पणजीचे सर्वांत जुनं व समृद्ध ग्रंथालय म्हणजे आत्ताची ‘सेंट्रल लायब्ररी’. गोव्यातील जवळजवळ सर्व म्हणजे अकराही तालुक्यांमध्ये स्वतंत्र ग्रंथालयं आहेत. ताळगांव पठारावरील गोवा विद्यापीठात समृद्ध ग्रंथालय आहे. गोमंतकीय इतिहास संशोधक डॉ. पांडुरंग पिसुर्लेकरांसारख्या अनेकांकडे वैयक्तिक समृद्ध ग्रंथसंग्रह आहेत.

पणजीतील ‘श्री सरस्वती वाचनमंदीर’ व ‘श्री महालक्ष्मी प्रासादिक हिंदू वाचनमंदिर’, ‘दुर्गा वाचनमंदीर’ (म्हापसा) अशी महत्त्वाची ग्रंथालयं तसेच मडगांवचे ‘गोमन्त विद्यानिकेतन’, ‘गोमंतक साहित्य सेवक मंडळ’ (पणजी), ‘मुष्टिफंड शिक्षणसंस्था’ ‘पणजी सारस्वत शिक्षणसंस्था’, म्हापसा आणि मुंबईतून गोव्याचं काम करणारी ‘धी गोवा हिंदू असोसिएशन’ अशा विविध संस्था शतकोत्तर वाटचाल करत आहेत.

अँड. रमाकांत खलप यांच्या पुढाकाराने सुरु झालेली कोकण मराठी परिषद त्याचप्रमाणे ‘गोमंतक मराठी साहित्य परिषद’, ‘शारदा ग्रंथप्रसारक मंडळ’ फोंडा, ‘गोमंतक मराठी अकादमी’ या महत्त्वाच्या

साहित्यसंस्था वार्षिक संमेलने व विविध उपक्रमांमधून गोमंतकीय मराठी प्रतिभेसाठी अविरत कार्यरत राहिल्या आहेत.

नव्याने सुरु झालेली सरकारी ‘गोवा मराठी अकादमी’ प्रा.अनिल सामंत यांच्या सक्षम व सृजनशील अध्यक्षतेखाली साहित्य, शिक्षण व संस्कृती-कला अशा सर्व क्षेत्रात मराठी उर्जेंचं नवं काम उभं करण्यास जोमाने उभी ठाकली आहे

वर्तमान

गोवामुक्तीनंतर मराठीला इथे एका विदारक संघर्षाला तोंड द्यावं लागलं आहे. निव्वळ राजकीय स्वार्थाकरता मूऱभर कडव्या लोकांनी उभा केलेला मराठी-कोकणी भाषिक वाद ही एक अत्यंत खेदजनक गोष्ट मराठीला आपल्या पदी बांधून घ्यावी लागत आहे. अस्मितेच्या नावाने खोटे गळे काढून स्वार्थाची पोळी भाजून घेण्याचं काम हा भाषावाद करतो आहे. पु.ल. देशपांडे किंवा मराठीतील अन्य महत्त्वाच्या साहित्यिकांनी याचा खरपूस समाचार वेळोवेळी घेतला आहे, पण अखेरीस राजदरबारी मराठीला सत्ताधान्यांच्या हातचं खेळणं बनून मार्गक्रमण करण्याची नामुष्कीच पदी पडते आहे, हे इथलं कटू वास्तव आहे.

समन्वयाचा विधायक मार्ग हा खरं तर दोन्हीकडच्या सृजन-क्षमत्वाचे चाललेले हाल व कलहात फुकट जाणारी सर्जनाची ऊर्जाही वाचवील, पण आजच्या घडीला याच समंजस विवेकाची वानवा व नसानसांतून पिढ्यान्पिढ्या वाहत आलेल्या रक्ताशी असलेलं इमान हरवल्याचं विटुप चित्र जिकडे तिकडे दिसतं आहे, हे प्रखर वास्तव टाळून तरी पुढे कसं जाणार?

निरीक्षणे

गोव्यात सद्यस्थितीत होणारी मराठी साहित्यनिर्मिती, तिची गुणवत्ता, संस्थात्मक व अन्य साहित्यव्यवहार, संमेलनं-सोहळे व एकंदर मराठीची स्थिती-गती याबद्दलची काही निरीक्षणं तटस्थपणे इथे नोंदवावीशी वाटतात.

साधारणपणे एका जिल्ह्याचा आवाका असणारं ‘गोवा’ हे छोटंसं राज्य! (शेजारच्या सिंधुदुर्ग जिल्ह्यापेक्षाही गोवा लहान आहे) अर्थातच एका जिल्ह्याला एका राज्याच्या सुविधांची उपलब्धी! ही एक पायाभूत अशी अनुकूलता आहे. समृद्ध निसर्ग, सांस्कृतिक सुबत्ता, तुलनेने कमी धकाधकी-संघर्ष, कमी बेकारी- बेरोजगारी या सर्व अनुकूलतेमुळे साहित्यिक सांस्कृतिक सर्वच क्षेत्रात एक प्रकारचा ‘सुशांतपणा’ म्हणजेच ‘सुशेगादपणा’ दिसून येतो. थोडंसं ‘स्वान्तसुखाय’ चित्र दिसतं.

साहित्यक्षेत्राबाबत विचार करायचा तर इथली ही अनुकूलता सक्स साहित्यनिर्मितीच्या वाटेतला अडसर ठरते की काय असं काहीवेळा वाटतं. छोट्या-छोट्या गोष्टींमधून हे दिसून येतं.

गोव्यात सांस्कृतिक व साहित्यिक कार्यक्रमांची रेलचेल असते. अनेक संस्था भरघोस कार्यक्रम देत असतात. स्पर्धापासून संमेलनांपर्यंत व वृत्तपत्रांपासून पुस्तकप्रकाशनापर्यंत लेखन व

अभिव्यक्तीची भरपूर व्यासपीठं उपलब्ध होत असतात. अनेक संधी मिळतात. प्रसिद्धी ताबडतोब मिळते. भरघोस बक्षिसं असतात. छोटे-मोठे पुरस्कार किंवा अगदी राज्यपातळीवरचं यशाही तुलनेने सोपेपणाने व कमी संघर्षात मिळून जाताना दिसतं. साथे घरगुती सोहळे असोत किंवा मोठे कार्यक्रम- सरपंचापासून मुख्यमंत्रायार्थत कुणीही, इथे पाहुणा म्हणून सहज उपलब्ध होऊ शकतो. राज्याच्या छोट्या आवाक्यामुळे इतकं एका टोकाचं (राजकीय) सहकार्यही मिळू शकतं. बन्याच राजकारण्यांनाही आपल्या छोट्या-छोट्या मतदारसंघांतील मतं मजबूत करण्याची आयती संधीच मिळते. मग एखादा सार्वजनिक बांधकाम मंत्री किंवा आरोग्यमंत्रीही पुस्तक प्रकाशनाला बोलावला जातो! पुस्तकाचा दर्जा इत्यादी गोष्टीकडे साहजिकच यामुळे दुर्लक्ष होतं.

आर्थिक सहाय्याच्या अनेक भक्तम योजना सरकार देतं. अनेकजण त्या योजनांच्या लाभासाठी पुस्तके छापायचा रतीब घालतात असंही बरेचदा दिसून येतं. यामुळे गुणवत्तेपेक्षा संख्येलाच प्राधान्य दिलं जातं.

साहित्यिकांच्या गाठीभेटी-चर्चा-वाचन-व्यासंग- समकालीन नव्या प्रवाहांचं भान व एकमेकांच्या जाणिवांचं अवलोकन, नवीन माहिती अशा गोष्टीची सृजनशीलतेला गरज असते, पण हा मेलजोल तुरळक दिसतो. संमेलनं कार्यक्रम सोडल्यास अन्यवेळी साहित्यिकांचं एकत्रीकरण फारसं होत नाही. थोडासा दूरस्थपणा असतो. इथल्या इथे लेखन-प्रसिद्धी-यश-नाव अशा स्व-कोषात बरेचजण अडकून पडतात. (पण अर्थात यामुळे एक गोष्ट खूप चांगली की, कंपूशाही, गटबाजी मात्र गोव्यात कुठेही दिसत नाही! हाच गोमंतकीय संस्कृतीचा दिलदारपणा व निर्मळ स्वागतशील वृत्ती आहे.)

भाषावादाने मात्र दोन्हीकडचं मैत्रीपूर्ण सृजनत्व अक्षरशः मारून टाकलं आहे असं निर्दर्शनास येतं. मराठीतील नियतकालिकांच्या प्रवाहाविषयी गोव्यात थोडीशी अनभिज्ञता व औदासिन्य दिसून येतं. महत्वाच्या नियतकालिकांचे वैयक्तिक वर्गणीदारही अगदी हाताच्या बोटावर मोजण्याएवढेच आहेत असं चित्र दिसतं. परंतु असं असलं तरी यात सन्माननीय अपवाद आहेतच व त्यांची वाटचाल मोठ्या कष्टाने इथे सुरु आहे ही समाधानाची गोष्ट.

इथले बुजुर्ग मात्र या सगळ्याविषयी खूप सजग असून इथल्या ‘ओल्या दुष्काळा’ची ते नेहमीच काळजी करताना दिसतात. आपल्या परीने त्यातूनच मार्ग काढत असतात.

अर्थात हे झालं एका बाजूचं चित्र. नाण्याची दुसरी बाजूही विचारात घ्यायला हवी. अल्याडीच्या व पल्याडीच्या मराठी साहित्यक्षेत्रांत कितपत मेलजोल आहे? मराठीची मुख्य धारा गोमंतकीय बृहन्मराठी साहित्यक्षेत्रासाठी कितपत स्वागतशील आहे? हेही इथेच तपासून पहायला हवं.

खरं तर कोणत्याही भाषेचा संवेदनप्रवाह एकच असला पाहिजे. त्यात हे असे मुख्य व बृहन् वगैरे भेद असायला नकोत! पण ते आहेत. कदाचित एकाच आईबापांच्या दोन मुलांसारखा हा भेद आहे

का? तसंच गृहीत धरून मोठ्या भावंडाने धाकट्यासाठी जबाबदारीने काही गोष्टी करायला हव्यात, असं नप्रपणे सुचावावसं वाटतं.

आधी म्हटल्याप्रमाणे गोव्यात साहित्यिक व सांस्कृतिक कार्यक्रमांची रेलचेल असते. यातले पाहुणे बहुतांशवेळा बाहेरून सन्मानपूर्वक बोलावले जातात. मान्यवरांचं ज्ञान व्यासंग कार्य विचार यांचा लाभ होऊन साहित्यिक-सांस्कृतिक अभिसरणाचा हेतू यामागे असतो. तो बरेचदा सफलही होतो. मान्यवरांच्या मार्गदर्शनाने अनेक प्रेरणा व दिशा मिळतात. तीच गोष्ट खूप महत्वाची आहे हेही तेवढंच खरं, पण आपण दोन्ही साहित्यविश्वांच्या मेलजोलाचा विचार करत आहोत म्हणून मला एक वेगळीच गोष्ट इथे लक्षात आणून द्यावीशी वाटते.

इथे येणारे मान्यवर हे प्रस्थापित व नामांकित असतात. त्यांच्या संपर्कात इतर अनेक महत्वाचे साहित्यिक असतात. अनेक संस्था-विधायक काम- प्रकल्पांना ते जोडले गेलेले असतात. मग त्यांच्या या संपर्काचा फायदा इथून गेल्यावर इथल्यांसाठी ते करून देतात का? इथल्या साहित्यविश्वाला बाह्यसाहित्यविश्वाशी जोडून घेण्याचा आवर्जन प्रयत्न करतात का? उदा. त्यांच्या भागातल्या, संपर्कातल्या एखाद्या संमेलनात, चर्चासत्रात त्यांनी इथे आढळलेल्या होतकरून निमंत्रित करून संधी दिली असं फार कचितच होतं

खासगी, बिनसरकारी क्षेत्रात अशी थोडीशी अनास्था दिसते, मग सरकारी पातळीवर तर काही बघायलाच नको. महाराष्ट्र परिचय केंद्रासारखी एखादी संस्था किंवा बृहन्महाराष्ट्रासाठी असणारा एखादा पुरस्कार सोडल्यास सरकारी पातळीवरून विशेष काही होताना दिसत नाही.

सरकारी शिष्यवृत्या, अनुदानं, विविध प्रकल्प हाती घेऊन येणाऱ्या बाहेरच्या साहित्यिकांची इथल्या (मराठी) साहित्यिकांशी सांगड ‘ऑन पेपर’ कधीच नसते. याउलट गोवा सरकार मात्र बाहेरच्या साहित्यिकांवर एकतर्फी अफाट प्रेम करत राहतं की काय असं वाट राहतं.

उदा. ‘साहित्य अकादमी’ सारखी महत्वाची संस्था गोव्यातल्या आलिशान भवनांमध्ये भव्य कार्यक्रम घेते, पण आयोजनात- कार्यक्रमात, इथल्या (मराठी) साहित्यिकांना सहभागी करणं सोडाच, कार्यक्रमाचं साधं निमंत्रणसुद्धा इथल्या ज्येष्ठ (मराठी) साहित्यिकांनाही नसतं ही वस्तुस्थिती आहे. अकादमीचे बरेचसे सदस्य इथल्या मराठी कार्यक्रमांना कधी ना कधी सन्मानपूर्वक येऊन गेलेले असतातच, मग ते जेव्हा अकादमीचा कार्यक्रम गोव्यात करतात तेव्हा इथल्या (मराठी) साहित्यविश्वाशी त्यांचा काहीच संबंध असत नाही का?

अर्थात हेही खरं की, मुख्य प्रवाहातही बराच मोठा संघर्ष आहे. स्वतंत्र अस्तित्वासाठी लढाया चालू आहेत. कितीतरी कळप, कंपू, हेवेदावे चढाओढ आहे. राजकारण्यांनाही लाजवतील अशी प्रचंड ‘साहित्यकारण’ आहेत! या विचित्र पाश्वभूमीवर इथे येणारा पाहुणा अर्थातच सोयीची व सुरक्षित भूमिका घेतो. तेही चुकीचं नाहीच. गोव्यात बोलावलंय. जावं. आनंदाने सहभागी

व्हावं. ऐकावं-बोलावं. गोव्याशी असलेलं आपलं नातं सांगावं. आणि इथली मराठी, लेखन, दर्जा, भाषा आणि वादात न पडता सन्मानपूर्वक मुक्कामी परतावं अशी स्वाभाविक भूमिका कुणीही घेतो आणि एखादं पुस्तक मिटावं इतक्या सहजपणे ‘गोवा ट्रीप’ मनाच्या कप्प्यात मिटून ठेवली जाते! जबाबदारी म्हणून दोन्हीकडच्या समन्वयाचं काम झालेलं मात्र दिसून येत नाही हे खरं.

असं असलं तरी साहित्यक्षेत्रातली ही परिस्थिती तुलनेने बरीच बरी आहे. गंभीरपणे भेट देऊन जमेल तसे सहकार्य व इथल्या गुणवत्तेची पाठराखण करणारे सन्माननीय अपवादही बरेच आहेत, याचा मी स्वतः व अनेकांनी खूपदा अनुभव घेतला आहे हेही इथे कृतज्ञपणे नमूद करावंसं वाटतं. पण भाषणात दोन शब्द कोकणीत बोलून ‘रसिकांची मने जिंकणाऱ्या’ विविध क्षेत्रातल्या ‘सेलिब्रिटी’ची मात्र इथे चंगळ असते. एकंदरीतच साहित्य, संगीत, चित्रकला, नाट्य, चित्रपट तसेच इथली आकाशवाणी दूरदर्शन इ. क्षेत्रांतही मराठीची होणारी गळचेपी हाच सगळ्या परिस्थितीचा ‘लसावि’ असं म्हणावं लागेल!

पोर्टुगीज राजवटीचा पगडा अजूनही लोकजीवनावर आहे. समाजाचा एकजिनसीपणा थोडासा विस्कळीतच आहे. सध्याची मराठी स्वकीयांच्या संघर्षाता तोंड देते आहे. मुक्कीनंतरच्या काळातही अक्षरशः रस्त्यावर सांडलेल्या रक्तामधून ती इथे जिवंत आहे. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत इथे येणाऱ्या विविध मराठी नामवंतांचे हात या ना त्या रुपाने बृहन्मराठीच्या या संघर्षरथाला

लागावेत, अशी माफक अपेक्षा ठेवणं चुकीचं होईल का?

परकीय प्रभावाच्या आजच्या नवनवीन संकटांनी इथल्या मराठीचं अस्तित्वच धोक्यात आलं आहे. कॅसिनोंची शिरजोरी, किनारपट्टीवरील आक्रमण, भूखंड विक्री, व्यसनांचा विळखा, परप्रांतीयांचा धुमाकूळ, सरकारदरबारी मराठीला मिळणारं दुय्यम स्थान, शिक्षणात देशी भाषांना डावलणारं माध्यमधोरेण, देशीसंस्कृतीवर आजही सदोदित होणारा अल्पसंख्यांकाचा प्रहार व त्यांचं कोणत्याही सरकारला वेठीस धरण, मतांची राजकारण, भाषावाद, विलिनीकरणाचा आजतागायत द्विरपणारा तिढा आणि अगदी आत्ताचा गोव्याच्या जीवावरच उठलेला म्हार्दई(महार्दई) नदीच्या पाण्याचा कर्नाटकने उभा केलेला प्रश्न (‘म्हार्दई’ नदीच पुढे जाऊन मांडवी म्हटली जाते) अशा अनेक समस्या इथल्या देश संस्कृतीसमोर आहेत.

संकटांची ही एक बाजू व मुख्य मराठी क्षेत्राची सर्व बाबतीतली थोड्या फार फरकाने दिसणारी अनास्था ही दोन्ही सत्ये वर्षानुवर्षे एकमेकांना समांतर जात राहिली आहेत..

हा ऐल-पैल कधी व कसा जोडला जाईल?

- अनुजा जोशी

भ्रमणध्वनी : ७७२१८१०९८६

anujakshar@gmail.com

(लेखिका गोव्यातील मराठी कवयित्री आहेत.)

॥ग्रंथानि॥*॥

गुंजारव एका स्वयंसेवकाचा

डॉ. शरद (भार्दी) कुलकर्णी

मूल्य २०० रुपये
सवलतीत १२० रुपये

ही नाही अंधवृद्धाची रडकथा
ही नाही अतिज्येष्ठाची गर्व गाथा
हे आहे एका यात्रिकाचे स्पंदन
हे आहे एका मधुकराचे गुंजन

कथा रत्नावली

प्रा. डॉ. द.ता. भोसले

मूल्य ४०० रुपये
सवलतीत २०० रुपये

चांगल्या रूपककथेच कवी, टीकाकार अथवा भाष्यकार आणि तत्त्वज्ञ या तिघांचे मिश्रण झालेले असावे लागते.

त्याचबरोबर तरल आणि उत्तुंग कल्पकथा, नाजूक उपरोध, उत्कृष्ट उपहास, सुंदर भाषा यांचे एकात्म दर्शन प्रा. डॉ. द.ता. भोसले यांनी या पुस्तकातून घडवले आहे.

तंजावर आणि मराठी

इतिहास, साहित्य, भाषा, संस्कृती आणि वर्तमान

सतीश बडवे

तंजावरच्या इतिहासाचा विचार म्हणजे बृहन्महाराष्ट्रातील राजकीय व सांस्कृतिक इतिहासाचा विचार करणे आहे. खरे तर मराठेशाहीचा अभ्यास तंजावरच्या मराठ्यांचा इतिहास ध्यानात घेऊनच करणे आवश्यक ठरते.

आर्ध-द्रविड संस्कृतीचा संगम महाराष्ट्राशी निगडित आहे. महाराष्ट्राच्या सीमा आंध्र-कर्नाटकाशी जोडलेल्या असल्याने हा भिन्न संस्कृतींचा मिलाफ अपरिहार्यच होता. सीमेवरील लोकांची संस्कृती हा स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहे. केवळ भाषाच नव्हे तर चालीरीती, सणसमारंभ, व्रत, श्रद्धा, लोकसमजुती यामधून ही लाकेसंस्कृती तिथे सर्वत्र दिसते. हे संक्रमण प्रामुख्याने शिवकालापासून आढळते. तंजावरच्या इतिहासाचा विचार म्हणजे बृहन्महाराष्ट्रातील राजकीय व सांस्कृतिक इतिहासाचा विचार करणे आहे. खरे तर मराठेशाहीचा अभ्यास तंजावरच्या मराठ्यांचा इतिहास ध्यानात घेऊनच करणे आवश्यक ठरते. लेखन, नृत्य, संगीत, चित्रकला या सर्व क्षेत्रातील मराठ्यांचे कर्तृत्व हा आपल्या अभिमानाचा व गौरवाचा भाग आहे. व्यंकोजी राजांच्या कारकिर्दीपासून हा इतिहास अभ्यासावा लागतो. द.बा. पारसनीस, वि.स. वाकसकर, के. आर. सुब्रह्मण्यम यांच्यासारख्या इतिहासाच्या अभ्यासकांनी केलेले लेखन अनुक्रमे 'तंजावरचे मराठे राजे' आणि 'द मराठा राजाज ऑफ तंजोर' या नावाने प्रकाशित झालेले आहे. अलीकडच्या काळात 'दाक्षिणात्य साहित्य-संस्कृतीचा मराठीशी अनुबंध' (डॉ. माणिक धनपलवार), 'तंजावरचे मराठी राज्य आणि संस्कृती' (विद्या गाडगीळ), 'दक्षिण भारतातील मराठी वाडमयाचा इतिहास' (डॉ. माणिक धनपलवार), 'तंजावर आणि महाराष्ट्र : साहित्य व शोध' (डॉ. माणिक धनपलवार) यांनी साहित्य आणि संस्कृतीच्या अनुषंगाने केलेले लेखन महत्वपूर्ण आहे. याव्यतिरिक्त डॉ. वसंत जोशी, डॉ. द.दि. मुंडे, डॉ. श्री.र. कुलकर्णी, डॉ. रा.चि. देरे, डॉ. अशोक कामत यांनी यासंदर्भात केलेले संशोधनपर ग्रंथलेखन व स्फुटलेखन महत्वाचेच ठरते. अर्थातच ही नावे प्रातिनिधिक आहेत पण यामधून तंजावर आणि मराठी भाषा यांच्या संदर्भात जाणून घेता येते. प्रस्तुत परिचयपर लेखालाही त्याचाच आधार आहे. इथे आणखी एका सूचीचा उल्लेख करता येईल. तंजावरच्या 'सरस्वती महाल ग्रंथालया'ने 'मराठी ग्रंथाची बयाजवार यादी' प्रकाशित केली. ती बघितली की, तंजावरमध्ये झालेली साहित्यनिर्मिती किती विपुल प्रमाणात होती, हे लक्षात येते.

तामिळनाडूतील तंजावरचा उल्लेख चंजावर, चंदावर, तंजावर याप्रमाणे केलेला आढळतो. आदिलशहाचा सरदार असणाऱ्या

व्यंकोजी राजांनी इ.स. १६७५ ला तंजावर जिंकले व १६७६ पासून व्यंकोजीचे अधिपत्य सुरु झाले. मराठ्यांच्या या पराक्रमी राजाने स्वतःची स्वतंत्र सत्ता स्थापन केली व साहित्यक्षेत्रातलाही आधार दिला. अनेक कवी त्यांच्या पदरी होते. मराठी मोडीतील पत्रव्यवहाराचा आरंभ, पद-काव्य या रचना त्यांच्या काळात आढळतात. व्यंकोजीच्या नंतर शाहराजा दुसरा यांची कार्किर्द शांततेत पार पडली. विद्रूता व कलाक्षेत्राला त्यांनी पाठिंबा दिला. मराठीबोरबच तामिळ, तेलगू, संस्कृत भाषांचे ते जाणकार होते. ही राजघराण्याची परंपरा बरीच मोठी आहे. सरफोजी दुसरा हा अखेरच्या टप्प्यामध्ये राजा होय. साहित्याच्या संदर्भात त्यांचे कार्य मौलिक स्वरूपाचे ठरावे. यांच्याच सत्ताकाळात त्यांनी सरस्वती महाल ग्रंथालयात हजारो ग्रंथ आणले. मुख्य म्हणजे इथेच त्यांनी छापखानाही सुरु केला होता. लॅटिन, ग्रीकसारख्या काही परदेशी भाषांच्या अभ्यासाची सोयही त्यांनी केली होती. तंजावरच्या मराठी राज्याला घरघर लागली तीही त्यांच्याच काळात. त्यांचा पुत्र शिवाजी दुसरा दुर्बल प्रकृतीचा होता. यांचा मृत्यू १८५५ला झाला. त्यांनीही साहित्याला विशेष प्राधान्य दिले. त्यांना अपत्य नसल्याने इंग्रजांनी भोसल्यांचे हे मराठी राज्य खालसा केले. हा तंजावरचा स्थूल इतिहास म्हणता येईल. तामिळ भाषिक साहित्य संस्कृतीला प्रदेशात तंजावरमध्ये निर्माण केलेले मराठ्यांचे हे राज्य साहित्यसंस्कृतीला प्राधान्य देणारे होते. मराठ्यांचे हे राज्य भौगोलिक दृष्टीने महाराष्ट्रापासून दूर असले तरी साहित्यनिर्मिती व कलेचे क्षेत्र यादृष्टीने अतिशय संपन्न आहे. मराठी भाषेचे जतन व संवर्धन करण्याचे काम येथील राजांनी केले. राजदरबाराची लिपी म्हणून मोडी व मराठी भाषा म्हणून त्यांनी स्वीकारली होती. स्वतः राजांनीच रचना केल्याचेही दिसते. याशिवाय रघुनाथ पंडित, माधवस्वामी, मध्ययुगातील रुक्मानंद, रामचंद्राव तंडामल यासारख्या विद्वानांनी तंजावरमध्ये केलेले लेखन लक्षणीय आहे. सरफोजी दुसरा यांच्या काळात दोन मराठी शब्दकोशाही तयार झालेले आढळतात. 'निघंटु' व 'भाषाप्रकाश' अशी त्यांची नावे आहेत.

तंजावरची साहित्यरचना मध्ययुगीन काळापासून दिसते. रामदासी संप्रदायाचा ठसाही या परिसरात जाणवतो. याच परंपरेतील माधवात्मज यांनी लिहिलेले 'हरिश्वंद्रोपाख्यान' हे महत्वाचे काव्य

बृहदीश्वर मंदिर

आढळते. त्यावर कन्नड भाषेतील याच नावाच्या काब्याचा प्रभाव आहे. निंजन माधव हा कवी महाराष्ट्राचा म्हणून आपण ओळखतो. तथापि तंजावरमध्ये वा दक्षिणेकडील कवी म्हणून त्याचा विचार करता येतो, असे जाणकाराना वाटते. निंजन माधवांच्या नावावर ‘सुभद्राचंपू’ नावाचे चंपूकाव्य आहे, पण ते एकमेव नव्हे. माधवात्मज यांच्या नावावर ‘भीष्मप्रतिज्ञा’ हे चंपू आख्यान-प्रकरणी सापडते. तंजावरमधील मराठी नाटकांमध्ये यक्षगान नाटके रचनाशृङ्ख्या वेगळी ठरतात. त्यांची रचना प्रयोगक्षम आहे. मूळ यक्षगान प्रकारापेक्षा ते वेगळ्या स्वरूपाचे आहेत. संस्कृत नाट्यशास्त्र ध्यानात येऊनच यक्षगान पद्धतीची नाटके इथे अवतरली. मंदिराच्या उत्सवाच्या निमित्ताने त्यांचे सादरीकरण होत असे. तंजावरचे राजे विलासी होते, त्यामुळे या रचनेते शृंगाराला प्राधान्य दिले गेले. विविध राजांच्या नावावर ही नाटके आहेत. किमान पन्नास नाटके तंजावरमध्येच उपलब्ध होतात. लक्ष्मी-नारायणविलास, हरिहर मिलाप, पंचभाषाविलास, सुभद्रापरिणय ही शाहराजांच्या नावे असणारी नाटके आहेत; तर सरफोजी दुसरा यांच्या नावे जानकीसुखोल्लास, गंगाविश्वेश्वरपरिणय, पारिजातापहरण, राधाकृष्णविलास, मोहिनीमहेश्वरपरिणय ही नाटके नोंदवली जातात. या नाटकांचा कथाशय वेगळा आहे. त्यात शृंगाराचे आधिक्य सापडते. दक्षिणेकडील भाषांचा प्रभावही त्यात आढळतो. नृत्याला त्यात विशेष स्थान दिले जाई. तंजावरच्या राजघराण्याचा अस्त झाल्यानंतर ही नाटकांची परंपरा संपुष्टात आलेली दिसते. महाराष्ट्राच्या रंगभूमीवर ही नाटके आली नाहीत. ती तंजावर प्रदेशापुरतीच मर्यादित राहिली. तंजावरमध्येच मराठीतील अनुवादही आढळतात. पुराणग्रंथ, संस्कृत काब्यनाटकांचे अनुवाद इथे त्यात सापडतात. रंगनाथांचे ‘कर्तिकमहात्म्य’, माधवस्वामींचे ‘विष्णुपुराण’, विश्वाकृतृत भक्तविलास’, जयदेवाचे ‘गीतगोविंद’ ही काही ठळक उदाहरणे आहेत. रंगोकृष्णकृत ‘चंद्रहासोपाख्यान’ हे आख्यान महत्वाचे ठरते.

नृत्य, संगीत आणि कला याचे आविष्कारही तंजावरमध्ये होते. नाटकांच्या सादरीकरणासाठी ‘संगीत महाल’ नावाचे नाट्यगृही बांधलेले होते. ते आजही अस्तित्वात आहे. तंजावरातील देवदासींनी भरतनाट्यम् हा नृत्यप्रकार जतन केला. तंजावरातील संगीत साधनेचा

प्रारंभ शाहराजा (दुसरा) यांच्या कारकिर्दीपासून झाला. शाहराजांनी ‘पल्लवी सेवा प्रबंधम्’ची जी रचना केली त्यात दोन संगीतिका आहेत. ‘संगीत सारामृत’ नावाचा ग्रंथ तुळाजाराजा (पहिला) यांच्या नावावर आढळतो. संगीतातील त्यागराज यांच्यासारख्या संगीतातील विशेषज्ञास तंजावरच्या राजानेच राजाश्रय दिलेला दिसतो. शास्त्रीय संगीत, लोकसंगीत, नृत्यसंगीत यांची जोपासनाही तंजावरमध्ये करण्यात आली. दक्षिणेकडच्या संगीत परंपरेला तंजावरच्या राजांनी उत्तेजनच दिले. चित्रकलेलाही तंजावर मागे नाही. भिंतीवर, कापडावर, लाकडावर, हस्तिदंतावर चित्रकारांनी चित्रे काढलेली आहेत. राजघराण्यातील व्यक्तींची मोठी तैलचित्रे काढण्याची परंपरा इथे चालू राहिली. राजकन्या विजय मोहना व मुक्तंबाबाई या राजघराण्यातील स्त्रियांनीही हा छंद जोपासला होता. राजमहालातील ‘दरबार हॉल’मध्ये आज जे म्युझियम आहे, त्यात काही चित्रे बघता येतात. मूर्तिकला हाही तंजावरचा एक विशेष आहे. तेथूनच काही मूर्ती बनवून महाराष्ट्रात आणलेल्या आहेत. धातूंचे पुतळे, हातात दीप घेतलेली स्त्री असे पुतळेही बघता येतात. येथील चित्रकला व शिल्पकला दुर्लक्षित म्हणावी लागेल. मंदिरांची, गोपुरांची रचना व त्यातील स्थापत्यकलेला तत्कालीन पेशव्यांच्या राजवटीकडूनही फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही. संगीत, नृत्य याबरोबरच मराठीतील किर्तनपरंपरेचा स्वीकार मात्र अलीकडच्या काळात झालेला दिसतो. तुकाराम गणपती महाराजांची किर्तने तिथे रुळली आहेत. हा महाराष्ट्रातील किर्तन परंपरेचा प्रभाव आहे. तामिळनाडूच्या मोठ्या प्रदेशात किर्तन सादर करताना वारकरी संतांचा एखादा अभंग निरूपणासाठी घेतला जातो. अभंग मराठीत गायला जातो व त्याचे निरूपण मात्र तामिळमध्ये केले जाते. हा मराठी-तामिळ संगम श्रवणीय असतो.

एकूण विचार केला तर तंजावर हा भौगोलिक अंतराने दुरावलेला बृहन्महाराष्ट्रातील मराठी भाषकांचा प्रदेश आहे. एकेकाळी मराठ्यांचे राज्य इथे अभिमानाने नांदले. आज ते वैभव तंजावरमध्ये दिसत नाही. साहित्य, कला, भाषा यांच्या संपन्नतेच्या खुणा व अवशेष तिथे आहेत. तरीही मराठी भाषेची एक समृद्ध परंपरा ‘सरस्वती महाल ग्रंथालया’च्या रूपाने तिथे उभी असलेली दिसते. तेथील मराठी माणसांनी आपली मातृभाषा घराच्या चौकटीत जतन केलेली आहे. तेथील साहित्याची श्रीमंती मात्र दिमाखाने या महालात उभी केलेली आहे. येथील बृहदीश्वराचे मंदिर स्थापत्यकलेचा सुंदर नमुना आहे. सरस्वती महाल मराठी साहित्याच्या संदर्भात स्वतःची उंची राखून आहे. बृहन्महाराष्ट्रातील मराठी संस्कृतीच्या खुणा देशभरात विखुलेल्या आहेत. तंजावर हे त्यातील एक ठळक नाव आहे.

- सतीश बडवे

प्रमणध्वनी : ९८९०९६५५७६

dr.satishbadwe@gmail.com

(लेखक साहित्य-समीक्षक असून तंजावरमधील मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृतीविषयी त्यांचे संशोधनात्मक लेखन प्रसिद्ध आहे.)

हैद्राबादेतील मराठी जनांचे सामाजिक, साहित्यिक व सांस्कृतिक उपक्रम

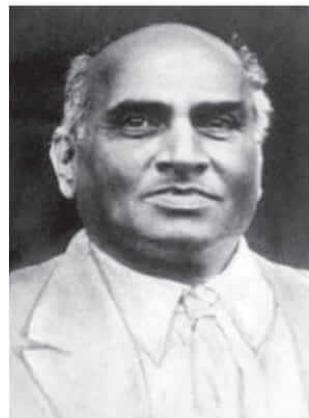
डॉ. विद्या देवधर

मराठी साहित्य परिषदेतर्फे गेली ५९ वर्ष 'पंचधारा' हे त्रैमासिक नियमितपणे प्रकाशित होते. भारतीय साहित्य व नवे साहित्य प्रवाह यांचा मराठी वाचकाला परिचय करून देण्याचे महत्वाचे कार्य करणारे, अनुवाद आणि संशोधनाला प्राधान्य देणारे हे दर्जेदार वाड्मयीन नियतकालिक!

हैद्राबाद! आजच्या संगणकयुगातील महत्वाचे व्यवसाय केंद्र. सायबराबादला घडवणारे हे नबाबी वळणाचे शांत संथ शहर. सातशे वर्षे परकीय राजवटीखाली असलेल्या या शहराने उर्दू, मराठी, कानडी, तेलुगू भाषिकांबरोबर हिंदी, गुजराथी मंडळींनाही आसरा दिला. काळाच्या ओघात अनेक बदल झाले. गोवळकोऱ्याची कुतुबशाही गेली. या शहराचे भागानगर हे नवही स्मृतिआड गेले. आसफजाही राजवटीत हे नवे हैद्राबाद वसवले गेले. चारमिनार उभा राहिला. निजाम स्टेटमधील मराठवाडा, तेलंगण आणि बिदर-गुलबर्गा भागातील बहुभाषिकांची ही राजधानी 'हैद्राबाद' आणि इथली मिश्र संस्कृती 'गंगाजमनी तहजीब'! मराठी, कानडी, तेलुगू व उर्दू संस्कृतीचा मनोहर मिलाफ येथे साधला आहे.

हैद्राबाद राज्यात निजाम सरकारचे धोरण हे शैक्षणिक बाबतीत एकूण लोकसंख्येच्या ९० टक्के हिंदूंच्या व स्थानिक भाषांच्या विरोधी होते आणि केवळ दहा टक्के जनतेची जी भाषा उर्दू, तिला उत्तेजन देणारे होते. १६ मे १९२६ ला निजाम सरकारचा यासबंधीचा सरकारी हुक्म निघाला. स्थानिक भाषांतील सभा-संमेलनासाठी, शिक्षणासाठी कडक नियम झाले.

'केला पोत जरी बळेची खाले, ज्वाला तरी ती वरती उफाळे' या न्यायाने मराठीसंबंधी अभियानाने वेग घेतला. लक्ष्मणराव फाटक यांच्या 'निजाम विजय' मधून मराठी ग्रंथालयांचा आग्रह वाढला. अनेक खासगी मराठी ग्रंथालये सुरु झाली. मराठी शाळा-शिक्षणाला वेग आला. भारतातील देशभक्तीचे स्वातंत्र्याचे वारे हैद्राबाद मराठवाड्यात वाहू लागले. गणेशोत्सव, तुकारामबीज नाथषष्ठीसारखे उत्सव, संतांच्या जयंत्या, पुण्यतिथ्या अधिक जोमाने साजन्या होऊ लागल्या. भजन-कितर्ने रंगू लागली. लेखक-कवींची मांदियाळी उभी राहिली. मराठीचा जागर वाढला. स्त्रीशिक्षण अस्पृश्योद्धार, दारुबंदी, विधवाविवाह अशा सामाजिक चळवळींनी वेग घेतला. हैद्राबादेतील समाजसुधारणेचा प्रश्न वामनराव नाईक, केशवराव कोरटकर यांनी कौशल्याने हाताळला. समाजात चैतन्य निर्माण करण्यासाठी वेदांचे प्रकाशन, धर्मकोश लेखनाचा अवलंब सुरु केला तर विधवा विवाह, अस्पृश्यता निवारण यासाठी काळाच्या पुढे जाणान्या भूमिका त्यांनी घेतल्या.

श्रीधर व्यंकटेश केतकर

वा. ल. कुलकर्णी

साहित्य संमेलन

ज्ञानकोशकार श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांच्या अध्यक्षतेखाली १९३१ मध्ये हैद्राबाद येथे मराठी साहित्य संमेलन भरले होते. 'आपल्याला येथे संमेलनात केवळ मराठीचा उत्सव करायचा नसून मराठी संस्कृतीला टेकू द्यायचा आहे. प्रिय भाषेच्या दास्यविमोचनाचा हा प्रश्न आहे' असे केतकर म्हणाले. 'राजाची भाषा प्रजेची भाषा कधीच होणार नाही' असे त्यांनी सांगितले.

१९४७ मधील हैद्राबाद येथील ३१व्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष श्री. न.र. फाटक होते. फाटक यांनी मराठी वाड्मयाचा इतिहास सांगून निजामकाळातील भाषेची हेळसांड कशी झाली ते सांगितले. मराठी साहित्य संमेलन जगात अद्वितीय आहे व इतर भाषांपेक्षा मराठीची परंपरा जुनी आहे हे स्पष्ट केले.

सुप्रसिद्ध साहित्य समीक्षक वा.ल. कुलकर्णी यांच्या अध्यक्षतेखाली १९६५ मध्ये हैद्राबाद येथे तिसऱ्या वेळी साहित्य संमेलन भरले. पहिल्या दोन संमेलनांपेक्षा राजकीय व सामाजिक परिस्थिती बदललेली होती. कुलकर्णी यांनी बदलत्या वाड्मयाचा व त्याच्या प्रयोजनांचा आढावा घेतला. तसेच साहित्य व त्यावरील समीक्षेचे नाते सांगितले. आचार्य अत्रे आणि तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचा वाद या संमेलनात गाजला होता. हैद्राबादची ज्येष्ठ मंडळी या संमेलनाच्या अनेक आठवणी सांगतात.

न.र. फाटक

हैद्राबादमध्ये सुमारे पाच लाख मराठी भाषक आहेत. निजाम राजवटीत १९०७ मध्ये वेदमूर्ती श्रीपाद दामोदर सातवळेकर यांनी विवेकवर्धिनी शिक्षण संस्था सुरु केली. आज संस्थेच्या १८ संस्था, महाविद्यालये, पदव्युत्तर शिक्षणकेंद्रे आहेत. तेथे मराठी बरोबर तेलुगू व इंग्रजी माध्यमातूनही शिक्षण दिले जाते. विवेकवर्धिनीच्या परिसरात स्वातंत्र्यपूर्व काळात सावरकर, गांधीजी, नेहरूंसह अनेक सभा

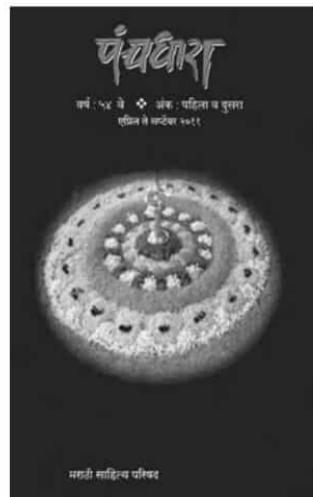
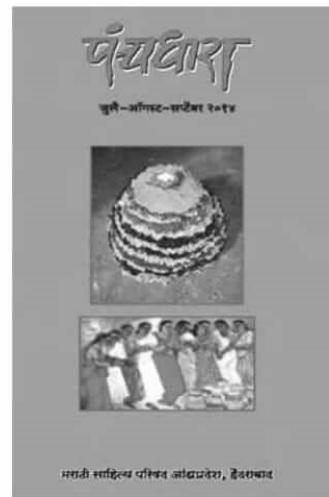
झाल्या. हैद्राबाद मुकितसंग्रामात तर हे महत्त्वाचे केंद्र होते. हैद्राबादेत दोन वेळा बृहन्महाराष्ट्र परिषदेचे संमेलनही झाले आहे.

१९८९च्या फेब्रुवारीमध्ये याच परिसरात ‘आंध्र प्रदेश मराठी भाषिक संमेलन’ झाले. यामध्ये विजयवाडा, विशाखापट्टणम्‌बरोबर विकाराबाद, आदिलाबाद, निजामबाद, बासर मैसा अशा अनेक ठिकाणांहून प्रतिनिधी आले होते व विशाखापट्टणमच्या कलावंतांनी तीन अंकी नाटकही सादर केले. या कार्यक्रमाच्या योजनेत सर्व मराठी संस्था सहभागी झाल्या होत्या.

‘जागतिक मराठी परिषदे’चे चौथे अधिवेशन १९९९ मध्ये हैद्राबाद येथे झाले. त्याच्या अध्यक्षस्थानी शास्त्रज्ञ डॉ. रघुनाथ माशेलकर होते. मा. शरद पवार, तत्कालीन मुख्यमंत्री चंद्राबाबू नायडू व अनेक मान्यवर उपस्थित होते. महाराष्ट्र मंडळाच्या ‘संवादू’ या वार्तापत्राचा ‘उद्योजक विशेषांक’ संपादक डॉ. विद्या देवधर व अनिल एकबोटे यांनी प्रकाशित केला तर माधवराव गडकरी संपादित ‘हैद्राबाद १९९९’ हा ग्रंथ प्रकाशित झाला.

हैद्राबादेतील सांस्कृतिक उपक्रम

हैद्राबादमध्ये मराठी संस्कृती व भाषा यांचे जतन तर झालेच पण संवर्धनाचेही प्रयत्न झाले. येथील केशवस्वामी भागानगरकर हे शिवकालीन समर्थ भक्त! त्यांचे काही साहित्य स्वातंत्र्यपूर्व काळात वामनराव नाईक यांनी शंकरराव देव यांच्या सहकायनि प्रकाशित केले तर अलीकडे गोपाळ व तृप्ती आगाशे यांनी केशवस्वामींचे ४५०० अभंग शोधून प्रकाशित केले. केशवस्वामी कीर्तन सप्ताह दरवर्षी होतो तेव्हा सुमारे ८०० ते १००० कीर्तनप्रेमी, संगीतप्रेमी त्याला उपस्थित राहतात. समर्थ मंडळातर्फे दरवर्षी नियमितपणे होणाऱ्या दासबोध पारायणाला ४५० ते ५०० भाविक वाचक उपस्थित राहतात. सायंकाळी प्रवचनांतील विषय विचारमंथन करणारे असतात. ज्ञानेश्वरी व भागवत सप्ताह, वेद-उपनिषदांवर दरवर्षी होणारी सातवळेकर-कोरटकर व्याख्यानमाला महाराष्ट्र मंडळातील गणेशोत्सव, भगिनी मंडळातील भोंडला व नवरात्र कोजागिरी या कार्यक्रमांतून भारतीय संस्कृतीची ओळख सांगत अस्सल मराठीपण जपण्याचे प्रयत्न अतिशय नियमितपणे होतात.

साहित्य चळवळ

मराठी साहित्य परिषद गोली ५९ वर्षे हैद्राबादमध्ये मायमराठीची सेवा करीत आहे. १९६५ मध्ये मराठी साहित्य संमेलनाचे आयोजन परिषदेने केले होते. मराठी साहित्य परिषदेच्या ‘मराठी महाविद्यालया’मुळे सीमा भागातून, तेलंगणातून रोजगार मिळवण्यासाठी येणाऱ्या गरीब होतकरू मुलांच्या विनामूल्य पदवीशिक्षणाची सोय झाली आहे. साहित्य संस्था चालवत असलेले हे भारतातील एकमेव महाविद्यालय आहे. येथे विनामूल्य शिक्षण घेऊन मराठी विषयात बी.ए. पदवी घेतलेल्या हजारो विद्यार्थ्यांचे आयुष्य गेल्या ५९ वर्षांत नीट मार्गी लागले आहे.

वाडमयीन नियतकालिक – ‘पंचधारा’

मराठी साहित्य परिषदेतर्फे गोली ५९ वर्षे ‘पंचधारा’ हे त्रैमासिक नियमितपणे प्रकाशित होते. भारतीय साहित्य व नवे साहित्य प्रवाह यांचा मराठी वाचकाला परिचय करून देण्याचे महत्त्वाचे कार्य करणारे, अनुवाद आणि संशोधनाला प्राधान्य देणारे हे दर्जेदार वाडमयीन नियतकालिक! ‘पंचधारे’ने आजपर्यंत ८२ विशेषांक काढले आहेत. नरहर कुरुंदकर, मुकितबोध, वा.वि. मिराशी, धुंडामहाराज देगलूरकर, वा.रा. कांत, श्री.रं. कुलकर्णी, गोपाळराव एकबोटे, ए.वि. जोशी, सी.नारायण रेडी, पी.टी. कैलासम, फैज अहमद फैज, मखटूम, नलिनी साधले असे सुमारे २५ व्यक्तिविशेषांक पंचधारेने प्रकाशित केले. त्याशिवाय कन्ड, तेलुगू, उर्दू साहित्य प्रवाहांवरील विशेषांक आणि परिषदेच्या सुमारे पंचवीसहून अधिक बहुभाषिक राष्ट्रीय चर्चासत्रांवरील विशेषांक हे पंचधारेचे मराठीला मोलाचे योगदान आहे.

‘मराठी भाषा, साहित्य संस्कृती, याबरोबरच संबंध भारतीय जीवन, इतिहास, यांचा भूत, भविष्य आणि वर्तमानाचा वेगवेगळ्या दृष्टीने वेध घेणे हा आमचा ध्यास आहे’ असे संपादक द.प. जोशी यांनी म्हटले आहे (वर्ष २८, अंक ३-४ संपादकीय) अनुवादित कांदबन्या, ना.गो. नांदापूरकर, मध्ययुगीन संगीत, मराठी, उर्दू, कन्ड वाडमयीन नियतकालिकांचे योगदान विशेषांक, तेलुगू रंगभूमी

विशेषांक, एकांकिका विशेषांक. सेतु माध्वराव पगडी शताब्दी विशेषांक असे परिषदेने आयोजित केलेल्या व्याख्यानमाला व चर्चासत्रांवरील विशेषांक आहेत.

१९५८-२००८ पर्यंत पन्नास वर्षांतील पंचधारेतील साहित्याची, मीना मनसबदार यांनी सिद्ध केलेली सूची प्रसिद्ध आहे. परिषदेने याचप्रमाणे ज्ञानेश्वरीच्या प्रत्येक अध्यायावर १८ दिवसांची व्याख्यानमाला, ज्ञानेश्वरांच्या साहित्यावर १० दिवसांची व्याख्यानमाला, कथाकार दिवाकर कृष्ण जन्मशताब्दी दहा कथाकारांवरील व्याख्यानमाला, वि.स. खांडेकरांच्या विविध भाषांतील लेखनासंबंधी ब्रह्माण्डिक व्याख्यानमाला घेतल्या आहेत. या व्याख्यानमाला आणि चर्चासत्रे म्हणजे साहित्यसंमेलनासारखेच साहित्य जगतातले उत्सव आहेत. मराठी साहित्य परिषदेने याबरोबरच साठ ग्रंथ प्रकाशित केले आहेत. तेही अभ्यासपूर्ण आणि मराठी साहित्यातील महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत.

‘निजाम विजय’मधील संपादित साहित्याचे ‘काळाच्या पडद्याआड’चे तीन खंड प्रा. द.प. जोशी यांनी संपादित केले होते. ‘ना.गो. नांदापूरकर’ यांचे समग्र साहित्य दोन खंडांसाठी द.प. जोशी व उषाताई जोशी या संपादकद्वयांना डॉ. विद्या देवधर व श्रीकांत उमरीकर यांनी सहाय्य केले होते. मराठी साहित्य परिषदेचा महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प म्हणजे ‘समग्र सेतुमाध्वराव पगडी साहित्य’ हा अष्टखंडात्मक प्रकल्प होय. या ८ ग्रंथामुळे पगडी यांचे सर्व लेखन एकत्रित उपलब्ध झाले आहेत. उषाताई व द.प. जोशी या संपादकांसह डॉ. विद्या देवधर व धनंजय कुलकर्णी या सहसंपादकांनी हे काम केले आहे. न्यायमूर्ती एकबोटे, श्री.ना. व्यापारी आणि प्रा. द.प. जोशी यांनी साहित्य परिषदेच्या कार्यात निर्माण केलेली परंपरा सध्या डॉ. विद्या देवधर (अध्यक्ष) व डॉ. शोभा शास्त्री (कार्यवाह) अन्य सहकाऱ्यांसह सांभाळत आहेत.

धार्मिक, अध्यात्मिक आणि साहित्यिक क्षेत्रातील कार्याबरोबरच ‘कलाभिषेक’ ही संस्था गेली वीस वर्षे तरुणांसाठी विविध उपक्रम राबवीत आहे. १९९७ मध्ये १५, १८ वयाचे युवक सातत्याने संपर्कात राहिले. नवीन तरुण जात-येत राहिले. या सर्वांनीच २४ डिसेंबर २०१७ रोजी यशस्वी कलामहोत्सव घेतला. जलसंसाधन क्षेत्रातील डॉ. श्रीधर, रामोजी फिल्मसिटीचे प्रमुख संचालक जालनापूरकर आणि डॉ. जयंत कुलकर्णी यांनी युवकांना मार्गदर्शन केले. हेमांगी भगत नेने व अवधूत गांधी या कलाभिषेकच्या राष्ट्रीय पातळीवरील युवा कलाकारांची शास्त्रीय, नाट्य व भक्तीसंगीताची मैफल दुपारी रंगली. त्यानंतर दीर्घ एकांक आणि ६० बालगोपालांसह विविध गुणदर्शन अर्थात संगीत मेळा. अशा भरगच्च कार्यक्रमाचा ५६० ते ६०० प्रेक्षकांनी आस्वाद घेतला. जोडीला मराठी तरुण उद्योजकांचे त्यांच्या कार्यक्षेत्राचा परिचय देणारे १५ स्टॉलही होते. यापूर्वी २०१२ मध्ये कलाभिषेक यांनी मिळून ‘मराठी युवा कला व साहित्य संमेलन’ घेतले होते. प्रख्यात कवी प्रवीण दवणे यांनी संमेलनाचे उद्घाटन केले होते. योगेश सोमण व सौरभ घारापुरीकर यांनी थिएटर वर्कशॉप घेतले. शिवाय युवकांचे काव्यसंमेलन, ‘ज्ञानेश्वर ते शिरवाडकर’

काव्याचा परिचय देणारा श्रीकांत उमरीकर यांचा विशेष कार्यक्रम व मुलांचा दोन तासांचा विविध गुणदर्शन सांस्कृतिक मेळा असे त्याचे स्वरूप होते.

हैद्राबादकरांचे शिक्षणाचे माध्यम निजाम काळात उर्दू होते आणि नंतर इंग्रजी परंतु येथील नेत्यांनी, संस्थांनी आणि मराठी जनतेने मातृभाषा मराठीचा ध्यास घेतला. भाषा टिकवली व जोपासलीही. आता सौरभ घारापुरीकर ‘उडान’ या नाट्यसंस्थेद्वारा मराठी, हिंदी, उर्दू नाटके, एकांकिका सादर करीत आहेत. नाट्यलेखन व अभिनयाचे धडे देत मराठी युवक नाट्यप्रेम जागवत आहेत. ‘कलाभिषेक’तर्फे तरुण पालकांसाठी कार्यशाळा घेतल्या. युवकांमध्ये मराठीप्रेम टिकवणे, मराठी युवकांना साहित्य, संगीतनाट्य किंवा व्यवसाय माध्यमातून एकत्र आणण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या सरोज घारापुरीकर तरुणांना समाजकार्यालाही प्रवृत्त करतात. अनाथ मुलींच्या सरकारी वसतिगृहात ‘कलाभिषेक’तर्फे मोफत योगासन वर्ग, इंग्रजी भाषा शिक्षणवर्ग चालू आहेतच पण प्रत्येक सण अनाथ मुलामुलींसह साजरा करण्याची परंपरा गेली ५ वर्षे सुरु आहे. युवकांचा या प्रत्यक्ष कार्याला चांगला प्रतिसादही आहे.

मराठी मंडळी सेवाभावी वृत्तीची असतात. भाषा, संस्कृती, देश, याबद्दलचे प्रेम टिकवून ठेवण्याचे व वाढवण्याचे कार्य हैद्राबादेत विविध पातळ्यांवरून मराठी संस्था व व्यक्ती करीत आहेत. कोणतीही तडजोड न करता, निःस्पृहपणे काम करण्याची परंपरा येथील मंडळींनी टिकवली आहे. बदलत्या सामाजिक-सांस्कृतिक वातावरणात नवी आव्हाने समोर येतात. त्यांना कल्पकतेने सामोरे जाणे आणि निश्चयाने भिडणे हा मराठी बाणा हैद्राबादकरांनी जपला आहे एवढे निश्चित!

— डॉ. विद्या देवधर
अध्यक्ष, मराठी साहित्य परिषद, हैद्राबाद
भ्रमणध्वनी : ९४४०३७३७७७
vidyadeodhar@gmail.com

॥ग्रंथानी॥*॥

बिमल राय यांची मध्यमती

मूळ लेखिका : रिंकी राय-भट्टाचार्य
अनुवाद : सरोज बावडेकर

मूल्य २०० रुपये

स्वलतीत १२० रुपये

साठ वर्षांपूर्वी काढलेल्या चित्रपटांचे तंत्रज्ञ शेधून काढणं ही सोपी गोष्ट नव्हती. ह्या पुस्तकात सगळ्यात महत्त्वाच्या तीन लोकांच्या मुलाखती आहेत. त्या म्हणजे दिलीपकुमार, वैजयंतीमाला आणि प्राण. यात चित्रपटाच्या नेमक्या चित्रीकरणांच्या जागांचे फोटो वरै अनेक आकर्षक गोष्टी आहेत.

मराठी भाषा, संस्कृती जतन आणि संवर्धन युरोप आणि अमेरिका

रेखा गणेश दिघे

१९६०च्या सुमारास परदेशी गेलेली पहिली पिढी सुरुवातीस काही वर्षे तेथील समाजजीवनात स्थिरावण्याच्या धडपडीत दंग होती. त्यानंतर काही वर्षांनी तिची मायबोली व मायभूमी यांच्याशी असलेले ऋणानुबंध टिकवण्याची धडपड सुरु झाली.

ऐतिहासिक कारणामुळे गेली कित्येक शतके मराठी समाज भारतात उत्तरेस अटकेपार व दक्षिणेस कर्नाटक-तंजावरपासून रामेश्वर कन्याकुमारीपर्यंत विखुरला गेला आहे. स्वातंत्र्यानंतर परदेशात मराठी माणसे मोठ्या संख्येने जाण्यास १९६० पासून सुरुवात झाली. त्यानंतर मात्र उच्च शिक्षणासाठी वा नोकरीच्या निमित्ताने अमेरिका, कॅनडा, इंग्लंड आदि देशात मराठी माणसे वाढत्या प्रमाणात जाऊ लागली. हल्ळूहल्ळू युरोप, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया व आखाती प्रदेश या ठिकाणी मराठी समाज स्थायिक होऊ लागला त्याचबरोबर महाराष्ट्र समाजाची स्थापना परदेशातही ठिकिठिकाणी होऊ लागली.

भारतात परप्रांतातील मराठी भाषकांत मातृभाषेविषयीचे प्रेम व आत्मीयता उत्पन्न करण्यासाठी, महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेरील मराठी भाषकांच्या परस्पर-संबंधात समन्वय साधण्यासाठी व मराठी भाषकांची मंडळे नसतील तेथे स्थापन करण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी १९२६ साली बृहन्महाराष्ट्र मंडळाची स्थापना करण्यात आली. १९६०च्या सुमारास परदेशी गेलेली पहिली पिढी सुरुवातीस काही वर्षे तेथील समाजजीवनात स्थिरावण्याच्या धडपडीत दंग होती. त्यानंतर काही वर्षांनी तिची मायबोली व मायभूमी यांच्याशी असलेले ऋणानुबंध टिकवण्याची धडपड सुरु झाली.

परिणामी जागोजागी मराठी अथवा महाराष्ट्र मंडळाची स्थापना झाली व त्याची परिणती म्हणून अखेरीस बृहन्महाराष्ट्र या संज्ञेची कक्षा विस्तारून भारताचा किनारा ओलांडून परदेशात जाऊन पोचली. उदा. १९८० च्या सुमारास उत्तर अमेरिकेतील मराठी समाजाचे बृहन्महाराष्ट्र मंडळ स्थापन झाले व त्याच्या विद्यमाने 'बृहन्महाराष्ट्र वृत्त' हे नियतकालिक प्रसिद्ध होऊ लागले.

मराठी भाषा व संस्कृती यांच्या संदर्भातील महाराष्ट्र, बृहन्महाराष्ट्र व विस्तारित बृहन्महाराष्ट्र या तिन्ही पातळ्यांवरील या उत्तरोत्तर तीव्र होत जाणाऱ्या जाणिवांचा परिणाम म्हणजे १९८९ साली झालेली जागतिक मराठी परिषदेची स्थापना.

१९७० च्या सुमारास अनेक मराठी भाषक मंडळी अमेरिकेत आणि कॅनडात स्थिरावली. जसजशी मराठी भाषकांच्या संख्येत वाढ होऊ लागली. तसेतशी एकमेकांना भेटणे, चर्चा करणे आपले सणवार एकत्रितपणे साजरे करणे इत्यादी गोष्टीना चालना मिळत

गेली आणि स्वाभाविकपणे मराठी भाषा, संस्कृती, जतन करण्याच्या विचाराने, तिची जपणूक करण्याच्या उद्देशाने एकत्र येणे गरजेचे वाटू लागले आणि याच भावनेतून ठिकिठिकाणी मराठी मंडळांची स्थापना होऊ लागली. वेगवेगळ्या भागांतील मंडळांच्या माध्यमातून मराठी संस्कृतीची जपणूक होऊ लागली.

या सर्व संस्था आपापल्या परीने कार्य करीत असतानाच, त्यांना एका छत्राखाली आणून त्यांच्यात समन्वय राखला जावा असा विचार अनेकांच्या मनात डोकावू लागला आणि यातूनच बृहन्महाराष्ट्र मंडळाचा उदय झाला. विष्णू वैद्य, शरद गोडबोले, जयश्री हुपरीकर यांच्या पुढाकाराने १९८१ साली शिकागो येथे बृहन्महाराष्ट्र मंडळाची स्थापना झाली. अमेरिकेच्या इतर ठिकाणी असलेल्या महाराष्ट्र मंडळाच्या संपर्कात रहाण्याच्या दृष्टिकोनातून 'बृहन्महाराष्ट्र वृत्त' १९८१ च्या जानेवारी महिन्यापासून प्रकाशित होण्यास सुरुवात झाली. दर दोन वर्षांनी बृहन्महाराष्ट्र मंडळाचे अधिवेशन भरविले जाते. यावेळी विविध क्षेत्रांतील मान्यवरांचा सत्कार, सांस्कृतिक कार्यक्रम नाटक, संगीत कार्यक्रम, स्थानिक कार्यक्रम इत्यादीचा समावेश असतो. दर दोन वर्षांतून एकदा अमेरिकेतील स्थानिक मराठी भाषिकांना एकत्र येण्याची संधी या निमित्ताने मिळते हाच त्याचा मूळ हेतू असतो. मंडळातर्फे वर्षभरात गणेशोत्सव, महाराष्ट्र दिन, होळी, मकरसंक्रात, दिवाळी इत्यादी सण साजरे केले जातात. त्याचप्रमाणे वर्षातून एकदा सहलीचेही आयोजन करण्यात येते. लोकांना एकत्र आणणे, मैत्री वाढवणे, अनुकूल वातावरण निर्मिती करून, चर्चा करणे या हेतूने महिन्यातून एक अनौपचारिक बैठक असते. या बैठकांमध्ये संगीत, नृत्य, साहित्य इत्यादी विषयांवर चर्चा, केल्या जातात. भारतातून येणाऱ्या कलाकारांचे कार्यक्रम बन्याचदा आयोजित केले जातात. तर 'गेट अप अँड परफॉर्म' कार्यक्रमांतर्गत स्थानिक कलाकार आपली कला सादर करतात.

अमेरिकेत वास्तव्य करणारी मराठी भाषक मंडळी जरा स्थिरस्थावर होऊ लागताच, त्यांची तरुण पिढी अमेरिकेतील वास्तवाला सामोरी जाण्याच्या वयात येऊन ठेपली. आपली संस्कृती, भाषा, रितीरिवाज यांची या तरुण पिढीला ओळख व्हावी, त्यांची मराठी संस्कृतीशी, महाराष्ट्राशी जोडलेली नाळ अतूट रहावी

याच भावनेतून १९९४ साली शिकागो येथे 'मैष्य'चा जन्म झाला. मराठी भाषा, संस्कृतीचे जतन संवर्धन याच एका भावनेने ही तरुण मंडळी एकत्र आली. खोलवर रुजलेले मराठी मनाचे नाते त्यांना शांत बसू देईना. मराठीच्या प्रेमाने एकत्र येण्याची संधी 'मैष्य'च्या अधिवेशनाच्या निमित्ताने अमेरिकेतील १८ ते ३५ वयोगटांतील तरुणांना मिळते. दर २ वर्षांनी भरणाऱ्या या अधिवेशनालाही तरुण मंडळींकडून उत्तम प्रतिसाद मिळतो. यावेळी जास्तीत जास्त भर रुढी, परंपरा जतन आणि संवर्धनावर दिला जातो. इतर सांस्कृतिक कार्यक्रम, चर्चा, व्यक्तिमत्त्व विकास असे उपक्रम आयोजित केले जातात.

१९७० नंतर मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृतीच्या जतन संवर्धनाच्या दृष्टिकोनातून, सामाजिक सांस्कृतिक बांधिलकीच्या जाणिवेने, आणि इतर गरजा लक्षात घेऊन, एखादी संस्था असावी असा विचार पुढे आला आणि यातूनच 'मंडळाचा' जन्म झाला.

मराठी भाषा व संस्कृती जतन व संवर्धनाच्या कामी मंडळातर्फे मराठी जनांना कार्यक्रमाच्या निमित्ताने एकत्र आणण्याचे कार्य सातत्याने होत असून याकरिता व्याख्याने, सणवार, संगीत, नाट्याचे प्रयोग, खेळांचे सामने यांचे आयोजन होत आले. त्याचप्रमाणे सहली आणि मुलांसाठी स्पर्धाही आयोजित केल्या जातात.

मराठी भाषा संस्कृती संवर्धनाच्या दृष्टिकोनातून उदयास आलेल्या मंडळातर्फे, वर्षभरात मंडळातील सभासदांना उत्तेजन देण्याच्या हेतूने कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते. अशा तन्हेने महाराष्ट्राचा वारसा आणि परंपरा येथील लोक टिकविण्याचा सातत्याने प्रयत्न करीत असतात. याशिवाय महाराष्ट्रातून येणाऱ्या कलावंतांचे नाटक, संगीत, व्याख्यानांचे कार्यक्रमही मंडळ आयोजित करीत असते. तरुण रक्ताला वाव देण्याच्या दृष्टीने विविध स्पर्धांचे आयोजनही केले जाते. मराठी संस्कृती व सांस्कृतिक वारसा जपण्याच्या प्रयत्नात सॅन्फॅन्सिस्कोमधील मराठी लोक मागे नाहीत. सदस्यांच्या सोईनुसार तरुण पिढीच्या बुद्धीला चालना देण्याच्या दृष्टीने, इतर मंडळाच्या संपर्कात राहून, जास्तीत जास्त विकास करण्याचा मंडळ प्रयत्न करीत असते. या दृष्टीने वाचनालय, लहान मुलांच्या कलागुणांना वाव देण्याच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या स्पर्धांचे आयोजन करणे, संस्कार वर्ग, अभ्यास वर्ग चालविणे, त्याचप्रमाणे भरपूर प्रमाणात आनंद लुटाया अशी पार्कची सोय व सहली आयोजित करणे, स्त्रियांसाठी विविध उपक्रम महिला मंडळातर्फे राबविणे, विद्यार्थी वर्गासाठी युवामंच, नागरिकांसाठी छोट्या सहली, स्नेहसंमेलने, अशा उपक्रमांचे आयोजनही करण्यात येते.

ह्यास्टन महाराष्ट्र मंडळाने, ह्यास्टन पब्लिक वाचनालयाच्या सहकाऱ्याने मराठी वाचनालयाची स्थापना केली. वाचनालयात जास्तीत जास्त मराठी पुस्तके असावीत म्हणून मराठी भाषकांनी स्वतःच्या संग्रहातली किंवा स्वतः खरेदी केलेली मराठी पुस्तके वाचनालयाला देणगीदाखल देण्याची विनंती मंडळातर्फे सर्व सभासदांना करण्यात आली असून यात मुलांसाठी पुस्तके आवर्जून असावीत असे कळविले आहे. मंडळातर्फे भारतातून येणाऱ्या गायन, नाट्य इत्यादी कार्यक्रमांनाही मोठ्या संख्येने मंडळी दाद देतात.

याशिवाय नवीन आलेल्या सभासदांना आपल्यात सामावून घेणे, 'फुलबाजा' दिवाळी मासिकही मंडळातर्फे वेळोवेळी प्रकाशित केले जाते. २००० सालापासून दरवर्षी 'गुजगोष्टी' हे इंग्रजी/मराठी वार्षिकही प्रसिद्ध केले जाते. वर्षभरात वेगवेगळे उपक्रम मंडळातर्फे राबवले जातात. मंडळातर्फे नृत्याचे वर्ग चालविले जातात. मराठीच्या संवर्धनासाठी, नवीन पिढीला माहिती व्हावी या हेतूने मराठी भाषेचे वर्ग चालविले जातात. त्याचप्रमाणे उत्सवाच्या निमित्ताने, मराठी नाटके, व्याख्याने, चर्चासत्र, परीक्षा, वक्तृत्वस्पर्धा, परिचर्चा, गायनस्पर्धा इत्यादीचे आयोजन केले जाते. संस्थेतर्फे 'रचना' मासिक प्रकाशित केले जाते. याशिवाय लहान मुलांसाठीही विविध स्पर्धांचे आयोजन केले जाते. या सर्व उपक्रमांना सभासद वर्गाकडून उदंड प्रतिसाद मिळतो.

मराठी शाळा संस्कृतीचा वारसा जपण्याच्या हेतूनेच 'मराठी विश्व' साकार झाले. १९७८ साली जन्माला आलेल्या या विश्वाचे विश्व मुळी मोठे असल्यामुळे खन्या अर्थाने 'मराठी विश्व' हे नाव येथील मराठी मंडळींनी सार्थ करून महाराष्ट्राचा भगवा अटकेपार फडकावला आहे. ही खरोखरी अभिमानाची गोष्ट आहे. १८ एप्रिल २००२ रोजी 'मराठी विश्व'ने स्वतःची वास्तू खरेदी केली. ज्यात रहाण्याची सोय, खोल्या आणि कम्युनिटी सेंटरचा समावेश आहे. मराठी विश्व आपले वर्ष गणेशोत्सवापासून सुरु करते. त्यानंतर दिवाळी, संक्रांत, गीता जयंती, साहित्य कुंज, संगीत प्रभात, बनउत्सव आणि मराठी नाटक इत्यादी कार्यक्रम वर्षभरात साजरे केले जातात. मराठी भाषकांनी एकत्र येऊन, आपल्या संस्कृतीचे जतन व संवर्धन करणे हा मराठा विश्वचा मुख्य हेतू आहे. याशिवाय मुलांना मराठी भाषा शिकवणे, गरजू मंडळींना मदत करणे, अमेरिकेत जन्माला आलेल्या मराठी मुलांना आपल्या संस्कृतीची ओळख करून देणे इत्यादी उपक्रम मंडळातर्फे राबवले जातात. यासाठी दर रविवासी मराठी शिकवण्याचे वर्ग भरविले जातात. भारतीय नाट्य आणि संगीताचे कार्यक्रम प्रायोजित केले जातात. मराठी पुस्तकांचे अद्यावत वाचनालय चालवण्यात येते. उच्च शिक्षणासाठी स्कॉलरशिप्स दिल्या जातात. इतिहास, संस्कृती आणि अर्थशास्त्र याविषयावरील निबंध स्पर्धांचे आयोजन केले जाते. अभ्यासातील प्रगती, इतर अभ्यासेतर कार्य इत्यादी गोष्टींचा सारासार विचार करून, येणाऱ्या अर्जाची छाननी करून दरवर्षी दोन हुशार विद्यार्थ्यांना 'आनंदी गोपाळ शिष्यवृत्ती' देण्यात येते. भारतातून येणाऱ्या किंवा स्थानिक कलावंतांचे कार्यक्रम आखून सांस्कृतिक वारसाही जपण्यासाठी मंडळ प्रयत्नशील असते. मंडळातर्फे जॉब नेटवर्क सुरु करण्यात आले असून त्यायोगे नोकरीतल्या संधी शोधण्याच्या कामी किंवा मिळविण्याच्या कामी अतिशय चांगली मदत होते.

'शिशु भारती स्कूल ऑफ लॅग्वेजेस अँन्ड कल्चर' रूबर्लिंगटन मॅसाच्युसेट्स् येथील 'शिशु भारती' ही संस्था, भारतीय संस्कृती जतन करण्याचा विशाल दृष्टिकोन ठेवून भारतीय भाषांचा सखोल अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने सर्व वयोगटांतील लोकांसाठी कार्यक्रम

राबविते. या प्राथमिक अभ्यासांतर्गत सर्व भारतीय भाषांतील, भारतीय संस्कृतीचा व्यापक कायक्रम अंतर्भूत केला आहे.

अमेरिकेतील मराठी विश्व, न्यू जर्सी आणि महाराष्ट्र मंडळ, न्यूयॉर्क या दोन संस्थांतर्फे एकनितपणे 'रंगदीपचे' प्रकाशन करण्यात येते. मातृभूमी व कर्मभूमी यातले अंतर कमी करण्यासाठी 'रंगदीप'चा सेतू बांधला आहे. मराठी मातीतील मूळ संस्कार जतन करून अमेरिकेत भौतिक स्वास्थ्याचा शोध घेताना जी द्विधा मानसिक स्थिती होते त्याचे प्रतिबिंब या अंकातील अनेक लेखात आढळून येते. अमेरिकेत मराठीची नाळ कायम ठेवण्याचा हा प्रयत्न म्हणून या अंकाचे निश्चित महत्त्व आहे.

'नाट्यभारती' वॉशिंगटनसंस्थेतर्फे संगीत शिक्षणाचे वर्ग तसेच नृत्यसंस्थाही चालविण्यात येतात.

तीस वर्षांनहूनही अधिक काळ सातत्याने कॅनडातील 'एकता' मासिक व शिकागोचे 'रचना' मासिक अशी मराठी मासिके सातासमुद्रापलीकडे मराठी भाषा वाढविण्याचा आणि संस्कृती टिकविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. मराठी माणसांचे जिब्हाळ्याचे प्रश्न, आशा आकांक्षा, कला, लेखन काव्यस्फूर्ती यांना 'एकता'ने वाचा फोडली आहे. महाराष्ट्रीयांना एकमेकांबद्दल जी एक प्रकारची जवळीक वाटते ती व्यक्त करण्याचा, तसेच ठिकठिकाणी राहणाऱ्या माणसांमध्ये आपुलकीचे धागे जोडण्याचा एकताचा प्रयत्न असून 'एकता'चे संपादक व कार्यकारी मंडळाचे सदस्य आपापले व्यवसाय सांभाळून 'एकता'चे प्रकाशन कार्य स्वयंस्फूर्तीने व विनामूल्य करीत असतात.

१९६८ मध्ये 'मराठी भाषक मंडळ' टोरांटोचा जन्म झाला. १९७१ साली मंडळाचे 'स्नेहबंधमुखपत्र' सुरु करण्यात आले. १९७७ मध्ये मराठी शाळेची सुरुवात शिक्षकांच्या घरीच शिकवण्यापासून करण्यात आली. मंडळातर्फे युवकांसाठी दोन दिवसाचे शिबिर आयोजित करण्यात येते. नाट्यमहोत्सव तसेच वार्षिक साहित्य संमेलन आणि वार्षिक संगीत संमेलनही मंडळातर्फे केले जाते. मराठी शिकणाऱ्या इच्छुक व्यक्तींना मराठी भाषा शिकण्यासाठी शाळा चालवणे, कला, संगीत, नृत्य, नाट्य आणि मराठीशी संबंधित कार्यक्रम, त्यासंबंधित शिक्षण उपलब्ध करून देणे, समाजातील गरजू आणि ज्येष्ठ नागरिकांना पाठिंबा, मदत किंवा सल्ला देण्याचे काम करणे, वरील सर्व गोष्टी अंमलात आणण्यासाठी लागणारा निधी, जागा, साधनसामुग्री किंवा इतर गोष्टी उपलब्ध करून देणे या सर्व उद्देशाने मराठी भाषक मंडळ टोरांटोची स्थापना करण्यात आली.

'आपण आपली यु. के. मधील पत्त्यासह माहिती आमच्याकडे नोंदवा आणि मैत्रीचा हात पुढे करून आपल्या समाजातील लोकांशी आपला स्नेह वाढवा' याच ध्येयाने आणि याच कामासाठी 'मित्र यु.के.' ही संस्था अस्तित्वात आली आहे. 'मित्र यु.के.'तर्फे सहली, क्रिकेट मॅचेस, आणि स्नेहसंमेलनाचे आयोजन केले जाते. म्युझियमला भेटी, विम्बल्डन टेनिस मॅच बघणे, आणि वर्षसहल आयोजित करणे हे मुख्य उपक्रम आहेत.

'महाराष्ट्र मंडळ लंडन' हे भारताबाहेरील मंडळांपैकी अत्यंत

जुने महाराष्ट्र मंडळ आहे. १९३२ साली न. चिं. केळकर हे 'राऊंड टेबल कॉन्फरन्स'च्या निमित्ताने लंडनला गेले असताना, 'लंडन महाराष्ट्र मंडळ'ची स्थापना करण्यात आली. यावेळी त्यांच्यासमवेत डॉ. आंबेडकर, बैरिस्टर जयकर, दिवाण सुर्वे, डॉ. गोडबोले आणि डॉ. पारधी ही दिग्गज मंडळी होती. दुसऱ्या महायुद्धार्थात मंडळातर्फे अनेक कार्यक्रम, स्नेहसंमेलने आयोजित केली गेली, परंतु महायुद्धाच्या काळात हे सर्व उपक्रम ठप्प झाले. पुन्हा एकदा १९५२ साली बाळासाहेब खेर यांची लंडन मधील भारताचे राजदूत; म्हणून नेमणूक झाल्यानंतर मंडळाचे कार्य नव्या जोमाने सुरु झाले. नवीन मंडळी जुन्या मंडळींच्या सान्निध्यात आली. मराठी मंडळ हे सर्व मंडळींना भेटण्याचे ठिकाण झाले. १९८९ साली स्वतःच्या वास्तूचा ताबा घेतल्यानंतर मंडळातर्फे वर्षभरात १० ते १२ सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केले. त्याबरोबरच लहान मुलांसाठी उन्हाळी शिबिर, ज्येष्ठ नागरिकांसाठी शिबिर, बॅडमिंटन व टेबल टेनिससाठी सोयी, नाट्य व संगीत स्पर्धा, इ. कार्यक्रम नियमितपणे आयोजित केले जातात. इंग्लंडमध्ये विखुरलेल्या मराठी भाषकांची संख्या कमी असली तरीही मंडळ स्थापनेपासून बन्याच गोष्टी त्यांनी मिळविल्या आहेत. मंडळाची जागा म्हणजे सर्व लहान थोरांना एकत्र जमून, विचारांची देवाणघेवाण करण्यासाठी, वेळ मजेत घालविण्यासाठी तसेच विविध कार्यक्रम करण्यासाठी उपयुक्त आहे. नवीन पिढीला मराठी संस्कृतीची ओळख करून देण्याच्या उद्देशाने अनेक उपक्रम मंडळ हाती घेत असते. ग्लासगो स्कॉटलॅंड येथे आयर्लंड, स्विट्जरलॅंड फ्रान्स, डेन्मार्क, नेदरलॅंडमधील सर्व मराठी मंडळींना एकत्र आणून वर्षभरातील सण साजरे करणे, मराठी भाषा आणि संस्कृतीचे जतन आणि संवर्धन करणे, एकमेकांचे नाते दृढ करणे हाच उद्देश मंडळाने रूजवला आहे.

निरनिराळ्या भागात, खास मराठी सणांच्या वेळी वेगवेगळे कार्यक्रम आयोजित केले जातात. उदा. दिवाळी, नवरात्र, गणेशोत्सव. हे सण खास मराठमोळ्या पद्धतीने साजरे केले जातात. आपली भावना किंवा विचार व्यक्त करण्यासाठी सहजपणे फुलणारी जी भाषा तिला पारखे वाह्यला लागणे हे दुःख मोठे आहे. परदेशत वास्तव्य करीत असलो तरी तिथे आपण उपरेच आहोत. कुसुमाग्रजांच्या कवितेत ही समर्थपणे व्यक्त झाली आहे.

नवलाख तळपती दीप विजेचे येथे

उतररली जणू तारकादळे नगरात

हा सगळा झागमगाट असूनही

परी स्मरते आणिक करिते व्याकुळ केव्हा

त्या माजधरातील मंद दिव्याची वात

- रेखा गणेश दिघे

भ्रमणध्वनी : ९८६९४७९५७०

rekhagdighe@gmail.com

(लेखिका बृहन्महाराष्ट्रातील मराठी सांस्कृतिक जीवनाच्या साक्षेपी

निरीक्षक आहेत.)

दुर्बईतील मराठी साहित्यिक संस्कृती

मेघना वर्तक

आता दुर्बईत मराठी लोकांची संख्या खूप वाढली आहे. महाराष्ट्र मंडळाप्रमाणे अनेक नवीन गट तयार होत आहेत आणि म्हणूनच मनात भीती निर्माण होत आहे की, एकमेकांचे पाय खेचण्याची मराठी माणसाची परंपरा दुर्बईतही जतन होणार नाही ना?

महाराष्ट्राची माती म्हणजेच मराठी मनाचा आत्मा! ह्या मातीत रुजलेला मराठी माणूस जगाच्या पाठीवर कोठेही गेला तरी आपली संस्कृती बरोबर घेऊन जातो आणि तेथील जगाला आपल्या संस्कृतीची ओळख करून देतो. दुर्बईतील मराठी माणूस त्याला कसा अपवाद असेल?

महाराष्ट्राची संस्कृती म्हणजेच मराठी संस्कृती! मराठी संस्कृतीची परंपरा फार मोठी आहे. मग ती संस्कृती साहित्य संस्कृती असेल, खाद्य संस्कृती असेल, नाट्य संस्कृती असेल किंवा गायन संस्कृती असेल. बुद्धिमत्ता, परिश्रम आणि चिकाटी यांच्या बळावर दुर्बईच्या जीवनातील सर्व क्षेत्रात मराठी माणसाने आपले नाव कोरले आहे. दुर्बईतील विविध प्रकारच्या व्यवसायांवर, मराठी मातीची छाप पाडली आहे.

व्यावसायिक दुर्बई बरोबरच सांस्कृतिक दुर्बईवरही मराठी माणसाने महाराष्ट्राचा ठसा उमटवला! दुर्बईच्या अंतरंगात शिरून अरबी लोकांचे जीवन, त्यांची वेशभूषा त्यांच्या आवडीनिवडी, त्यांची संस्कृती, त्यांचे धार्मिक जीवन यांची माहिती करून घेत, येथील जीवनाशी समरस झालेले महाराष्ट्राच्या मातीतील हे जीव इथे रुळले रमले स्थिरावले, वृद्धिगत झाले आणि मागे काही राहिले आहे, ही खंत न बाळगता दुर्बईचेच झाले. पण त्याचबरोबर त्यांनी मराठी संस्कृतीही त्यांनी जोपासली!

नोकरीनिमित्त या दुर्बईच्या बळवंटात राहणाऱ्या नाना शहाणे, माधव साठे, अनंत दातीर अशा काही मराठी लोकांनी आपली संस्कृती, रीतिरिवाज जपण्यासाठी, त्यांचे संवर्धन करून पुढच्या पिढीपर्यंत पोचवण्यासाठी १९७३-७४ मध्ये महाराष्ट्र मंडळाची स्थापना केली. महाराष्ट्र मंडळ दुर्बई हे परदेशातील माहेरघर म्हणून सार्थ नामाभिधान धारण करणारे असे मंडळ आहे. आपल्या माणसांपासून घरादारापासून वर्षानुवर्षे दूर राहणाऱ्या मराठी माणसाला प्रेमाची सावली देण्याचे, मराठी मने जोडण्याचे कार्य हे मंडळ करीत असते. महाराष्ट्राच्या संस्कृतीत माहेराची परंपरा थेर आहे. माहेर म्हणजे मन मोकळे करण्याचे, रुसवेफुगवे करण्याचे एकमेकांशी स्पर्धा केली तरी अखेर सामंजस्याने रहाण्याचे हक्काचे ठिकाण! महाराष्ट्राच्या माहेराची ही परंपरा गेली ४३ वर्षे दुर्बईचे

मंडळ जोपासत आहे.

परंपरेनुसार मंडळाचे नवीन वर्ष गुढी पाडव्याला श्री सत्यनारायणाच्या पूजेने सुरु होते. त्यानंतर येतो गणेशोत्सव! प्रथम स्वरूप घरगुती होते. परंतु हव्यहव्य दुर्बईत येणाऱ्या मराठी लोकांची संख्या वाढू लागली. त्यामुळे स्थानात बदल होत गेले. पण आजही ५ दिवसांचा गणेशोत्सव होतो. सर्वांनी एकत्र जमून केलेल्या सहस्रावर्तनांचा नादमधुर गजर बळवंटाच्या आसमंतात भरून राहतो. नवीन पिढीलाही सहस्रावर्तन म्हणजे काय, त्याचा अर्थ काय हे समजते आणि त्याचबरोबर आवर्तन पाठ करून शब्दोच्चार, एकसुरात सर्वांनी एकदम म्हणण्याची लय, विविध आरत्यांचे पाठांतर ह्या गोष्टींचे ज्ञान होऊन मराठी साहित्याशीही नाते जोडले जाते. मराठी मन महाराष्ट्राच्या मातीत पोहोचते प्रतिष्ठापना पूजा, आरती, विसर्जन ही प्रथा वर्षानुवर्षे जपली जाते.

त्यानंतर येते दीपावली, भारतीय संस्कृतीचे प्रतीक! सनर्ईच्या मंगलमयी सुरांमध्ये आकाशकंदिल, रांगोळ्या, निर्मलतेची ग्वाही देणाऱ्या, संथपणे तेवणाऱ्या पणत्यांच्या ओळी, दिवाळी पहाटपासून कार्यक्रम साजरे होतात. लाडू, चिवडा, चकली, करंजी अशी फराळाची मेजवानी असते तर कधी महाराष्ट्रीयन पंचपकांनाची पंगत बसते. दरवर्षी दिवाळीच्या कार्यक्रमाचे स्वरूप बदलते पण त्यामागील प्रेम, एकमेकांना नववर्षाच्या शुभेच्छा देण्याची ओढ, आनंद द्विगुणित करण्यासाठी दिवाळी अंकाची भेट ह्या सर्व रुढी जपल्या जातात.

मराठी साहित्याच्या उच्च अभिरुचीचे प्रतीक असलेला दिवाळी अंक ही महाराष्ट्राची परंपरा दुर्बईतही जपली जाते. प्रथम दिवाळी अंकाचे स्वरूप फक्त जाहिराती असे होते परंतु नंतर अशोक वर्तक अध्यक्ष असताना आणि मेघना वर्तक संपादिका असताना, स्थानिक लेखक आणि कवी यांच्या साहित्याला वाव देऊन दिवाळी अंक वाचनीय केला गेला. त्यावेळी मुद्रण व्यवस्था इथे सहज उपलब्ध नव्हती म्हणून माधुरी पारकर, चित्रा मेहेंदळे यांच्या सुंदर हस्ताक्षरात तो अंक हस्तलिखितांच्या स्वरूपात प्रकाशित करण्यात आला. मराठी माणसाची साहित्याची आवड अशा गोष्टीतूनही जपली गेली. त्यानंतर दुर्बईत जसजशा सुधारणा होत गेल्या तसेतसे दिवाळी

अंकाचे स्वरूपही बदलत गेले आणि आज दरवर्षी साहित्यिक गुणांनी परिपूर्ण अशी सुंदर कलाकृती मराठी माणसांच्या हातात पडते आणि दिवाळीचा आनंद वृद्धिगत करते. ह्यानंतर ‘तिळगूळ घ्या गोड बोला’ असे म्हणत संक्रांत साजरी केली जाते. मराठी परंपरेत असलेले परंतु सामाजिक परिस्थितीमुळे कालबाह्य होत चाललेले मंगळागौर, भोंडला, कोजागिरी पौर्णिमा हे सण साजरे करून विस्मृतीला उजाळा दिला जातो. अशा ह्या सणांना जोडण्याचे कार्य करतात ते स्वर्गीय सुरांचा आनंद देणाऱ्या पंडित भीमसेन, जसराज, प्रभाकर कारेकर, शोभा गुरु यांच्यासारख्या दिग्गज गायकांच्या मैफिली! यांचे स्वर्गीय सूर म्हणजे आनंदाचे डोही आनंद तरंगे या वचनाची साक्ष देत असत! हास्यविनोदाने रंगलेली, जीवनाच्या वास्तवतेचे दर्शन घडविणारी व्यावसायिक मराठी नाटके, इथे मुद्दाम आणून मराठी मनांचे मनोरंजन केले जाते. सुप्रिसिद्ध मराठी लेखकांनी लिहिलेली, अभिजात साहित्याचे दर्शन घडविणारी आणि मराठी कलावंतांच्या अभिनयाने नटलेली मराठी नाटके म्हणजे मराठी मनांचा जीव की प्राण! नाटकांसाठी पूर्ण व्यावसायिक सेट रंगमंचावर उभे करणारे विकास म्हत्रे, प्रशांत मुळावकर, देवेंद्र लवाटे यांचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे. तसेच आपापले व्यवसाय सांभाळून स्थानिक कलाकारांनी दोनचार महिने दिवसरात्र मेहेनत घेऊन बसविलेली मराठी नाटके म्हणजे दुर्बईत राहत असलेल्या मराठी मनांच्या नाट्यवेडाचे उदाहरण म्हणावे लागेल! प्रसाद पाठारे, श्रीकांत राळे उमा राळे, प्रकाश केळकर, नीलेश देशपांडे, देवेंद्र लवाटे आणि सर्वांचे सहकारी यांनी दुर्बईच्या वाळवंटात नाट्यरूपी हिरवळ फुलवली. तसेच इथे राहणाऱ्या लहान मुलांना मातृभाषेची ओळख व्हावी, लिहिता वाचता यावे आणि ओढ रहावी म्हणून श्रीकांत राळे, उमा राळे यांनी सुरु केलेली मराठी बालरंगभूमीची परंपरा आजही जपली जाते. अशा प्रकारे महाराष्ट्र मंडळ दुर्बईतील सांस्कृतिक जीवना बरोबर साहित्यिक जीवनही संपन्न करत होते, पण तरीही कुठेतरी पोकळी जाणवत होती आणि लक्षात आले की ही पोकळी होती वाचनाची.

१९८० च्या सुमारास लोकसत्ता महाराष्ट्र टाइम्स ही वर्तमानपत्रे काही पेपर विक्रेत्यांकडे मिळू लागली पण नुसते पेपर वाचून वाचनाची तहान भागेना. सुट्टीहून येताना थोडीफार लहानमोठी पुस्तके लोकं आणू लागली आणि ह्यातूनच लायब्ररीची कल्पना मूळ धरू लागली. प्रथम वाचनालय घरातच सुरु झाले पण नंतर हव्हहव्ह फिरते वाचनालय सुरु झाले गाडीच्या डिकीत पुस्तके घालून ठराविक दिवशी, ठराविक ठिकाणी ठराविक वेळी विनय आणि मधुरा कुंटे यांची गाडी उभी राहायची. सभासद तिथे जाऊन आपली पुस्तके बदलून घेऊन जायची. काढंबरी, कथासंग्रह, चरित्र, धार्मिक पुस्तके असे

विविध साहित्य दुर्बईकरांना वाचायला मिळू लागले. दिवाळी अंक म्हणजे तर मेजवानीच असे. रखरखीत वाळवंटात थंडगार पाण्याचा जणू झाराच सापडला. अशा प्रकारे बरीच वर्षे ही फिरती लायब्ररी वाळवंटातील उन्हाळ्याची पर्वा ना करता चालूच होती. नंतर ते कायमचे भारतात परत गेले आणि लायब्ररीत काही वर्षे खंड पडला. लोकांना खूपच चुकल्यासारखे झाले. पण लवकरच ही धुरा समर्थपणे पेलली सीमा पाठ्ये हाणी! १ नोव्हेंबर २००० रोजी त्यांनी घरातच लायब्ररी सुरु केली. हव्हहव्ह सभासद संख्या वाढू लागली. दुर्बईत कोणी नवीन आले की त्याला सर्व माहिती इथे मिळू लागली. बेबी सीटर, भटजी, विविध प्रकारचे क्लास, त्यांचे क्रमांक त्यामुळे लायब्ररी म्हणजे जणू चौकशी खिडकी झाली. शारजाच्या लोकांना दर आठवड्याला दुर्बईत येणे शक्य होत नव्हते, म्हणून त्यांना १ महिन्याची पुस्तके एकदम द्यायला सुरुवात केली.

त्यातूनच सुनीता कुलकर्णी यांना ‘बुक क्लब’ची कल्पना सुचली. एखादे पुस्तक सर्वांनी वाचून त्यावर सर्वांनी मिळून चर्चा करायची. विचाराला चालना मिळायची, विचारांची देवाण घेवाण व्हायची वेळेचा सदुपयोग व्हायचा. अचानक सीमाने भारतात परत जायचा निर्णय घेतला. लोक पुन्हा अस्वस्थ झाले की पुन्हा लायब्ररी बंद पडते की काय! पण स्वाती पानसरे यांनी ही धुरा समर्थपणे सांभाळली आहे. त्या म्हणतात दुर्बईतील हा वाचनकट्टा म्हणजे माझा व्यवसाय नव्हे. २००८ मध्ये सीमा भारतात गेल्यानंतर माझ्या वाचनाच्या वेडाने मला लायब्ररी सुरु करायला भाग पाडले. पुण्यातील ‘ललित वितरण संस्थे’ने मला पहिल्या पुस्तक साठवणीत खूपच मदत केली. माझे वडील दरवर्षी दिवाळी अंक मला वेळेत पाठवत असत. त्यामुळे वाचकांना ऐन दिवाळीत दिवाळी अंकांची मेजवानी असे. सभासद जेव्हा सांगतात की आमचे आईवडिल, सासूसासरे दुर्बईत राहायला येतात तेव्हा त्यांना करमणुकीचे साधन होते. आता मात्र लायब्ररी चालू ठेवणे हे मोठे आव्हान झाले आहे. आता नवीन पिढी म्हणजे इंग्रजी माध्यमातून शिकलेली आहे. मराठी साहित्याशी त्यांचे नाते नाही. तशीच ‘ई पिढी’ आली आहे, ‘ई

बुक्स' आली आहेत. पुस्तके, वाचनाची आवड कमी होत आहे.

अर्थातच ह्यासाठी आपण प्रयत्न करायला पाहिजे ह्या भावनेतून दुर्बईत लहान मुलांसाठी संस्कार वर्ग चालवले जातात. तसेच मराठी भाषा मुलांनी लहान वयातच शिकावी, भाषेबद्दल प्रेम निर्माण व्हावे, परदेशात राहूनही त्यांना मराठी भाषा बोलताही यावी तसेच लिहिताही यावी, यासाठी इथे मराठी क्लास घेतले जातात. दुर्बई येथील इंडियन कौन्सुलेटच्या हॉलमध्ये भारतीयांसाठी संस्कृत भाषेचे क्लास घेतले जातात. ह्या गीर्वाण भारतीच्या पुनरुजीवनासाठी चाललेले हे प्रयत्न खरोखर स्तुत्य आहेत. संस्कृत भाषेमध्ये संभाषण तदूतच लिखाण शिकण्यासाठी, अजगरामर अशा संस्कृत साहित्याची ओळख करून घेण्यासाठी अनेक भारतीय या क्लासेसचा लाभ घेतात.

अशा प्रकारे दुर्बईतील मराठी माणूस आपली साहित्य संस्कृती जपण्यासाठी, सदैव प्रयत्नशील असतो. ह्या सर्वावर कळस म्हणजेच २०१० मध्ये झालेले द्वितीय विश्व साहित्य संमेलन!

दीर्घ परंपरा असलेल्या मराठी साहित्यावर विचारमंथन व्हावे आणि मराठी साहित्यातील जेष कवी, साहित्यिक, मान्यवर याना एकत्र आणून साहित्यविषयक चर्चा, परिसंवाद घडवून आणण्यासाठी दुसरे विश्व मराठी साहित्य संमेलन दुर्बईच्या वाळवंटात संपन्न झाले. यावरून दुर्बईतील मराठी मनाचे, महाराष्ट्राच्या साहित्य संस्कृतीशी असलेले क्राणुबंधांचे नाते लक्षात येते.

मराठी असे आमुची मायबोली, नसो आज ती राजभाषा नसे नसो आज ऐश्वर्य या माउलीला, यशाची पुढे दिव्य आशा असे

कविवर्य माधव ज्युलियन यांचे हे बोल खेरे करण्यासाठी परदेशातील मराठी मने उत्सुक होती याचे प्रतीक म्हणजेच मार्च २०१० मध्ये दुर्बईत कवी मंगेश पाडगावकर यांच्या अध्यक्षतेखाली, संपन्न झालेले द्वितीय 'विश्व साहित्य संमेलन!' आपल्या अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी म्हटले, 'विचार, भावनांचा माणूस हा भाषेशिवाय अस्तित्वातच येऊ शकत नाही आणि म्हणूनच माय भाषेचे प्रेम हे माणसांच्या मूळभूत अस्तित्वावरचेच प्रेम आहे. 'विश्व मराठी साहित्य संमेलन' हा या प्रेमाचाच सुंदर आविष्कार आहे. हजारोंच्या संख्येने माणसे साहित्यसंमेलनाच्या मंडपात जमतात, तेव्हा तो मंडप केवळ मंडप म्हणून राहत नाही तर तो मंडप विशाल संस्कृतीचा गाभारा बनतो.'

या संमेलनाच्या निमित्ताने तयार केलेल्या शैलेंद्र साठे संपादित स्मरणिकेत अंतर्भाव असलेल्या सुप्रसिद्ध लेखक, कवी यांच्या दर्जेदार मराठी साहित्यामुळे स्मरणिकेचे 'अक्षरांचा श्रीमंत सोहळा' हे नामाभिधान सार्थ ठरले आहे.

महाराष्ट्र मंडळाच्या तत्कालीन अध्यक्षा संजीवनी पाटील यांच्या कारकिर्दीत संपन्न झालेल्या साहित्य संमेलनामुळे दुर्बईतील मराठी संस्कृतीची मान नक्कीच उंचावली!

दुर्बईसारख्या अत्याधुनिक शहरात कितीही ऐहिक सुखे मिळाली तरी प्रत्येकाच्या जीवनात काही त्रुटी राहून जातात. दुर्बईत गतिमान जीवन व्यतीत करत असताना सांभाळावे लागणारे व्याप,

नकळत घडणारे उपद्रव्याप आणि त्यातून निर्माण होणारे ताप या सर्वांचे स्वरूप जरी भिन्न असले तरी त्यावरील उपायांचा समान धागा म्हणजेच अध्यात्म! यातूनच दासबोध अभ्यासवर्गाचा उगम झाला. डॉ. निमखेडकर, पिरीश शिरसाळकर, सलील जामखेडकर पती-पत्नी अशा अनेक जणांनी मिळून चौदा वर्षांपूर्वी सुरु केलेला हा उपक्रम म्हणजे वाळवंटातील हिरवळ किंवा एक स्वप्न म्हणावे लागेल.

सर्वथ रामदासाच्या स्वरूपसिद्ध दासबोध ग्रंथांचे वाचनही इथे सुरु झाले. मराठी संतसाहित्याची परंपरा हे महाराष्ट्राचे वैभव आहे. दासनवमी, तुकारामबीज असे संतांच्या साहित्याची, कार्याची महती सांगणारे सोहळे, वारकरी दिंडी, कीर्तन आणि प्रवचनांसह संपन्न करून मराठी संस्कृती आणि संत वाङ्मयाचे जतन करून हा वारसा नवीन पिढीपर्यंत पोचवण्याची परंपरा दुर्बईस्थित मराठी जनता सांभाळत आहे. यातून मनाला शांती मिळत आहे.

नोकरी उद्योगधंद्यासाठी दुर्बईत वास्तव्य करताना अरबी संस्कृतीची पण ओळख होते. दुर्बईत जगाच्या कानाकोपन्यातून अठरा पगडची विविध देशातील जाती धर्मांची माणसे आली. येताना त्यांनी आपले आचार विचार, रीतिरिवाज, आपली खाद्य संस्कृती, धार्मिक संस्कृती आपल्याबरोबर इथे आणली आणि रुजवलीही दुर्बईने सर्वाना आपल्या पोटात सामावून घेतले पण तरीही आपले वेगळेपण आपली संस्कृती ती टिकवून आहे. भल्या पहाटे जाग येते ती कोंबडा आरबल्यामुळे नव्हे तर मशिदीच्या मिनारातून होणाऱ्या नमाजाच्या प्रार्थनेमुळे! दिवसातून ५ वेळा लहान-मोठे सर्व नमाज पढतात, त्यासाठी सर्वत्र वेगळी जागा केलेली असते. रमझानचा महिना म्हणजे पवित्र महिना मानला जातो. महिनाभर रोज्या पाळला जातो. रस्त्यावरच्या कामगारांपासून ते राजापर्यंत सर्वजण हे रिवाज पाळतात.

दुर्बईसारख्या वाळवंटाची ही प्रगती पहिली, त्यांनी ह्या अनेक पंथ जाती धर्म आणि अनेक देशातील लोकांच्या कडबोळ्यातून स्वतःची टिकवलेली संस्कृती पाहिली की मनात विचार येतो आपल्या भारतात आपली संस्कृती टिकवली जात आहे का, त्यासाठी आपण काय प्रयत्न करतो? देशाची वेस ओलांडली कि विचारांच्या कक्षा रुदावतात, अनुभवांचे क्षितिज विस्तारते, आपल्या समृद्ध साहित्याची भरारी लक्षात येते. मराठी संस्कृतीची थोरवी कळते, आणि त्याचबरोबर आपल्यातील त्रुटींचीही जाणीव होते. म्हणूनच कदाचित असेल दुर्बईतील मराठी माणूस सांस्कृतिक, साहित्यिक, आध्यात्मिक जीवन या सर्वांची व्यावसायिक जीवनाबरोबर उत्तम सांगड घालून मराठी पाऊल पुढे-पुढे पडत असल्याची साक्ष देत आहे.

- मेघना अशोक वर्तक

meghana.sahitya@gmail.com
(दुर्बईस्थित लेखिका)

कांगारूंचे मराठी आप्त

डॉ. अनुपमा उजगरे

‘ग्रंथाली-ज्ञानयज्ञ’ प्रकल्पांतर्गत ऑस्ट्रेलियातील मराठी बांधवांच्या लेखनाच्या संपादनातून ‘कांगारूंचे मराठी आप्त’ हा ग्रंथ साकार झाला. कवी निरंजन उजगरे, डॉ. अनुपमा उजगरे आणि प्राजक्ता उजगरे यांनी तो सिद्ध केला. त्या आठवणीतून डोकावणारे हे ऑस्ट्रेलियातील मराठी समाजदर्शन.

तब झांकारे उठतिल राने, उठतिल वीरांकुर जोमाने
विजयश्रीचे फुलेल गाणे जादूगार, बघ कशी लागली तार
प्रतिख घुमतिल भुवन कोंदुनी पुलकित होईल भारतजननी
लंघुनि जातिल सूर भेदुनी अटकेपार, बघ कशी लागली तार

रघुवेल लुकस जोशी ऊर्फ रावसाहेब जोशी ह्यांनी
महाराष्ट्राबाबदेस उद्देशून म्हटलेल्या ह्या ओळी आज किती सार्थ
झाल्यात ह्याची साक्ष म्हणजे महाराष्ट्राबाबहेरही गेलेली, स्थिरस्थावर
झालेली आणि लिहिती-बोलती राहिलेली मराठी वाणी नि लेखणी.

स्वतः रावसाहेब हे महाराष्ट्राबाबहेर हैद्राबादेत पोस्टमास्तर
म्हणून होते. उत्तरायुष्यात एकदा ताप काय आला नि त्याभारात
त्यांना काव्य काय स्फुरले! आणि नंतर मराठी काव्यविश्वात
त्यांची कवी म्हणून नोंद व्हावी, मराठवाडा साहित्य परिषदेने
त्यांचा ‘रावसाहेबाची कविता’ हा संग्रह काढावा, हा त्यांच्या
आयुष्यातला एक अकलित योग. कवी टिळकांना ते गुरुस्थानी
मानत. मराठी मायबोलीविषयक अनेक उत्तम कविता त्यांनी
लिहिल्या. अमराठी मुलखात राहिल्याने मराठीची असीम ओढ
त्यांच्या अंतरात असावी.

‘महाराष्ट्राबाबहेर राहून मराठी सारस्वताची सेवा करणाऱ्यांची
दखल घेतली पाहिजे’; हा विचार २० जाने. २००१ रोजी इंदौर
इथे झालेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्यसंमेलनातील
‘महाराष्ट्राबाबहेरील मराठी माणसाच्या महाराष्ट्राकडून अपेक्षा’ ह्या
विषयावरच्या परिसंवादावेळी उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया देताना महाराष्ट्राचे
सुसंस्कृत मुख्यमंत्री विलासराव देशमुख ह्यांनी आपल्या भाषणात
मांडला. अनेकांनी तो ऐकला तसा निरंजन उजगरे ह्यांनीही तो ऐकला.
ह्याकामी कुणीतरी पुढाकार घेतला पाहिजे असं इतरांप्रमाणे त्यांनाही
वाटल. ते कुणीतरी म्हणजे कोण? तर, त्यांच्या मनाने उत्तर दिलं,
‘तूच हे केलं पाहिजेस.’ मग त्यावर विचारपूर्वक कृती करायचं त्यांनी
ठरवलं. ह्याकामी मला हाताशी धरून ‘महाराष्ट्राबाबहेरील मराठी’चे
भाग प्रकाशित करण्याचा संकल्प त्यांनी सोडला. महाराष्ट्रातील आणि
महाराष्ट्राबाबहेरील वर्तमानपत्रांमार्फत त्यांनी साहित्यासाठी आवाहन
केले. साहित्य संस्थांशी पत्रव्यवहार आणि प्रत्यक्ष भेटी ह्यांनुन

त्यांनी संपर्क साधला. तेव्हा माहितीचे इंद्रजाल आम्हाला परिचित
नव्हते. तरीही दीड महिन्याच्या कालावधीत बेळगाव, गुलबर्गा,
अहमदाबाद, बडोदे, गांधीनगर, हैद्राबाद, दिल्ली, गोवा, घावलहे,
इंदूर, खांडवा, महू, झाशी, कोलकाता आणि अमेरिका, कॅनडा
अशा ठिकाणांहून २५० कविता, ४० कथा आणि ४० लेख इतका
साहित्येवज जमा झाला. निरंजन उजगरेनी ‘महाराष्ट्राबाबहेरील मराठी
भाग १’ सिद्ध करून वर्षा बंगल्यावर मॅजेस्टिकर्फ मा. मुख्यमंत्री
विलासरावांच्याच हस्ते तो प्रकाशितही केला.

‘महाराष्ट्राबाबहेरील मराठी’चं पुढचं पाऊल ग्रंथालीच्या
‘ज्ञानयज्ञ’त ऑस्ट्रेलियातील मराठी बांधवांच्या दिशेने पडलं.
‘ग्रंथाली’च्या दिनकर गांगल आणि प्रा. दीपक घारे ह्या
संपादकद्वयांनी निरंजन उजगरे ह्यांच्याशी चर्चा केली.

ऑस्ट्रेलियात पंचवीस वर्षे वास्तव्य असलेल्या पत्रकार-
लेखिका डॉ. कमलिनी काटदे ह्या ग्रंथालीच्या वाचक-लेखक
मेळाव्यात दोनदा उपस्थित होत्या. २००१ साली सिडनीत
झालेल्या चौथ्या ‘अखिल ऑस्ट्रेलिया मराठी संमेलना’त
ग्रंथालीच्या ज्ञानयज्ञात ‘ऑस्ट्रेलियात मराठी माणसांचं स्थलांतर
आणि वसाहत’ असा विषय कुणीतरी त्यांना सुचवला. त्यांनाही
ह्या विषयावर लिहिण्याची निकड वाटली, हे विशेष. त्यामुळे
त्यांनी पत्रक काढून १९५५सालापासून तिथे वास्तव्यास आलेल्या
मंडळीचे अनुभव मागवले. सिडनी रेडियोवरून शरद कानिटकर
ह्यांनी वेळोवेळी ह्याबाबत निवेदन केले. ‘व्हिक्टोरिया महाराष्ट्र
मंडळा’च्या तत्कालीन अध्यक्ष सुनीता जोशी ह्यांनी मराठी
वर्तमानपत्रातून आवाहन केले. अनेकांनी आपापले अनुभव
शब्दबद्ध करण्याचा प्रयत्न करून त्यांना प्रतिसाद दिला. अँडलेड
(साऊथ ऑस्ट्रेलिया) इथल्या दिवाळीच्या कार्यक्रमात बेरेच लेखन
डॉ. काटदरेना प्राप्त झाले. जमा झालेल्या लेखनावर डॉ. काटदरेनी
आपल्या परिने संस्कार करण्याचा यथाशक्ती प्रयत्न केला. काही
लेखांचे पुनर्लेखनही त्यांनी कष्टपूर्वक केले. स्वतः काही मुलाखती
घेऊनही लेखन केले.

दक्षिण गोलार्धातल्या ऑस्ट्रेलियात स्थलांतरित नि स्थायिक
झालेल्या मराठी मंडळीची एक दिवली प्रकाशमान राहावी म्हणून

डॉ. काटदरेंनी केलेल्या ह्या संकलनावर संपादकीय संस्कार करण्यासाठी दिनकर गांगल आणि प्रा. दीपक घारे ह्यांनी निरंजनच्या हाती दोन गलेलटु फायली सोपवल्या.

ऑस्ट्रेलियातील मराठी बांधवां-कडून आलेल्या लेखनातून तिथल्या मराठी समाजाचे कौटुंबिक, सामाजिक आणि भावनिक जीवन तुकड्यातुकड्याने समजले. ते इतरांना समजले पाहिजे, ह्याची आवश्यकता निरंजन उजगरेना जाणवली. मूळ लेखकाच्या लेखनाला धक्का न लावता करता येईल तेवढी पण एका आगळ्यावेगळ्या संपादनाची कल्पना त्यांच्या मनात साकार होऊ लागली. तिला मूर्त स्वरूप द्यायला त्यांच्या हाताशी त्यांचे दोन हुकमी एकके होतेच मी आणि आमची कन्या प्राजक्ता.

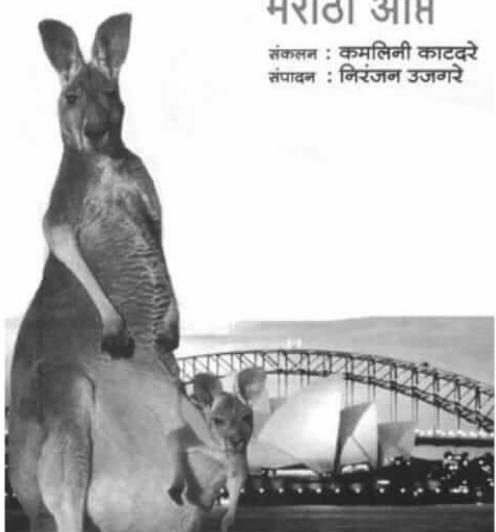
लेखनविषयाची पुनरुक्ती कटाक्षणे टाळून वेगवेगळी विषयसूत्रे घेऊन निरंजन ह्यांनी प्रकरणे पाडली. ह्या ‘खंडप्राय बेटा’ची माहिती देणारे प्रकरण सुरुवातीला दिले. तिथे जायचे ठरले ते कसे, ह्याबाबतचे प्रत्येकाचे अनुभव स्वतंत्र न देता ‘जायचं ठरलं’ ह्या प्रकरणात घातले. ‘आमचं ऐका’, ‘टेक ऑफ’, ‘लॅंडिंग’ अशा बोलक्या शीर्षकांच्या प्रकरणांनंतर तिथल्या परदेशातल्या वास्तव्यात ‘टाकीचे घाव’ सोसताना लाभलेला ‘मराठी माये’चा सुखद गारवा, ‘आंतरभारतीच्या सहवासाने’ व्यापक झालेले भावनिक क्षेत्र, ‘पावलोपावली’ आपण ‘एकमेकांचे आप्त’ आहोत ही निर्माण झालेली भावना, त्या ‘परिसरात वावरताना’ काय वाटले, अथांग सागर पाहताना ‘ने मजसी ने’ असे तीव्रतेने वाट असतानाच मिळालेली ‘नव्या मातीची ऊब’ आणि ती घेत आपले इथले अनुभव ‘आम्ही लिहिलं’ ‘लिहू शकलो’, हा अत्यानंद!

हे सगळे लेखनातून व्यक्त करताना कुणाला केतकरांची ‘गोंडवनातील प्रियंवदा’ काढंबरी आठवली. कुणाला इंदिरा संतांच्या ओळी आठवल्या. मराठी संस्कृतीशी, मायदेशाशी दुवा साधण्याचा आणि आपला सांस्कृतिक वारसा जतन करण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी अनेक उपक्रम ही मंडळी करत असल्याचे लक्षात आले. ‘आकाशवाणी सिडनी’ हा त्यापैकी एक उपक्रम. रविवारी-मंगळवारी अग्रणी व्यक्तींच्या मुलाखती, बातम्या, मराठी संगीत, कथाकथन असे कार्यक्रम असतात. रात्री जेवताना बॅक ग्राऊंडला मराठी चित्रपट संगीत आवर्जून वाजत ठेवलेले असते, तेवढाच कुंबाला मायमराठीचा स्पर्श!

कोकिळस्वर प्रथमच ऐकला तेव्हा ‘भारतातून स्थलांतर होऊन इथल्या वसंतातले अन्नकण वेचण्यासाठी हा आला आहे काय, असा प्रश्न पडून पक्ष्यांपासून सर्वांचं धावणं कशासाठी? तर,

कांगारूंचे मराठी आम

संकलन : कमलिनी काटदरे
संपादन : निरंजन उजगरे

पोटासाठी! असा विचार एखाद्याच्या मनात येतो. आपल्या आजी-आजोबांनी खेड्यातून शहराकडे स्थलांतर केले पण आपण तर देशच सोडून आलो, काही काळ शेजार, गाव, देश सगळ्याचाच विसर पडला पण आता आयुष्याच्या संध्याकाळी आठवणी जाग्या झाल्यात आणि पुन्हा जुन्या, आपल्या गोष्टींकडे मन धाव घेतेय. अशा कधी उत्सुकता वाढवणाऱ्या, कधी मनाला हळव्या करणाऱ्या ह्या साहित्याचे संपादन करताना ‘महाराष्ट्राबाहेरील मराठी-२००१’साठी जे धोरण उजगरेनी ठेवले होते, तेच कायम ठेवले.

स्वतःच्या मुळांपासून तुटल्याची भावना, जुन्या संदर्भातल्या आठवणी, परप्रांतातील भौगोलिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ, परदेशात राहत असताना इतर सम जाविषयी वाटणारी आत्मीयता आणि

समभाव, विशाल दृष्टिकोण ह्या बाबींना त्यांनी विशेष प्राधान्य दिले. अशा प्रकारच्या संकलनात साहित्याच्या दर्जाविषयी फार आग्रही भूमिका त्यांनी घेतली नसली तरी डॉ. कमलिनी काटदरे ह्यांनी संकलित केलेल्या लिखाणातून ऑस्ट्रेलियातील मराठी समाजाचे दर्शन घडावे हा उद्देश समोर ठेवून नीरक्षीरविवेकबुद्धी असलेल्या हंसाची भूमिका घेत, आलेल्या साहित्यातून वेचक तेवढेच त्यांनी घेतले.

प्रत्येक भावविषयाची स्वतंत्र प्रकरणे केली. त्याविषयाला अनुरूप असे वेगवेगळ्या लेखकांच्या लिखाणातील निवडक भाग घेतले. त्या उताऱ्यांना क्रमांक दिले. उताऱ्यांच्या लेखकांची नावे आणि त्यांचे वास्तव्याचे ठिकाण आवर्जून पुस्तकाच्या अखेरीस क्रमांकवार दिले. हे सगळे सोपस्कार आपले इतर व्याप सांभाळत त्यांनी अल्पावधीत कुशलतेने पार पाडले आणि ग्रंथालीच्या ज्ञानयज्ञासाठी ‘कांगारूंचे मराठी आप्त’ अशा समर्पक शीर्षकाचा हा ग्रंथ निरंजन, मी आणि आमची लेक प्राजक्ता असा तिघांनी सिद्ध केला खरा (३० मार्च २००६) परंतु तो प्रकाशित झालेला पाहायला निरंजन मात्र नव्हते.

- डॉ. अनुपमा उजगरे

भ्रमणधनी : ९९२०१०२०८९

anupama.uzgare@gmail.com

(कवयित्री आणि लेखिका)

इस्त्रायल आणि मायबोली

संकलन : विवेक मेहेत्रे

१९९८ साली 'मायबोली' वयात आली. मराठी फॉट्सचा वापर होऊ लागला. त्यामुळे अंक नेटका व सुबक होऊ लागला. त्यामध्ये विविध विषयांवर लेख असतच, त्याशिवाय इस्त्रायलमधील मराठी समाजात झालेल्या घडामोर्डीचाही परामर्श असे.

एकमेकांशी संवाद साधायला विसाव्या शतकांत वृत्तपत्रांतके प्रभावी साधन १९५०च्या सुमारास, दुसरे नव्हते. टी.व्ही. नंतर आला आणि कानामागून येऊन तिखट बनला! इस्त्रायलमध्ये 'याद', 'पारिजात', 'शलोम', 'मब्बासेर', 'अंकुर' अशी मराठी भाषेत निघणारी मासिके अल्पजीवीच ठरत होती कारण वर्गणीदारांचा अनुत्साह. त्यामुळे त्रैमासिकाच्या स्वरूपात तरी परस्पर संबंध व संवाद कायम ठेवावा म्हणून देशात विखुरलेले मराठीप्रेमी एकत्र आले आणि त्याचे प्रमुख श्रेय नोहा मस्सील यांनाच द्यायला हवे. ते स्वतः चांगले कवी, लेखक, वक्ते, अभ्यासू. अशा बहुआयामी व्यक्तीने पुढाकार घेतला १९८५ साली, तेव्हा त्यांना सहकार्य करण्याकरता अनेक हात स्वरुपांने पुढे झाले. त्यामध्ये एफाईम, फ्लोरा सॅम्युएल, डेव्हिड कांदेल्कर, आयझॅक आवासकर, मोझेस चांडगांवकर, पेसाह चरीकर यांचा सहभाग फार महत्वाचा होता.

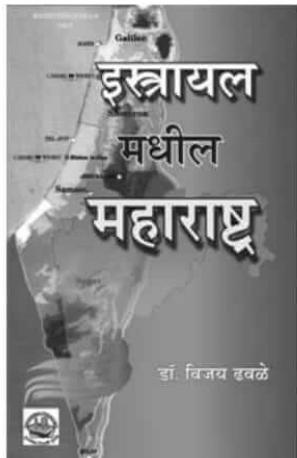
त्रैमासिकाचे नाव 'मायबोली' असे असावे ही मस्सीलची सूचना सर्वमान्य झाली. सुरुवातीला संपादन संस्थापक मंडळच करत असे. मग प्रयत्न एकवटलेले असावेत म्हणून संपादनाची जबाबदारी फ्लोरा सॅम्युएल यांच्यावर सोपवण्यात आली. सजावट नोहा मस्सील करत असत. ओ.आर.टी.चे त्यावेळचे डायरेक्टर राल्फी झिराड हे अंकाची ऑफसेटवर छपाई करून पाठवत असत. त्यावरून प्रती ह्या इस्त्रायलमध्ये काढल्या जात आणि भारतीय ज्यू समाजसेवक, प्रार्थनालये, स्त्रियांचे मंडळ अशांकडे 'मायबोली'चा प्रसार व प्रचार होत असे.

एफाईम, नोहा मस्सील, आयझॅक आवासकर यांची 'हस्ताक्षरे' चांगली होती. त्यामुळे सुरुवातीच्या 'मायबोली'चे अंक याच मंडळीच्या हस्ताक्षरांनी सजले होते, पण नुसते चांगले अक्षर असून भागत नव्हते. त्यामुळे न-हस्त-दीर्घ, शुद्धलेखन याकडे कटाक्षाने लक्ष पुरवावे लागत होते. तेव्हा फोनशिवाय दुसरे संपर्कसाधनही नव्हते. संगणकांचा उदय झाला नव्हता. मोबाईल फोन्सचे तर नांवही कोणी ऐकले नव्हते, पण या सर्व मंडळीच्या हृदयांत मराठीप्रेमाची अखंड ज्योत तेवत होती. त्याला साक्षी ठेवूनच कामे चालत कारण कोणालाही मोठेपणा मिरवायचा नव्हता. मायबोलीची स्थापना करणे, ते अव्याहतपणे चालवणे हे सोपे

काम नव्हते, पण निष्ठा, जिद्द आणि एकोपा या गुणत्रयीवर सर्वजण गुण्यागोविंदाने आपापली कामे सुरक्षीतपणे करत होते. माधवराव गडकरींच्या हातात 'मायबोली'चे अंक पडले आणि ते इस्त्रायलमध्या मराठी अभिमानी मंडळीच्या जण प्रेमातच पडले. निःस्वार्थीपणे चालू केलेला आणि चालू ठेवलेला हा उपक्रम त्यांना भावला.

१९९८ साली 'मायबोली' वयात आली. मराठी फॉट्सचा वापर होऊ लागला. त्यामुळे अंक नेटका व सुबक होऊ लागला. त्यामध्ये विविध विषयांवर लेख असतच, त्याशिवाय इस्त्रायलमधील मराठी समाजात झालेल्या घडामोर्डीचाही परामर्श असे. तोपर्यंत काळाची निष्ठुर पावले एफाईम, फ्लोरा सॅम्युएल यांच्यासारख्या दिग्गजांना कर्करोगाचे निमित्त करून, सर्वांच्यामधून ओदून घेऊन गेली होती. तेव्हा नोहा मस्सील यांच्या समर्थ खांद्यावर मायबोलीच्या संपादनाची धुरा सोपवण्यात आली. सहसंपादिका म्हणून एलिझाबेथ डेव्हिड यांनी जबाबदारी घेतली. ही दोघेही माणसे जोडण्यांत वाकबगार. 'मायबोली'चे वर्गणीदार जास्त कसे होतील याची त्यांनी काळजी घेतली. मासिकाचा आवाका वाढवला. अंकाचे वितरण केवळ इस्त्रायलपुरते न रहाता युरोप, अमेरिका, कॅनडा या देशांतही वर्गणीदार व आश्रयदाते यांची संख्या वाढली. सध्या गेली ९ वर्ष ठाणे येथील प्रकाशक/व्यांगचित्रकार विवेक मेहेत्रे यांच्या तर्फे 'मायबोली' मासिकाची अक्षरजुळणी, संपादन, छपाई केली जाते. मात्र लेखन थेट इस्त्राएलमधूनच येते.

मराठी भाषक अमेरिकेत दर दोन वर्षांनी अधिवेशन भरवतात तसेच युरोपमध्येही घडते. त्याला आयझॅक आवासकर, चांडगांवकर, नोहा मस्सील यांच्यासारखे नेते हजेरी लावून मायबोलीचे अस्तित्व जाणवून देऊ लागले. महाराष्ट्रात लाखो लोकांना इस्त्रायलमध्ये मराठी भाषेचे असे पद्धतशीर जतन व संवर्धन होत आहे याची जराही कल्पना नव्हती. नवीन पिढी मराठीविषयी उदासीन आहे, त्यामुळे मायबोलीसारखे उपक्रम चालू ठेवण्याकरता वेगवेगळ्या प्रकारच्या सहाय्याची निश्चितच गरज आहे. मराठी महाराष्ट्राच्या राजधानीतच आपला वरचप्पा गमावून बसत आहे, अशी भीती अनेक प्रादेशिक पक्ष व संघटना व्यक्त करत असतात व त्यांना भक्तम जनाधारही मिळतो परंतु महाराष्ट्रापासून शेकडो मैल दूर असलेल्या इस्त्रायलमध्ये

मराठी भाषा जिवंत आहे हे पाहून 'आनंदाचे डोही' दुंबल्यागत वाटेत!

संपादक नोहा मस्सील

मध्यपूर्वेत २२ आखाती देश आहेत. ते सर्व मुस्लिम राजवटीचे आहेत. त्यापैकी एकामध्येही लोकशाही नाही! अपवाद फक्त इस्त्रायल. ज्यू धार्मिक लोकांचा देश. भोवताली ११ कोटी कडव्या इस्लामी नागांच्या वेटोळ्यांत बसलेला फक्त ६० लाख लोकवस्तीचा हा चिमुकला देश. परंतु ताठ मानेने जगणारा. शूर व पराक्रमी लोकांचा देश. आणि देशांतील लोकशाही परंपरांना जागून आपल्या नेत्यांची काळजीपूर्वक निवड करणारा इस्त्रायल. तेथील मराठी भाषिकांचे नेतृत्व कित्येक वर्षे नोहा मस्सील अत्यंत समर्थपणे करत आहेत. त्यांचे भारतातले आडनांव म्हाशिलकर होते. १९४६ साली रायगड जिल्ह्यातल्या तळा या खेडेगांवात त्यांचा जन्म झाला. लहानपणापासूनच त्यांची समाजकार्य करण्याकडे जबरदस्त ओढ होती. त्यांच्या अभ्यासू वृत्ती, संस्कृतपठण, शुद्ध व स्पष्ट उच्चार यांची सवय झाली होती. शाळेत कोणताही कार्यक्रम असो, नोहाचा त्यामध्ये प्रामुख्याने सहभाग हा असायचाच.

लहानगा नोहा अभ्यासात तर हुशार होताच, परंतु विविध क्षेत्रातही त्याची प्रगती उल्लेखनीय होती. शाळेत वकृत्वस्पर्धा होत असत. मुले नाटके बसवायची, शाळेचे मुख्यपत्र म्हणून एक मासिकही निघत असे. आणि प्रत्येक उपक्रमामध्ये नोहा हा आघाडीवर असायचा. चांगला कवी, प्रभावी वक्ता, वाचनीयता हा प्रकरणे गुण असलेला लेखक, निरपेक्षतेने मदत करणारा सच्चा मित्र- अशी नोहाची विविध अंगाने ओळख सांगणारे त्याचे आजही कित्येक शाळू सोबती सापडतात. शालेय शिक्षण संपुष्टात आल्यानंतर पुढील शिक्षणासाठी मुंबईला येणे क्रमप्राप्तच होते कारण त्या बाबतीत केवळ तळा गावच नव्हे तर संपूर्ण रायगड जिल्हाच मागासलेला होता. ही ५ तपांपूर्वीची गोष्ट आहे. भारत स्वतंत्र झाला होता खरा, पण समोर अनेक आव्हाने होती. जटिल समस्या होत्या. इंग्रजांनी, उसाच्या चरकातून ऊस पिळून काढल्यावर जसा फक्त चोथाच उरतो तसे भारताचे होईल. त्या सर्व मार्गाने आर्थिक शोषण तर केले होतेच; परंतु जाताना शेवटचा वार म्हणून देशाची फाळणी देखील केली होती!

नोहाचे मन विलक्षण संवेदनाशील होते. भारत ही मातृभूमी असल्याने त्याविषयी कमालीचे प्रेम तर होतेच. पण १९४८ साली स्वतंत्र झालेला ज्यू लोकांचा स्वतःचा देश-इस्त्रायल येथे कोणत्या घडामोडी घडताहेत, त्याकडे देखील बारकाईने लक्ष होते. वयाच्या अवध्या १८व्या वर्षी नोहाचे नेतृत्वगुण आकार घेऊ लागले होते. त्यांनी ज्यू लोकांची तरुण मंडळींची संघटना बांधण्यास सुरुवात केली आणि बॉम्बे डिझार्निस्ट असेसिएशनबोरोबर देखील लागेबांधे जोडले. लेखनकला ही रक्तातच होती. त्यामुळे ज्युईश तरुणांच्या करता जे खास माहितीपत्रक (बुलेटिन) निघत असे, त्यामध्ये नोहाचे कित्येक लेख असत, कविता असत.

मुंबापुरीच्या राजकीय क्षितिजावर एक लखलखता तारा उगवला होता- बाळासाहेब ठाकरे. त्यांनी स्थानिक भूमिपुत्रांचे हक्क जतन करण्यासाठी शिवसेना या संघटनेची स्थापना केली होती. त्याला प्रचंड प्रतिसाद मिळत होता. नोहाचे मन ठाकरे या तरुण नेत्याभोवतीच गुंतलेले होते. त्यामुळे सेनेच्या सभा होत असतील तेथे हजेरी लावणे, अशा सभा गिरणगांवात आयोजित करण्यासाठी तनमनधन झोकून देऊन काम करणे अशा गोष्टी घडत होत्याच. सहिष्णुता ही तर नसानसात भिनलेली होती. कधी कधी नोहाला आपल्या बालपणीचे अनुभव आठवायचे. नोहा घरात सर्वात लहान मुलगा म्हणून शेंडफळ. त्यांना मावशीनेच वाढवले. ती वयाच्या १६व्या वर्षीच दुर्दैवाने विधवा बनली होती. त्यामुळे जी बहिणीची मुले तीच आपली, असे समजून तिने नोहा व त्यांचे भाऊबहीण यांच्यावर अपार माया केली. तिचे नेहमी सांगणे असायचे, सायकलवरून जाणाऱ्या माणसाने मोटारीतून जाणाऱ्याकडे पाहून त्याचा मत्सर करू नये तर पायी चालणाऱ्याकडे लक्ष देऊन, त्याला मदतीचा हात द्यावा.

लहानपणी पाण्याचे दुर्भिक्ष जाणवायचेच. घरी मोलकरणी होत्या. त्या नदीवरून हंडा भरून पाणी आणायच्या. प्रत्येक हंड्याला १ आणा द्यावा लागत असे. पण असे विकत घेऊन साठवलेले पाणी, दुपारी कडकडीत उन्हात जर कोणी तहानेने व्याकूळ होऊन घरी आला तर मावशी ताबडतोब त्याला पाणी द्यायच्या. पण हे ज्यू लोक. हिंदू धर्मात जातीयता, अंधश्रद्धा आणि इतक्या अगम्य रुढी आहेत हे खरोखर आश्र्यंच वाटते. मावशींच्या हातून पाणी

कसे घ्यायचे, त्यांच्या भांड्यांना कसा हात लावायचा, असा प्रश्न पडून हे तहानलेले लोक ओंजळ पुढे करायचे.

इस्त्रायल या देशाला १९४८ साली संयुक्त राष्ट्रांच्या ठरावानुसार स्वातंत्र्य लाभले खरे; पण या नवजात बालकाच्या नरडीचा घोट घेण्यासाठी अनेक कंस मामा टपून बसलेच होते. प्रथम ४८ नंतर ५६ आणि त्यापाठोपाठ ६७ साली, इस्त्रायलरूपी कृष्णाचा नाश होण्याकरता भोवतालच्या इस्लामी राष्ट्रांनी आक्रमणे केली, पण स्वतःच्या हिमतीवर, आत्मविश्वासाने ज्यू राष्ट्र ताठपणे उभे राहिले. २००० वर्षांचे स्वप्न साकार झाले होते. ज्यू लोकांना पृथ्वीतलावर स्वतःची म्हणावी अशी टीचभर का होईना जमीन मिळाली होती. तेथे जगभरातल्या ज्यूना केव्हाही येण्याची मुभा होती. किंबुना तो त्यांचा हक्कच आहे असे सरकारने जाहीर केले होते. नोहाचे २ वडील बंधू आणि २ बहिणी यांनी त्या आवाहनाला प्रतिसाद देऊन आपले वास्तव्य कायमसाठी इस्त्रायलमध्ये हलवले होतेच. नोहाच्या मनात देखील विचारांची खळबळ माजली होती. तेव्हा नवीन इमिग्रण्टसाठी इस्त्रायलचे सरकार खूप सवलती देत होते. त्यांच्या विमानप्रवासाचा खर्च करत होतेच, शिवाय त्यांना घरेदेखील देत होते. स्टोव्ह, फ्रिज, गाडी या सर्वांसाठी कर आकारत नव्हते. त्यामुळे त्या वस्तू जवळजवळ अर्ध्या किंमतीलाच मिळत असत. विमानप्रवासाचा खर्च मात्र नोकरी लागल्यावर हप्त्याहप्त्याने सरकारला परत द्यावा लागत असे, पण ते बंधन मुळीच जाचदायक वाटत नव्हते.

कोणतीही वस्तू विनामूल्य मिळाली की त्याची किंमत वाटत नाही, हे ओळखून इस्त्रायल राष्ट्र नवीन मंडळींना जरी रहाण्याकरता घरे पुरवत होते तरी त्याची किंमत १५ ते ३० वर्षात सरकारला परत करावी लागत असे. इस्त्रायलमध्ये येणाऱ्या प्रत्येकास धर्मभिमान हा असतोच पण भाषाभिमान देखील असतो. हिब्रू ही ज्यू लोकांची शतकानुशतके अस्तित्वात असलेली भाषा. युरोपातल्या लॅटिन किंवा आपल्या संस्कृतप्रमाणे ती शतकामध्ये प्रचलित स्वरूपात नव्हतीच. मृत भाषा असाच हिब्रूचा उल्लेख होत असे. पण ज्यू लोकांनी कंबर कसली आणि हिब्रूला पुन्हा संजीवनी लाभली. तिचे पुनरुज्जीवन तर झालेच पण ती इस्त्रायल या राष्ट्राची अधिकृत भाषा म्हणून तिला मान्यता दिली गेली.

साहजिकच नवीन येणाऱ्या प्रत्येकावर हिब्रू शिकण्याची सक्कीही होतीच, पण ते बंधन वाटतच नव्हते, कारण आलेला प्रत्येक नवीन नागरिक हा भाषाप्रेमाने प्रेरित झालेला असायचाच. ६ महिने शिकण्यासाठी फी म्हणून नोहाने ३०० डॉलर्स भारतामध्येच भरले होते. कारण कोणाचीही मेहरबानी घेणे हे त्यांच्या विचारप्रणालीत बसत नव्हते. मग जरी स्वदेशाचे ऋण असले तरीही ते नकोच होते. हिब्रू भाषेचे सरकारतरफे जे शिक्षण बहाल केले जायचे त्याला उल्पान म्हणायचे. नोहाचे स्वप्न पहिल्या दिवसापासून एकच होते-जेथे ३ धर्मांचा उदय झाला- ज्यू, खिश्वन व मुस्लिम- त्या पवित्र धार्मिक भूमीवर म्हणजेच जेरुसलेम या शहरामध्येच कायम रहायचे.

समाजसेवेचे कंकण हाती बांधलेले नोहा स्वस्थ बसणे

शक्यच नव्हते. आपण जसे भारताबद्दल प्रेम व अभिमान बाळगतो तसाच तेथून आलेल्या ज्यू लोकांनाही वाट असेल अशी त्यांची खात्रीच होती. तेव्हा जेरुसलेममध्ये भारतामधून आलेली, बेने इस्त्रायली या जमातीची सुमारे ४० कुटुंबे होती. त्यामधील एक वृद्ध स्त्री मरण पावली, पण तिच्या अंत्ययत्रेकरता ५-६ लोकही मिळेनात. कारण तिची कोणाशी ओळख नव्हती. त्यामुळे नोहाचे मन हेलावले. भारतामधील आलेल्या ज्यूनी संघटित होण्याची त्यांना गरज वाटली. त्यासाठी त्यांनीच पुढाकार घ्यायला हवा होता. नोहा भारतात प्रचलित असलेल्या अनेक भाषा सफाईने बोलत असत. त्या जोडीला कवी मनाची संवेदना होती आणि मुद्रेसूद भाषण करण्याची हातोटीही होती. दुसऱ्याचे मन जपण्याची प्रवृत्ती होती. त्यामुळे त्यांनी जेव्हा भारतीय ज्यूना एकत्र संघटनेत बांधण्याचा संकल्प केला तेव्हा त्यांना देशाच्या कानाकोपन्यातून प्रतिसाद मिळाला. या धर्तीवर पूर्वीही प्रयत्न झाले होते. अशा प्रकारची एक भारतीय ज्यूसाठी संघटनाही अस्तित्वात होती, पण ती कार्यक्षम नव्हती. तिला थोडाफार सरकारी आर्थिक मदतीचा लाभही होत असे. त्यांच्याकडे नोहासारखे हिंमतवान नेतृत्व नव्हते. नोहाने सर्व देशात विखुरलेल्या भारतीय ज्यूना एकत्रित आणण्याचा जणू वसाच घेतला होता. त्याला अल्पावधीत जबरदस्त प्रतिसाद मिळाला.

नोहांना इस्त्रायली टीब्हीवरही काम करण्याची संधी मिळाली. तिचा उपयोग त्यांनी भारतीय संस्कृतीची माहिती इतर ज्यूना देण्यासाठी केला. त्यांचे भारतप्रेम पाहून त्यांचे मित्र त्यांना भारताचे अनधिकृत राजदूत' असेच संबोधत असत. ज्या दिवसाची नोहा आतुरतेने प्रतीक्षा करत होते तो दिवस उजाडला. इस्त्रायलची वकिलात नव्या दिल्लीत उघडली गेली तर भारताची तेल अन्वित्या या इस्त्रायलच्या आर्थिक केंद्रात. त्यामुळे नोहांचे काम खूप सोपे झाले कारण त्यांच्या प्रयत्नाना सरकारी उत्तेजन व आश्रय मिळू लागला. त्यांचा जो मुख्य उद्देश की भारतीय मूल्यांचे इस्त्रायलच्या भूमीवर जतन व संवर्धन; त्याचे महत्त्व ते आपल्या भाषणांतून आणि साहित्यांतून पटवून देत असत.

कवी हा जन्मावाच लागतो असे म्हणतात. नोहांनी आपला काव्यसंग्रह 'काव्यनाद' या नावाने वयाची २५ वर्षे पूर्ण करण्याआधीच प्रसिद्ध केला होता. इस्त्रायलमध्ये आल्यावर त्यांची प्रतिभा आटली नव्हतीच, उलट तिला अनेक धुमारे फुटले होते! काव्य हा श्राव्य साहित्यप्रकार आहे याचे भान असल्यामुळे त्यांच्या सर्व कविता या गेय असत. ते नवकाव्याच्या कधी फंदात पडले नाहीत. उलट प्रसिद्ध चालींचा वापर करून त्यांनी काव्ये तयार केली. यमकांचा योग्य वापर केला.

फ्लोरा सॅम्युएल या पूर्वाश्रमीच्या माणिक अष्टमकर. बुद्धिमान व अत्यंत करड्या शिस्तीची स्त्री. त्यांनी सर्व मराठी भाषिकांना समान धाग्याने बांधण्याचा एक प्रयत्न म्हणून 'मायबोली' नावाचे त्रैमासिक काढले. कोणत्याही मराठी भाषा संवर्धनाच्या उपक्रमांत नोहा हे आघाडीवर असणारे बिनीचे शिलेदार. त्यांनी 'मायबोली'त लेख लिहिले. कविता प्रसिद्ध केल्या. आपली मराठीची नाळ

शाबूत ठेवली. भाषेची वीण घटु केली. इंडो इस्त्रायल फ्रेंडशिप असोसिएशनची मुहूर्तमेढ रोवली. त्याबद्दल समाजाने एकमुखाने त्यांना 'लोकमान्य समाजसेवक' असा इस्त्रायलच्या इमिग्रेशन मंत्री युली तामिर यांच्या हस्ते किंताब देऊन जाहीर गौरव केला. इस्त्रायलच्या पार्लिमेंटला 'कनासेट' असे म्हणतात. तेथेही नोहा भारतीय ज्यूंच्या समस्या वेशीवर टांगण्याकरता भाषांतराचे काम करतात. श्री. इलाय बेन मेनेहम हे भारतीय ज्यू, जेव्हा पार्लिमेंटचे सदस्य होते तेव्हा नोहा त्यांचे सल्लागार म्हणून काम करत होते.

युरोप आणि मध्यपूर्वीतील देश यामध्ये 'मायबोली' हे ज्यू लोकांचे एकमेव मराठी नियतकालिक असल्याने त्याचे महत्त्व अपार आहे यात बिलकूल शंका नाही. मातृभूमीचा अभिमान बाळगत त्यांनी आपल्या कविताना मराठी मातीचा गंध दिल्याने नोहा हा मराठी ज्यू समाजात परवलीचा शब्द बनला आहे! स्थलांतरित भारतीय हृदयाची व्याकुळता त्यांनी शब्दांचे सामर्थ्य वापरून समर्थपणे प्रगट केली आहे. 'धर्मभूमी इस्त्रायल आणि मातृभूमी भारत. पण मी इकडचा की तिकडचा', असा नोहांना कधीच संभ्रम पडत नाही. कारण ते इकडचेही आहेत व तिकडचेही आहेत. मुलगा हा आईबापांचा असतो. केवळ आईचा वा वडिलांचा नसतो. त्याच्या जडणघडणीत दोघांचा महत्त्वाचा हिस्सा असतो. फ्लोरा सॅम्युएल भारतात गेल्या असताना त्यांची माधव गडकरींशी भेट झाली. इस्त्रायलमध्ये ३० हजाराहून अधिक मराठी भाषक आहेत हे समजल्यावर गडकरींनी अचंब्याने तोंडात बोट घातले! मग या उपेक्षित, अपरिचित मराठी भाषकांचा परिचय महाराष्ट्राला करून द्यायलाच पाहिजे असे त्यांनी ठरवले आणि २००६ साली जागतिक मराठी परिषद जेरुसलेममध्ये भरवण्याचा ठाम निश्चयही केला

तेव्हा महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रीपदावर मनोहर जोशी विराजमान झाले होते. त्यांच्या मनात मराठी भाषा व मराठी माणूस या विषयीचे प्रेम ओतप्रोत भरले होते. त्यांनी गडकरींना मनःपूर्वक पाठिंबा दिला. कल्पनेचा उगम गडकरींच्या मनात झाला आणि त्याची लोकप्रियता विकसतच गेली. इतकी शेवटी ती कल्पना ख्यातनाम झाली की एल अऱ्डल कंपनीचे एक संपूर्ण विमानच चार्टर करण्याचे ठरले. मुख्यमंत्र्यांनी महाराष्ट्राचे वैशिष्ट्य म्हणजे नाटक. तेच इस्त्रायलला भेटीदाखल देण्याचे ठरवले व 'सुयोग'च्या सुधीर भटांचे 'चार दिवस प्रेमाचे' हे प्रशांत दामले, कविता लाड यांच्या अभिनयामुळे बहरलेले नाटक निवडले. नाट्य कलावंतांच्या विमानप्रवासाचा खर्च सरकारतर्फे होणार होता. पण कलाकारांची देखभाल आणि देशांतर्गत खर्च हा बेने इस्त्रायलीनी करण्याचे निश्चित झाले होते.

नोहांच्या जोडीला मोझेस चांडगांवकर हा दुर्दम्य उत्साही कार्यकर्ता होता. परिषदेसाठी नोहांनी सुरेख स्वागतगीत रचले. त्याला यशवंत देवांचे संगीत लाभले. 'विखुरलेली लेकुरे एक होऊन सांगती, मायबोलीची इथे ज्योत आहे जागती' या धृष्टदानेच कडाडून टाळी घेतली. 'थेथला तेथला तो येथे वाद संपतो, जेरुसलेम अलिबाग असा सेतू आम्ही बांधतो, मातृभाषा ऐकताना सौख्य लहरी नाचती' या ओळी ऐकताना किंत्येक भावुक श्रोत्यांचे डोळे पाणावले. अधिवेशन यशस्वी झाले. त्यानंतर मंडळी जॉर्डन-इजिस या देशांना

भेटी देण्यासाठी रवाना झाली. सुयोगचे नाटक आणखी ३ शहरात झाले व आपले नाटकवेड महाराष्ट्र सोडला तरी आपल्या नसानसात भिनले आहे हे प्रत्येक प्रयोगाला तुफान गर्दी करून भारतीय ज्यूंनी सिद्ध केले. 'मायबोली'च्या फ्लोरा सॅम्युएल कर्करोगाने ग्रस्त असतानाही व्यासपीठावर हजर होत्या. लवकरच त्या निधन पावल्या व 'मायबोली'चे संपादकत्व नोहा सांभाळू लागले.

इस्त्रायलमध्ये मराठी समाजातले धुरीण म्हणून नोहांची कीर्ती पसरत होती. युरोपातल्या मराठी भाषिकांनी अधिवेशन भरवण्याचे ठरवले. ती कल्पना १९८८ मध्ये हॉलंड देशात साकारणार होती. इस्त्रायलमध्ये मराठी भाषक लक्षणीय संख्येने वास्तव्य करतात ही बातमी कर्णोपकर्णी पसरत हॉलंड संयोजकांना समजली तेव्हा त्याचा मागोवा घेण्याकरता त्यांनी एक पत्र आपल्या इस्त्रायलमधील वकिलातीला पाठवले. साहजिकच ते नोहांकडे आले व त्यांची काव्यप्रतिभा जागृत झाली. 'माझी मराठी बोली' अशा शीर्षकाने त्यांनी ती कविता रचली. वृद्धा जोशी व आयडऱ्यूक आवासकर यांनी उत्तमपणे गाऊन त्याला योग्य न्यायही दिला. 'लाजू नकोस ग रूपवती, आहेस तूही बुद्धिमती - विश्वस्पर्धा जिंकत आली, माझी मराठी बोली' या वर्णनावर श्रोतृवर्ग बेहद खूब झाला. नंतर २ वर्षांनी जर्मनीत मराठी भाषिकांचे अधिवेशन भरणार होते. त्याच देशात ६० लाख ज्यूंचे शिरकाण हिटलर या नराधम क्रूरकम्याने केले होते. तेथे शाहीरी बाजावर गाण्याचे गीत नोहांनी रचले. अशा स्फूर्तिदायी ओळीत आवासकरांनी जोष भरला आणि प्रेक्षागृह टाळ्यांच्या निनादाने हादरले.

इंलंडवासी मराठीप्रेमी लोकांनी नवीन सहस्रकांत अधिवेशनाचा संकल्प केला व त्यासाठी नोहांनी 'माझी माय मराठी' हे धृपद असलेले प्रभावी गीत तयार केले. त्याला यशवंत देवांचे संगीत होते तर गायक होते प्रभावी आवासकर!

हिच्यासवे बालपण गेले,
तारुण्यांतही हिनेच सावरले,
मी लटपटता बनते 'माझी काठी'

हे कडवे संपल्याबरोबर श्रोत्यांनी 'माझी माय मराठी' कोरसमध्ये उत्सर्वपणे म्हटले! कवितेचा शेवट तर अतिशय हृद्य होता. 'विसर हिचा मज कधी न पडो, स्मरणामधुनी मज मोक्ष घडो, कृतज्ञतेची हृदयी होई दाटी, माझी माय मराठी' हे ऐकल्यानंतर नोहांच्या मातृभाषेच्या प्रेमाची आणखी कोणतीही साक्ष नकोच.

भारतीय सोशिकतेविषयी प्रसिद्ध आहेतच, पण ती वृत्ती नोहांच्या मते मराठी भाषकांना इस्त्रायलमध्ये नडते. 'आमच्या स्वाभिमानाचा स्फुरिंग फक्त आपापसात होणाऱ्या मिटिंग्जमध्ये पेटतो, पण इतर ज्यूंसमोर आम्ही नांगी टाकून बसतो', असे परखड आत्मपरीक्षण नोहा बिनधास्तपणे करतात. आशेचा एक किरण म्हणजे, जे बेने इस्त्रायली तेथेच जन्मले ते आपल्या हक्कांबद्दल जागरूक आहेत. दुर्देवाने त्यांच्या पिढीत मराठीचा झापाट्याने न्हास होत आहे. तरीही त्यांना आपल्या आईबडिलांच्या पूर्वजांच्या भारत मातृभूमीबद्दल आस्था वाटते. ओढ नसली तरी तेथे भेट द्यावीशी निश्चितच वाटते. शाळेत वर्गमित्र भेंड्या खेळत तेव्हा शीघ्रकवी या

नात्याने नोहांनी काव्य प्रसवले, त्याचा पुढे 'काव्यनाद' या नावाने संग्रह निघाला.

मायबोलीचे आणखी एक कार्यकर्ते : पेसाह चरीकर

पेसाह चरीकर यांचा स्वभाव अगदी निराळा. कोणत्याही समारंभांत अन्य लोक स्टेजवर लगबग करताना आढळतील तर पेसाह हे स्टेजच्या मागाची सर्व कामे करण्यात मग्न असणार. तेही रायगड जिल्ह्यांत जन्मलेले बेने इस्त्रायली! पेसाहनी भारताचा उंबरा १९५९ साली ओलांडला आणि आपल्या पितृभूमीमध्ये आईवडिलांसह दाखल झाले. तोपर्यंत हिब्रू भाषेची विशेष ओळख नव्हती, पण जिद्द जबरदस्त. सैन्यात दाखल झाले. तेथे तीन वर्ष मोठ्या आवडीने काढली. आणि आपले बस्तान 'लूद' शहरात बसवले. ज्या वर्षी प्रसिद्ध ६ दिवसांचे युद्ध झाले त्याच वर्षी पेसाह यांनी लग्नगाठ बांधली. इस्त्रायलवर आणखी सहा वर्षांनीच इजिसने पुढाकार घेऊन अकस्मात युद्ध लादले. देशभक्ती पेसाह यांना खुणावत होती. त्यांनी सैनिकाचा गणवेश चढवला आणि कूच केले ते थेट इजिसच्या सीमारेषेवर.

'युद्धस्य कथा रम्यः' असे म्हणतात. त्या ऐकायला चांगल्या असतात पण जेव्हा प्रत्यक्ष युद्ध चालू असते, तेव्हा सैनिकांना जिवावर उदार होऊन लढावे लागते. हातात असलेला क्षणच त्यांचा असतो. पुढच्या क्षणाची शाश्वती नसते. पेसाह युद्धात जबर जखमी झाले. तत्काळ त्यांना लष्करी हॉस्पिटलमध्ये भरती करण्यात आले.

उपचारांची शर्थ करण्यात आली. युद्ध संपले आणि पेसाहची बेदेग कंपनीतली नोकरी पुन्हा चालू झाली. तिच्यात खंड पडला तो आणखी १० वर्षांनी. त्यावेळेस लेबनांनची सीमा तापली होती. पेसाहला देशसेवा करण्याची पुन्हा संधी मिळाली. तेथे शत्रूंशी जबर मुकाबला करून ते सुखरूप आपल्या घरी पोहोचले. लूदमध्ये ते अतिशय नावाजलेले सन्माननीय नागरिक आहेत ते मुख्यतः त्यांच्या निरलस वृत्तीने आणि निरपेक्ष समाजसेवेमुळे. नगरपालिका, वृद्धाश्रम, गरजू व्यक्ती सर्वांना मदत केल्याने त्यांच्याबद्दल जनतेला विशेष आदर वाटतो. मायबोली मासिकाच्या कार्यकारिणीवर आठ वर्षे ते काम करताहेत. पैकी ५ वर्षे खजिनदार म्हणून. युरोपमध्ये तसेच पुण्यातही मराठी अधिवेशनांसाठी ते गेले होते.

नोहा, पेसाह ही केवळ प्रतिनिधिक नावे आहेत. इस्त्रायल-मधील महाराष्ट्र हा खरे तर खूप मोठा आहे. (उद्वेली बुक्स प्रकाशित 'इस्त्रायलमधील महाराष्ट्र' या पुस्तकातून संकलित)

संकलन – विवेक मेहेत्रे

भ्रमणाध्वनी : ९८२१७३९३२७

mehetre@gmail.com

(लेखक प्रसिद्ध व्यांगचित्रकार असून इस्त्रायलमधील मराठी सांस्कृतिक उपक्रमांबद्दल त्यांना आस्था आहे.)

॥ग्रंथाली॥*

परिघपारधी

दत्ता सावंत

मूल्य ३०० रुपये
सवलतीत १८० रुपये

'परिघपारधी' मधील कथा वाचताना आपल्याला असं बरंच काही अनुभवता येतं. कथासंग्रहाचं 'परिघपारधी' हे नावही वेधक आहे. दत्ता सावंत यांच्या कथांमध्या परिघ कोणता आणि त्यातले पारधी कोण याबद्दल कुतूहल निर्माण करणारं हे पुस्तक आहे.

- उषा मेहता

नेदरलॅंड डायरी

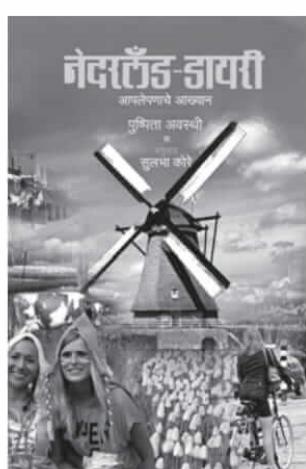
आपलेपणाचे आलोचना

पुष्पिता अवस्थी

अनुवाद : सुलभा कोरे

मूल्य ४०० रुपये

सवलतीत २०० रुपये

प्रो. पुष्पिता अवस्थीने 'नेदरलॅंड डायरी' या आपल्या पुस्तकात नेदरलॅंडबद्दल फारच आपलेपणानं लिहिलंय अन् या देशाच्या सामाजिक संस्कृतीला छोट्या छोट्या तपशीलासह देताना या देशाच्या सांस्कृतिक परंपरेशी स्वतःला जोडून अन् वाचकाला वेदून घेतलंय.

- प्रो. विश्वनाथ प्रसाद तिवारी, अध्यक्ष, साहित्य अकादमी

मानवी भावनेचा तळ लेखनाला वैश्विक करतो!

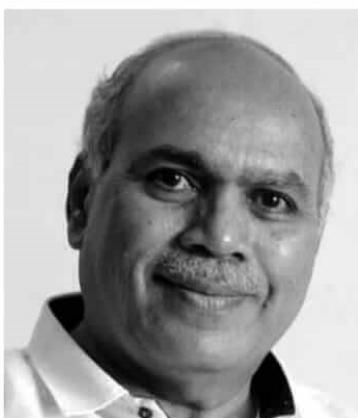
दत्ता घोलप

लक्ष्मीकांत देशमुख हे एक प्रशासक म्हणून महाराष्ट्राला परिचित आहेत. या कामात त्यांनी स्वतंत्र ठसा उमटवला आहे. शिवाय साहित्यविषयक आणि सांस्कृतिक चळवळी गतिमान राहण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले आहेत. १९८० नंतर त्यांचे साहित्यलेखन प्रसिद्ध झाले. कथा, कादंबरी, नाटक, ललितलेखन, वैचारिक तसेच प्रवासवर्णनपर असे बहुविध स्वरूपाचे साहित्यलेखन केले आहे. प्रशासन विषयावरही त्यांचे दोन ग्रंथ प्रकाशित आहेत. अभ्यासपूर्ण व्यासंगाने ते समाजमन समजून घेतात. खेळाडू, स्त्रीभूषणहत्या व पाणी प्रश्नावर त्यांनी कथा लिहिल्या आहेत. विशेषत: मुस्लिम संस्कृतीचे त्यांनी घडविलेले दर्शन आणि या समाजविषयीचे त्यांचे चिंतन मराठी साहित्यात वेगळे आणि महत्त्वपूर्ण असे आहे. देशमुख यांची बडोदा येथे होणाऱ्या ११ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदी निवड झाली आहे. त्यानिमित्ताने त्यांची साहित्यिक जडण-घडण आणि अध्यक्षपदाच्या पुढील वाटचालीविषयी त्यांच्याशी साधलेला संवाद.

प्रश्न : महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भूप्रदेशाशी, समाज-संस्कृतीशी एक प्रशासक म्हणून आपला जवळचा संबंध आला आहे. एक लेखक म्हणून आपण या अनुभवाकडे कसे पाहता?

उत्तर : मी मूळचा मुरुम, जिल्हा उस्मानाबाबादचा असलो तरी प्रथम शिक्षण व मग प्रशासकीय सेवेच्या निमित्ताने निम्मा महाराष्ट्र केवळ फिरुनच नाही, तर राहून झाला. मी महाराष्ट्राच्या चारही विभागातील एकूण बारा जिल्ह्यात काम केले आहे. पुन्हा शासनसेवेत असताना या विभागातील नागरिकांचा, कलावंत व राजकीय कार्यकर्ते - नेत्यांचा निकटचा संबंध कामाच्या निमित्ताने सहजतेने आला. पुन्हा माझा बर्हिमुख स्वभाव, माणसाचे जीवनाबद्दलचं निकोप कुतूहल आणि त्या-त्या भागातील प्रश्नांचा करावा लागलेला सामना, प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी केलेले काम आणि प्रसंगी घेतलेले चाकोरीबाबू - Out of box निर्णय यामुळे मी पोस्टिंगच्या प्रत्येक ठिकाणी त्या-त्या वेळेपुरता रूजून गेलो व त्या प्रदेशाच्या भूभागाच्या संस्काराचे रंग मन व व्यक्तिमत्त्वात अलगद मिसळत गेलो. त्यामुळे मी असं म्हणतो की, मी एका छोट्या सीमित अर्थांन प्रादेशिक, एका गाव-जिल्ह्याचा राहिलो नाही, तरीही विशाल अर्थांन प्रादेशिक राहिलो, मराठवाडी व व महाराष्ट्री राहिलो. त्याचा लेखक म्हणून अर्थातच मला फायदा झालो, असे आज मागे वळून पाहिले तर जाणवते.

मराठवाडा घ्या, पश्चिम महाराष्ट्र घ्या किंवा विदर्भ-कोकण घ्या, हे सारे मराठीच्या अनुबंधाने एक आहेत, तरीही निसर्ग, हवामान, बोलीभाषा व रुढी-परंपरा आणि स्वभाववैशिष्ट्याने भिन्न आहेत. त्यांचा इतिहासही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. तरीही हा महाराष्ट्र केवळ भाषाच नाही तर संस्कृती आणि इतिहासाने एकसंध आहे,

ही जाणीव मला सतत व्हायची. लेखनासाठी यातल्या वैध्यामुळे मला नवेनवे अनुभव विश्व आणि स्थानिक लोकल संदर्भ मिळायचे, पण मानवी विकार विकारविलासिते ही पुढे खरवडली तर सार्वत्रिक आहेत, याचं आकलन झाल्यामुळे मी लेखक म्हणून प्रादेशिक नाहीतर सार्वत्रिक झालो, असं माझं स्वतःचं आकलन आहे.

प्रश्न : ही प्रशासकीय कारकीर्द आपल्या साहित्यलेखनाला बळ पुरवणारी ठरली आहे. अनेकविध पातळीवरील जीवनाशय आपल्या

लेखनात आहे. कथा, कादंबरी, ललित ते वैचारिक असे बहुविध साहित्यप्रकारात आपण योगदान दिले आहे. या साहित्यिक कामगिरी विषयी काय सांगाल?

उत्तर : प्रत्येक लेखकाला त्याचं गाव, भवताल आणि परिसर हा लेखनासाठी जीवनद्रव्य पुरवत असतो आणि त्याचे जगण्यातले अनुभव, त्याने मानवी भावनेचा तळ गारून लिहिले तर त्याचं लेखन केवळ व्यक्तिगत (personal) रहात नाही तर वैशिक (universal) होत जातं कारण मानवी विकार व भावभावना या सार्वत्रिकच असतात, परंतु तरीही आपल्या भवतालाच्या पलीकडे जर लिहिता आलं नाही तर त्या लेखकाच्या लेखनाला एक सीमा पडतेच कारण जसं प्रत्येक माणसाचं जगणं व जगण्याचा संदर्भ हा भिन्न-वैशिष्ट्यपूर्ण असतो, तसंच प्रत्येक भूभाग व त्या भूभागाचा भोवताल, तिथल्या माणसांचं जीवनही वेगळं-खास एतदेशीय बनत जातं. ते जर टिपायचं असेल, त्यातला आंतरिक अनुभव घ्यायचा असेल तर प्रवास, राहण-वावरण आणि अभ्यास करीत लेखकाला आपल्या अनुभवविश्वाच्या कक्षा वाढवाव्या लागतात, तेव्हाच तो प्रादेशिकतेच्या कुंपणाबाहेर येत नवं अनुभवविश्व साकारू शकतो.

पण माझ्यासारख्या महसूल विभागात काम करणाऱ्या अधिकाऱ्याला कामाच्या निमित्तानं हे वेगवेगळ्या भागांतील माणसांचे प्रश्न, संघर्ष-दुःख आणि जगण्याची लढाई सहजेतेने अनुभवता येते कारण प्रशासक म्हणून त्यांची कामं आम्हाला करायची असतात. त्यासाठी त्या प्रश्नांचं अध्ययन करावं लागत. त्यातून त्यांच्या जीवनाचं दर्शन सहजेतेन घडतं आणि संवेदनशीलता लाख्ख असेल तर त्यांचं जगणं एका अर्थाने आपलं होऊन जात. निदान माझा तरी असा अनुभव आहे. त्यामुळे माझं लेखन व माझं प्रशासन हे बरंचसं अभिन्न आहे. प्रशासकीय कामकाज करताना आलेले अनुभव, भेटलेली माणसे आणि झालेले जीवनदर्शन माझ्या लेखनासाठी विषय व कथानक पुरवत राहिले. उदाहरण देऊन बोलायचं झालं तर मी माण-खटाव (सातारा जिल्हा), भूम-परंडा (उस्मानाबाद), मुखेड-देगलूर (नांदेड), वैजापूर (ओरंगाबाद) या महाराष्ट्राच्या विविध भागांत पाणीटंचाईचा मानवी जीवन व नातेसंबंधावर कसा व किती तन्हेने परिणाम होतो हे जवळून पाहिलं, अनुभवलं आणि माझा ‘पाणी! पाणी!!’ हा कथासंग्रह सिद्ध झाला. त्यामुळे दुष्काळ, शेतकऱ्यांचे प्रश्न, बेकारी, जातवास्तव हे गाव-शिवाराचे प्रश्न, जसे माझ्या लेखनात (माझे सर्वच कथासंग्रह) आले तसेच काम करताना बालमजुरीच्या प्रश्नाला सामोरं गेलो, स्त्रीभूून हत्येमुळे स्त्री विश्वाची परवड आणि त्यातून उद्भवणारे सामाजिक परिणाम अभ्यासले आणि त्यातून अनुक्रमे ‘हरवलेले बालपण’ (काढबरी) व ‘सावित्रीच्या गर्भात मारलेल्या लेकी’ (कथासंग्रह) तयार झाले हे दोन्ही विषय समग्रतेने मी मराठी साहित्यात प्रथमच आणले. मला खेळ, खेळाडूंचे विश्व व क्रीडा प्रशासक-कार्यकर्त्यांचे जीवन क्रिडाआयुक्त म्हणून पहायला मिळाले व भारतीय साहित्यातले दोन क्रीडा कथासंग्रह ‘नंबर चन’ आणि ‘आकाश जिकेन मी’ (प्रसिद्धीच्या मार्गावर) सिद्ध झाले. भारतीय साहित्यात हे विश्व मी सर्वप्रथम आणलं व आजवर तरी त्याचं अनुकरण झालं नाही.

माझी सर्वाधिक चर्चित काढबरी ‘इन्किलाब विरुद्ध जिहाद’ जरी अफगाणिस्तानच्या पार्श्वभूमीवरची असली तरी माझा मराठवाडा हा १९४८ पर्यंत प्रदीर्घ काळ निजाम राज्याचा भाग होता म्हणून इस्लाम धर्म व मुसलमान समाजाच्या परंपरा, त्याची संस्कृती आणि धर्म-रुढी-श्रद्धेमुळे मुस्लिमांच्या जगण्यातले ताणे-बाणे मला सहजेतेन आकळत गेले. त्याचा मला लेखनात फायदा झाला. पुन्हा त्यांचे प्रश्नही प्रशासक म्हणून हाताळले, त्यामुळे त्यांच्या समस्येचे निकट दर्शन झाले.

माणसाला जन्मापासून मृत्यूपर्यंत विविध कामांसाठी ग्रामपंचायत-नगरपालिका, तलाठी ते जिल्हाधिकारी कार्यालयात जावं लागतं आणि सामान्य-गरीब माणसांचे प्रश्न व जगणं बिकट किंवा सुकर होण्यात या प्रशासकीय संस्थांचा फार मोठा वाटा आहे. येथे काम करणारे कर्मचारी-अधिकारी व राजकीय पदाधिकारी पण प्रथमत: माणसंच असतात, त्यांचं जीवनदर्शन आणि सत्ता पदामुळे त्यांचं वेगळं असणारं जीवन मी ‘अंधेरनगरी’, ‘ऑक्टोपस’ आणि ‘प्रशासननामा’मध्ये समग्रतेने मांडायचा प्रश्न केला आणि राजकारणी

माणसाची प्रेरणा, भूक व कामासोबत सत्ता पण तेवढीच प्रभावी असते हे सांगितलं. म्हणून माझी प्रशासकीय कारकिर्द मला लेखनासाठी सातत्याने नवे जीवनद्रव्य आणि कथानकं पुरवित राहिली. पुन्हा मीही सजगतेनं ते टिपत मराठी साहित्यात सातत्यानं आणत राहिलो. हे माझ्या लेखणीचं वेगळेपण वाचक व समीक्षकांना भावत गेलं, हे डॉ. रणधीर शिंदे यांनी संपादित केलेल्या माझ्या साहित्यसमीक्षेच्या ‘अन्वयार्थ’ या ग्रंथात मान्यवर समीक्षकांच्या समीक्षेतून जाणवू शकतं!

प्रश्न : विशेषत: मराठी साहित्यविश्वात एका वेगळ्या पातळीवरून धर्म, राजकारण आणि सत्ताकारणातील संबंधाचा त्यामधील स्थित्यंतराचा समूहपट मांडणाऱ्या ‘इन्किलाब विरुद्ध जिहाद’ या काढबरीच्या निर्मिती प्रक्रियेविषयी जाणून घ्यायला आवडेल.

उत्तर : माझी ‘इन्किलाब विरुद्ध जिहाद’ ही महाकाढबरी दहशतवादाचा पर्दाफाश करीत कडवाधर्म आणि हिंसा यांचं कॉकटेल कसं समाजजीवन वेठीस धरतं व एखादं राष्ट्र कसं बरबाद होत जातं याचं समग्र चित्रण करणारी आहे. त्यात धर्म, राजकारण आणि सत्ताकारणासोबत अफगाणिस्तानची भटकी जीवनपद्धती, आंतरराष्ट्रीय शीतयुद्धाचे पडसाद, कम्युनिझम विचारधारा धर्मविरोधी म्हणून त्याद्वारे येणारी आधुनिक विचारसरणी व जीवनपद्धतीला इस्लामच्या नावाने कडवा-रक्तरंजित विरोध असे विविध कंगोरे काढबरीत आले आहेत. ही काढबरी मला कशी सुचली, तिची निर्मितीप्रक्रिया काय होती हा प्रश्न मला अनेकजण विचारतात, त्याचं उत्तर देणं खरंच कठीण आहे कारण लेखक विषय निवडतो की विषय लेखकाला हा अनुत्तरित प्रश्न आहे, पण स्थूलमानानं सांगायचं झालं तर एका कट्टर इस्लामी देशात, तिथल्या परंपरेला पूर्णत: नवीन असलेली कम्युनिझमची विचारसरणी व सत्ता कशी प्रस्थापित झाली हा प्रश्न ट्रीगर पॉईंट ठरला. मग त्याला विरोध करण्यासाठी धार्मिक दहशतवादानं उग्र रूप धारण केलं. त्यात मी अस्वस्थ झालो. माझ्या मनात प्रथम अन्वर हा नायक व जमिला, जिला दगडानं ठेचून मारलं जातं ही मनात साकार झाली. त्यांचा जीवनप्रवास रेखाटाना इतर पात्रे काही खरी तर काही काल्पनिक मनात आकार घेऊ लागली आणि कथानक व कथेचा प्राण असणारा संघर्ष-कम्युनिझम (इन्किलाब) विरुद्ध धर्मवाद (जिहाद) मला दिसू लागला आणि मग संशोधन, अभ्यास आणि दिल्लीत त्या काढी रहात असलेल्या अफगाणी माणसांची निर्वासित जीवने व त्यांचे दाहक अनुभव भेटी व संवादातून जाणून घेतले. इस्लाम धर्म, कुराण-हादिस, कम्युनिझम विचारधारा, अफगाणिस्तानचा इतिहास व भूगोल, या संघर्षाला अधिक रक्तरंजित करणारे शीतयुद्धांचे ‘कोल्ड ब्लडेड’ डावपेच अभ्यासले व ते पात्राच्या जीवनाशी कसे एकरूप होतात हे प्रतिभा आणि चिंतन आकलनाने निश्चित केले व ही काढबरी आठ वर्षांच्या परिश्रमानं सिद्ध झाली. आज हे सांगताना सोपं वाटतं पण लेखक म्हणून माझ्या अंतरंगत ही

काढंबरी व पात्रे सतत घर करून होती व प्रसंगाप्रसंगानं एक-एक घटना सुचत गेली आणि लेखकाच्या अंतरंगी प्रतिभेने ती साकार झाली, एवढंच सांगता येईल!

प्रश्न : परभणी येथील साहित्य संमेलन अनेकार्थानी गाजले ते उपक्रमशील ठरले. या संमेलनाच्या आयोजनात आपली महत्त्वाची भूमिका होती. या यशस्वी आयोजनाच्या आपल्या अनुभवाविषयी काय सांगाल?

उत्तर : १९९५ साली परभणी येथे अ.भा. मराठी साहित्य-संमेलन झाले, त्याचा मी कार्याध्यक्ष म्हणून आयोजक होतो. ते संमेलन आजही साहित्यिक व रसिकांच्या स्मरणात आहे कारण मी कल्पकतेने काही नव्या गोष्टी घडवून आणल्या, त्यामध्ये भारतीय पातळीवरचे ज्येष्ठ हिंदी कवी, अशोक वाजपेयींना उद्घाटक म्हणून बोलावले, बहुभाषिक कविसंमेलन व भाषाभगिनी साहित्याचा परिसंवाद, ग्रंथमालांसाठी एक दिवसाचे तीन कार्यक्रम आणि अध्यक्षीय भाषणावरचा परिसंवाद हे संमेलनात प्रथमच घडलं. पुन्हा संमेलनाच्या प्रथम दिवशी, प्रत्येक घरावर उभारलेली पुस्तकं लावलेली साहित्य गुढी, ग्रंथदिंडी, दहा हजार रसिकांच्या साह्याने तीन तास चाललेली शोभायात्रा, उघड्या जीपमधून अशोक वाजपेयी व संमेलनाध्यक्ष नारायण सुर्वे यांची काढलेली मिरवणूक व त्यांच्या गळ्यात पडलेले हजारो हार व त्यामुळे साहित्यिक पण स्टार-सेलिब्रेटी असतो हे जाणवून देण. असे अनेक उपक्रम मला सुचत गेले व ते साकार पण करता आले. अर्थात माझ्या सोबत देविदास कुलकर्णी, प्रभाकर पाठक, वसंतराव पाटील व स्वागताध्यक्ष रावसाहेब जामकर होते व त्यांच्या मदतीनं मला नवे प्रयोग करीत, नवे पायंडे पाडता आले. हे संमेलन पूर्ण परभणी शहराचे

झाले होते, त्यासाठी आम्ही अगदी ऑटोरिक्षाचालक ते सरकारी कर्मचाऱ्यापर्यंत समाजातील विविध घटकांना सामावून घेतलं म्हणून साध्य झालं. हा माझ्या जीवनातला मंतरलेला कालखंड होता असं मी मानतो. लेखक म्हणून याच संमेलनातून ‘अंधेरनगरी’ व ‘अंतरीचा गूढगर्भी’ या पहिल्या दोन पुस्तकांद्वारे रसिकांपुढे आलो व माझा हा लेखनप्रवास बडोद्यापर्यंत पोचला, याच अर्थातच समाधान आहे.

प्रश्न : याला जोडूनच आपल्या अध्यक्षतेखाली बृहन्महाराष्ट्रात होणाऱ्या या संमेलनाकडून मराठी संमेलनसंस्कृतीला काही नवे अनुभवायला मिळेल का? अलिकडच्या काळात राजकीय हस्तक्षेप आणि उत्सवी स्वरूप यामुळे संमेलने ही टीकेचे लक्ष्य होत आहेत. त्या पार्श्वभूमीवर या संमेलनातून आपण काही वेगळा प्रयोग करणार आहात काय?

उत्तर : बडोदे येथे मी संमेलनाध्यक्ष आहे व माझे प्रमुख काम म्हणजे माझे अध्यक्षीय भाषण देणे व समारोपाच्या वेळी मनोगत व्यक्त करणे होय. संमेलनाची आखणी व कार्यक्रम ही आयोजक संस्था आणि महामंडळ करीत असते. त्यात अध्यक्ष म्हणून माझा काही रोल नसतो. तरीही मी आजवर ‘कार्यकर्ता लेखक’ म्हणून वावरलो व प्रत्यक्ष कामे केली, तसंच आता वर्षभर मी ‘कार्यकर्ता अध्यक्ष’ म्हणून काही ठोस काम करणार आहे. त्याचा ऊहापोही मी माझ्या अध्यक्षीय भाषणात करीन एवढेच आज सुतोवाच करतो पण मराठी साहित्यासाठीचे हे उपक्रम असलीत हे मात्र आवर्जून सांगेन आणि राजकीय हस्तक्षेप व संमेलने ही जत्रा किंवा उरुस आहेत, या टीका दरवर्षी होत रहातात. आयोजक संस्था व महामंडळ दक्ष असेल तर संमेलनाचे स्वरूप साहित्यिक राहू शकते आणि राजकीय हस्तक्षेप टाळता येतो. त्यासाठी रसिकांनीही आवाज उठला पाहिजे.

प्रश्न : बृहन्महाराष्ट्रातील मराठी माणूस आपल्या भाषिक संस्कृतीसाठी महाराष्ट्राला जोडून घेण्यात या संमेलनातून काही प्रयत्न होतील का?

उत्तर : बृहन्महाराष्ट्राचे व तेथील मराठी भाषकांचे अनेक प्रश्न आहेत. ते अत्यंत विपरीत परिस्थितीत मराठीचं अस्तित्व टिकून राहावं म्हणून निषेंनं काम करीत आहेत. त्या त्या राज्यांची भाषिक धोरण व त्यांचं त्यांच्या भाषेबद्दलचं कडवं प्रसंगी अतिरेकी स्वरूपाचं प्रेम (खास करून कन्ड) यामुळे बृहन्महाराष्ट्रातील मराठी माणसांना महाराष्ट्र सरकारनं मदत करणे हे कर्तव्य आहे. त्यासाठी राज्य शासनाच्या मराठी भाषा विभागांतर्गत 'बृहन्महाराष्ट्र मराठी भाषा विभाग' स्थापन करून बृहन्महाराष्ट्रातील मराठी साहित्य परिषदांशी सातत्याने संवाद करीत, त्यांच्या मराठी भाषेतून शिक्षण (किमान दुसरी भाषा म्हणून शिक्षण, ग्रंथालये, नियतकालिके, भाषांतर प्रकल्प आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम – संमेलने, परिसंवाद व चर्चासिंत्रांसाठी आर्थिक अनुदान देण्याचे एक धोरण महाराष्ट्राने आखावे व त्यासाठी निधी ठेवावा अशी मी शासनाला माझ्या अध्यक्षीय भाषणात सूचना करणार आहे व त्यासाठी शर्थीचे प्रयत्नही करणार आहे.

प्रश्न. जागतिकीकरणाच्या गतिमान असणाऱ्या या तंत्राधिष्ठित काळात भाषा म्हणून मराठीच्या अस्तित्वाविषयी प्रश्न उपस्थित केले जात आहेत. या बदललेला भाषाव्यवहाराकडे आपण कसे पाहता. संमेलनाध्यक्ष म्हणून आपण भाषाविषयक कोणता कृतिकार्यक्रम राबवणार आहात?

उत्तर : मराठीच काय पण भारतातील सर्वच प्रादेशिक भाषांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न नव्या तंत्राधिष्ठित काळापेक्षा इंग्रजीचे प्रेम व भारताच्या गुंतागुंतीच्या भाषिक प्रश्नामुळे निर्माण झालेला आहे. आपण सारे प्रादेशिक भाषा ज्ञानाची व रोजगाराची भाषा करण्यात अपयशी ठरलो म्हणून इंग्रजीचा प्रभाव वाढला आहे. आज कितीही चिंता व्यक्त केली किंवा ओरड केली तरी नजिकच्या भविष्यात इंग्रजी शिक्षणाचा प्रभाव कमी होणार नाही म्हणून उत्तम इंग्रजीसह उत्तम मराठी असं आपलं धोरण असलं पाहिजे व दाक्षिणात्य राज्यांप्रमाणे इंग्रजी माध्यमांच्या शाळातही बारावीपर्यंत मराठी भाषा सक्तीची व अनिवार्य केली पाहिजे तरच नव्या पिढीची मराठी भाषा व संस्कृतीशी नाळ कायम राहील. हा प्रश्न मी माझ्या अध्यक्षीय भाषणात सविस्तर मांडणार आहे व उपाययोजनाही सुचवणार आहे, पण नव्या तंत्रज्ञानामुळे, खास करून गुगल ट्रान्सलेट ॲपमुळे आता इंग्रजीच काय कोणत्याही भाषेतले ज्ञान, संदर्भ ती भाषा न जाणताही स्मार्टफोन व गुगल ट्रान्सलेट ॲपमुळे आपणास नजिकच्या भविष्यात मिळू शकणार आहे. त्याचा झापाट्यानं विस्तार होतोय म्हणजे काय असं विचाराल तर मी सांगेन की समजा मी मराठी आहे व मला इंग्रजी येत नाही तरीही या तंत्रज्ञानात मी इंग्रजी माणसाशी संवाद साधू शकतो. मी मराठीत बोलेन, त्या समोरच्या इंग्रजी माणसाला 'रिअल टाईम'मध्ये ते इंग्रजीत रूपांतरित होऊन

ऐकायला येर्ईल. मग तो इंग्रजीत बोलेल, जे मला मराठीत अशाच पद्धतीने ऐकता येर्ईल. तसेच इंग्रजी व अन्य भाषेतला कुठलाही संदर्भ-लेख मला मराठीत-हिंदीत अनुवादित करून स्मार्टफोनच्या स्क्रीनवर पहायला-वाचायला मिळेल. हवंतर मी त्याची प्रिंट होऊ शकेन. हे दहा-वीस वर्षांत घडून येणार आहे, पण आणण तोवर मराठी जपली पाहिजे. तोच कळीचा प्रश्न आहे.

या संदर्भात ई-मराठीचं धोरण काय असावं याचा आराखडा मी तज्ज्ञांच्या मदतीनं करून शासनाला विचारार्थ व धोरण-नीती आखण्यासाठी सादर करणार आहे.

प्रश्न : मराठी समाज, साहित्यव्यवहार आणि शासन यामध्ये संमेलनाध्यक्ष म्हणून आपली भूमिका कशी असेल?

उत्तर : याबाबत वरील प्रश्नांची उत्तरे देताना पुरेशा स्पष्टेतेन माझी भूमिका व मी काय करू इच्छितो याचा ऊहापोह केला आहे. हे व इतर अनेक मुद्दे माझ्या अध्यक्षीय व समारोपाचा भाषणात असतील.

प्रश्न : समकाळातील मराठी समाजाचा सांस्कृतिकव्यवहार म्हणून मराठी भाषा आणि साहित्यव्यवहाराकडे आपण कसे पाहता?

उत्तर : आपण सारे साहित्यप्रेमी 'लाभले आम्हास भाष्य बोलतो मराठी' असे म्हणतो, कुसुमाग्रजांची जयंती भाषा दिवस म्हणून साजरी करतो, पण आपले भाषा व मराठी संस्कृतप्रेम हे पुरेसे प्रखर नाही, टोकदार नाही, हे कटू वास्तव मला सर्वांना स्पष्टपणे सांगितले पाहिजे. आपली मराठी अस्मिता कडवट नको, पण प्रखर व सजग असली पाहिजे. हे कसे साध्य होईल? त्यासाठी मराठी ही रस्त्याची व रोजगाराची तसेच ज्ञानाची भाषा व्हायला हवी. त्यासाठी मराठी विद्यापीठ व त्याद्वारे मराठी ही महाराष्ट्राची सर्व स्तरावरील व्यवहार, कारभार, जगण्याची व अभिव्यक्तीची भाषा होणं यासाठी सातत्याने व गांभीर्याने प्रयत्न करावे लागतील. आज राज्यशासन उदासीन आहे कारण आपण उदासीन आहोत. आपण स्वतःला एक प्रश्न विचारला पाहिजे की, आपल्याला आपली मराठी भाषक ही ओळख जपायची आहे का की पुसून टाकायची आहे? या प्रश्नाचं उत्तर सर्व महाराष्ट्राने दिले पाहिजे, त्या उत्तरातच उद्याची मराठी भाषा व संस्कृती कशी असेल हे दडलेलं असणार आहे? ते होकारार्थी असावं अशी मी केवळ अपेक्षा करू शकतो!

लक्ष्मीकांत देशमुख

laxmikantas@yahoo.co.in

मुलाखतकार : दत्ता घोलप

भ्रमणध्वनी : ७५८८५०५०७९

dpgholap@gmail.com

(दत्ता घोलप हे मराठीचे प्राध्यापक असून त्यांचा कथात्म साहित्याचा विशेष अभ्यास आहे.)

साहित्यसंमेलने : एक क्ष-किरण

प्रवीण बर्दापूरकर

सरकार सेना-भाजपचे आहे म्हणून सांस्कृतिक उपक्रमांना झालेलं आर्थिक सहाय्य काही भगवं, प्रतिगामी किंवा उजवं ठरत नाही आणि सत्ता काँग्रेसची असली म्हणून सांस्कृतिक क्षेत्राला सहाय्यीभूत ठरणारं ते धन काही काळं-पुरोगामी-डावं ठरत नाही....!

आपल्या समाजाचं व्यवच्छेदक लक्षण काय तर, प्रत्येक बाबींना विरोध करणे किंवा त्याबाबत वाद घालणं. वर्षांर्थी नवीन वर्ष इंग्रजी पद्धतीनं साजरं करावं की नाही, येथपासून हा विरोध म्हणा की वाद सुरु होतो आणि डिसेंबर महिन्यात विधिमंडळाचं हिवाळी अधिवेशन नागपूरला घेण्याएवजी तो पैसा विदर्भाच्या विकासासाठी खर्च करावा...असा हा वर्षभराचा, कोणताही विषय-पक्ष-विचार वर्ज्य नसणारा वाद/विरोधाचा कोणतीही भेसळ नसलेला हा अजेंडा असतो. माध्यमांना मिळणाऱ्या बातम्या वगळता या वाद किंवा विरोधानं प्रत्यक्षात काहीच साध्य होत नाही. वर्षभरात अनेकविध राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, जाती व जातीतील ज्ञातीनिहाय संमेलनं-मेळावे-अधिवेशनं पार पडतात. साहित्यसंमेलनंही या वार्षिक वाद/विरोधाला अपवाद नाहीत. यावर्षी होणाऱ्या बडोदा साहित्यसंमेलनाची घोषणा झाल्याबरोबर 'हे संमेलन होऊ देणार नाही' अशी आरोळी ठोकली गेलेली आहे. विश्व तसेच अखिल भारतीय आणि प्रादेशिक स्तरावरच्या अनेक संमेलनात कधी एक वक्ता, कधी श्रोता तर अनेकदा एक पत्रकार म्हणून मला सहभागी होता आलं आणि त्यातून काही निष्कर्षांपर्यंत पोहोचता आलेलं आहे. त्या अनुभवातून नमूद करतो, प्रादेशिक किंवा अखिल भारतीय असो की विश्व मराठी साहित्यसंमेलन; त्याबद्दल तुटक किंवा वेगळा विचार करता येणार नाही कारण, ही संमेलन हा एकूण मराठी साहित्य जगत तसंच त्या जगतात होणाऱ्या वाद-विवाद आणि व्यवहाराचा एक भाग आहे. विश्व साहित्यसंमेलन हा तर या उपक्रमांचा विस्तार आहे. त्यामुळे साहित्यसंमेलनांना विरोध करण्याआधी सध्या साहित्य जगताचे हालहवाल तपासून पाहिले पाहिजेच.

आपल्याला विषय चघळायला मनःपूर्वक आवडतात. मराठी साहित्यसंमेलने हवीच का?, साहित्यसंमेलनांना सरकारने आर्थिक मदत का करावी? अखिल भारतीय मराठी साहित्यसंमेलन अध्यक्ष निवडीची प्रक्रिया कशी चूक किंवा अ-लोकशाहीवादी किंवा तो एक पूर्वनियोजित बनाव आहे; अशा काही विषयांचा त्यात समावेश असण्याची एक परंपरा आता निर्माण झालेली आहे. या चर्चा संपेस्तोवर संमेलनाचं सूप वाजतं की लगेच, झालेल्या

साहित्यसंमेलनातून काय साध्य झालं, या विषयावर दळण दळलं जातं. काही वर्षांपूर्वी हे विषय चघळण्याला मर्यादा होत्या. प्रकाश वृत्तवाहिन्या आणि सोशल मीडियाचा उदय झाल्यावर या चघळण्याची व्यासी आणि त्यात सहभागी होणाऱ्यांची संख्या चांगलीच वाढली आहे! असं चघळणं हा आपला एक केवळ वार्षिक रीतिरिवाजच झालेला नाही तर त्यातून काहीची लेखक अशी ओळखही होत चालली आहे; केवळ याच विषयावर वाद घालत काहीजण तथाकथित पुरोगामी आणि विद्रोही साहित्यिकही झालेले आहेत!

हे 'चघळू' दोन गटात मोडतात. पहिल्या गटात साहित्याविषयी मनापासून आस्था असणारे असतात. मराठी साहित्याची त्यांना गंभीरपणे काळजी वाटत असते, साहित्याच्या कक्षा अधिक रुंदावाव्यात, ते रुंदावर्ण (हे रुंदावर्ण म्हणजे काय याचा काही आजवर बोध झालेला नाही, तो भाग वेगळा!) वास्तववादी, जीवनवादी व्हावं असं त्यांना वाटत असतं. या गटातील बहुसंख्य संमेलनात सहभागी न होता, तर काहीजण संमेलनाचा कथित निराशाजनक अनुभव घेऊन ही चघळण करत असतात. दुसऱ्या गटात दोन उपगट आहेत आणि त्यात साहित्यिक तसंच न-साहित्यिक असे दोघेही असतात. संमेलनात बोलावलं जात नाही म्हणून दुसऱ्या गटातील पहिल्या उपगटातल्यांना बाणेदार राग असतो तर खूप सारे प्रयत्न करूनही ज्यांना साहित्यसंमेलनाचं अध्यक्षपद किंवा अन्य कार्यक्रमात स्थान मिळालेलं नाही असे निराशजन दुसऱ्या उपगटात असतात. उदाहरण द्यायचं तर, अखिल भारतीय मराठी साहित्यसंमेलनाच्या आयोजनावर जोरदार टीकास्त्र सोडणारे भारत सासणे, विडुल वाघ हे दुसऱ्या उपगटात मोडतात; निवडणूक प्रक्रियेतील त्रुटीबद्दल पोलिसात धाव घेणारे विश्वास पाटीलही याच गटातले (आता उघडकीस आलेल्या त्यांच्या असाहित्यिक कर्तृत्वबद्दल अधिक काही बोलण्याची गरज नाही.) कारण त्यांच्या साहित्यिक कर्तृत्वाचे बिंग त्यांच्या सख्ख्या भावानंच फोडलं आहे. अध्यक्षपदाची निवडणूक हरेपर्यंत अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळ आणि या महामंडळाच्या घटक तसेच संलग्नित संस्थांनी घालून दिलेली निवडणुकीची चौकट आणि एवढंच नव्हे

तर संस्थांचं साहित्याच्या दालनातलं योगदान या गटातल्यांना मान्य असतं; या साहित्य संस्थांच्या व्यासपीठावर ही मंडळी धन्यतेन मिरवत असतात पण संमेलनाध्यक्षपदाच्या निवडणुकीत पराभव झाला की त्यांना या संस्थांच्या व्यवहारात ठोकशाही असल्याचा आणि लोकशाही मुळीच नसल्याचा महाभयंकर साक्षात्कार होतो. हे एक प्रकारचं हताश झालेल्याचं अरण्यरुदन असतं; ते कोणत्या साहित्यप्रकारात मोडतं हे समीक्षकांनी ठरवावं!

याचा अर्थ महामंडळाच्यावतीने घेतल्या जाणाऱ्या अ.भा. (किंवा अन्य कोणत्याही) मराठी साहित्यसंमेलनाध्यक्षपदाची निवडणूक प्रक्रिया पारदर्शक आहे का? या व्यवहाराशी गेली अडीच दशकं मी जवळून निगडित होतो ते विदर्भ साहित्य संघाचे सर्वेसर्वा मनोहरपंत म्हैसाळकर यांच्यामुळे! (डॉ.मधुकर आषीकर यांची विदर्भ साहित्यसंघातील राजवट, निवडणुकीच्या वैध मार्गाने म्हैसाळकर यांनी कशी उल्थून टाकली त्याच्या साक्षीदारांपैकी अस्मादिक एक आहेत; इतकं हे जुनं-जाणत नातं). त्या अनुभवाच्या आधारे ‘संमेलनाध्यक्षपदाची निवडणूक प्रक्रिया पारदर्शक नाही’ असं माझांही मत आहे, पण ते अंतिम सत्य नाहीच. या निवडणुकीत आधी उमेदवार ठरतो आणि त्यानंतर मतदारांची यादी ठरते असं बोललं जातं त्यात तथ्य नाही, असा दावा करण आत्मवंचना ठरेल. विद्यमान काळात मतदार यादी ठर(व)ण्यात विदर्भात मनोहर म्हैसाळकर, मराठवाड्यात कौतिकराव ठाले-पाटील आणि पुण्या-मुंबईत अशाच कोणाचा तरी हात असतो हे खरंच आहे; या निवडणुकीत एकगट्टा मतदान होतं हेही खरंच आहे पण, ते सिद्ध करण जवळजवळ अशक्यच आहे हेही तेवढंच खरं.

मात्र, या निवडणुकीत मतदार असताना डॉ. भास्कर लक्षण भोळे तसंच माझ्यासह अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळाचे अध्यक्ष श्रीपाद भालचंद्र जोशीसारख्या अत्यंत मोजक्या काही मतदारांनी कधीच कोरी मतपत्रिका कोणाला दिली नाही आणि कोणाला मत द्यायचं, हा स्वतःचा अधिकारही गहाण टाकला नाही. त्याचबरोबर हेही सांगायला हवं की, आमच्यावर त्यासाठी कधीही कोणीही दबाव आणला नाही. जेव्हा वेळ आली तेव्हा, आम्ही एकमेकाला सांगून-सवरून इंदिरा संत, नारायण सुर्वे, अरुण साधू, वसंत आबाजी डहाके यांनाच मतं दिलेली आहेत (तरी त्यांचा पराभव झालाच, हा भाग वेगळा!). प्रत्येक मतदारानं अशी ठाम भूमिका घेतली असती तर, आता ज्यांच्याविषयी आक्षेप घेतले जातात तसेच अनेक सुमार अध्यक्षपदी विराजमान झालेच नसते. आतापर्यंत जे काही घडलं ते सोडा, किमान यापुढे तरी खंबीर भूमिका घेतली तर तसे गणंग संमेलनाध्यक्ष होणार नाही, याबद्दल माझ्या मनात तरी शंका नाही. मात्र असं घडणार नाही कारण मतदार यादीत नाव आलं, हा आनंद इतका भव्य असतो की, साहित्य जगतातील किंग मेकर्सनी आमच्या उमेदवाराला मत द्या असं म्हणायचा अवकाश की, त्या आनंदात मतपत्रिका आणि त्याही कोन्या, त्यांच्या स्वाधीन करण्याइतकं भान विसरलेल्या बहुसंख्य साहित्यिकांकडून स्वाभिमान शाबूत ठेवण्याची अपेक्षा बाळग्रं

व्यर्थ आहे. संमेलनाध्यक्षांच्या निवडणुकीत स्वाभिमान गमावलेल्या या बहुसंख्य मतदारांनी साहित्य जगतात निर्माण केलेल्या ‘स्वानंदी जमातवादा’चा तो एक नवा सिद्धांत आहे.

प्रत्येक वेळी मतदार त्यांचा मतदानाचा अधिकार गहाण टाकतातच असं नव्हे, याचा एक स्वानुभवच सांगतो- नागपूरला झालेल्या अखिल भारतीय साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदाचे उमेदवार अरुण साधू यांचे सूचक आणि अनुमोदक डॉ. भास्कर लक्षण भोळे आणि मी होतो. लक्षात घ्या, आम्ही मतदार याद्या तयार झाल्यावर साधू यांना निवडणूक लढवण्याची गळ घातली आणि त्यांचा उमेदवारी अर्ज दाखल केला. एक पत्रक प्रसिद्ध केलं आणि सर्व मतदारांना पाठवलं. साधू यांनी काही शहरात जाऊन मतदारांच्या गाठी भेटी घेतल्या. संयुक्त महाराष्ट्राची भूमिका ठामपणे मांडली तरी विदर्भातीलही बहुसंख्य मतं मिळवून अरुण साधू मोठ्या फरकाने निवडून आले. अलिकडच्या काळातील विजयी उमेदवाराने कमीत कमी खर्च केल्याची ही एकमेव निवडणूक असावी. भावनेच्या आहारी जाऊन प्रतिवाद करण्याच्या नादात ह. मो. मराठे यांनी प्रचारात त्यांचा आवडता ब्राह्मणवाद काढला नसता तर ते साहित्य या एका निकषावर विजयी होतील, याबद्दल सेवानिवृत्त विंग कमांडर अशोक मोटे आणि मला (आम्ही दोघे त्याच याच अटीवर ‘हमों’चे सूचक आणि अनुमोदक झालेलो होतो) ठाम खात्री होती. पण, ‘हमों’नी तो विषय काढून स्वतःच्या पायावर कुन्हाड मारून घेतली. अशोक मोटे यांनी आणि मी कपाळावर हात मारून घेतला. त्यामुळेच आम्ही ‘हमों’ना मतदान केलं नाही असं असंख्य मतदारांनी आम्हाला नंतर सांगितलं.

बं अध्यक्षपदाची निवडणूक पारदर्शी व्हावी म्हणून सूचना करण्याच्या महामंडळाच्या आवाहनाला आजवर कथित बोणेदार, परिवर्तनवादी आणि बंडखोर साहित्यिकांनी व्यापक प्रतिसाद कधीच दिला नाही. साहित्य संस्थांवर कब्जा मिळवून वर्षानुवर्ष राज्य करणारे हे जे कोणी दुष्ट प्रस्थापित आहेत त्यांच्याविरुद्ध कोणी आवाज उठवला नाही किंवा निवडणूक लढवून त्यांच्या मकेदारीला आव्हान देणाऱ्यांच्या पाठीशी उभे राहण्याचं गुप्त नेक कामही बहुसंख्य मतदारांनी केलेलं नाही. साहित्य संस्थांच्या कार्यपद्धतीला नाकं मुरडणाऱ्यांनी बंडखोरी करणाऱ्यांना सप्शेल नाकारलेलं आहे असाच आजवरचा अनुभव आहे. महामंडळाच्या घटक आणि संलग्नित संस्थांच्या सर्वच्या सर्व सदस्यांना अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीत मतदानाचा अधिकार द्या अशी सूचना यापूर्वी केली गेली पण, त्याला एकमुखी पाठिबांच मिळाला नाही. खरं तर, प्रादेशिक/विभागीय संमेलनाचा अध्यक्ष निवडतानाही सर्व सदस्यांना मताचा अधिकार दिला तर पेट्रोनाईज करण्याच्या प्रवृत्तीना आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या हितसंबंधांना आळा बसेल, अनेकांची दुकानदारी संपुष्टात येईल. निवडणुकीत मतदार संख्या काही हजारांच्या घरात गेली की त्यांना गृहीत धरणं कठीण होईल. पण, असं काही कधीच घडत नाही, मराठी साहित्य जगताचे व्यवहार पारदर्शी व साहित्यहितैषी व्हावे यासाठी प्रत्यक्ष काहीच करायचं

नाही, केवळ तोंडाची वाफ दडवायची आणि त्या वाफेला कोणी अरण्यसूदन म्हटलं की मग झोंबलेल्या मिरच्यांनी लाल झालेलं नाक खाजवत तथाकथित प्रस्थापितांवर टीकास्त्र सोडायचं, ही आपली एक 'अखिल भारतीय मराठी साहित्यिक अस्मिता' झालीय.

आपल्याकडे (म्हणजे मराठीत) प्रामुख्याने साहित्यविषयक उपक्रमांना सरकारकडून मिळणाऱ्या अर्थ सहाय्याविषयी घनघोर (आणि तोही एकतर्फी शिवाय पुरोगामी/विद्रोही) वाद आहे. त्यामुळे साहित्यबाबू व्यक्तींनाही व्यासपीठावर अवाजवी स्थान मिळतं असा आक्षेप या अर्थसहाय्याला विरोध करताना घेतला जातो. त्या आक्षेपात तथ्यही आहे. म्हणून पिंपरी चिंचवडला जसा 'डीपीयू' नावाचा रमणा भरला तसं आयोजन टाळलं जायला हवं. त्यासाठी साहित्यिकांना, साहित्य व्यवहार सांभाळणाऱ्या संस्था आणि त्यात सहभागी होणाऱ्या रसिकांना संमेलन हा एक 'सिरीयस लिटररी बिडिनेस' असल्याचं नीट समजून-उमजून घ्यावं लागेल. अशा उपक्रमांचं अतिखिचिक झालेलं उत्सवी स्वरूप टाळावंच लागेल आणि ते रसिकांना स्वीकारावंच लागेल. कार्यक्रमातला भपकेबाजपणा, चमकोगिरी, भोजनावळी, मानधनाची अवाजवी अपेक्षा ही जबाबदारी काही एकट्या साहित्य महामंडळ किंवा आयोजन समितीची आहे, अशा भ्रमात राहण्याचं मुळीच कारण नाही. सरकारकडून मिळणारा निधी अपुरा आहे. जनताही पुरेसा निधी उपलब्ध करून देत नाही आणि भपकेबाज संमेलन हवं आहेच तर, संमेलनं राजकारण्याच्या दावणीला बांधली जाणार हे गेल्या दोन-अडीच दशकात सिद्ध झालंय. राजकारण हे समाजाचं अभिन्न अंग असल्यानं राजकारण्यांचा सहभाग गैर नाही मात्र त्यांचा हस्तक्षेप नसावा, व्यासपीठावरील त्यांचा वावरही आदबशीर असावा. आज राजकारण्यांकडे शिक्षण संस्था, एजन्सीज, व्यापार आणि उद्योग अशा विविध मागणी (काढा आणि पांढरा) पैसा उपलब्ध आहे. भपकेबाज अ-साहित्यिक अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी आपणच या राजकारण्यांना डोक्यावर बसवून घेतलंय हे तारतम्य आपण विसरायचं ठरवलं असेल तर, पिंपरी चिंचवडचं संमेलन म्हणजे 'सिर्फ झाँकी है' हा इशाराही निष्फल ठरणार आहे.

साहित्यसंमेलने झालीच पाहिजे, त्याशिवाय चर्चा, वाद-विवाद, परस्पर संवाद होणार तरी कसा? आपल्या अनुभवाचे पोत इतरांच्या अनुभवाशी ताडून बघण्याची ती एक संधी असते. असे उपक्रम वैचारिक मस्ती करण्यासाठी, वाद-प्रतिवादाची दंगल करण्यासाठी उपयुक्त असतात. त्यातून केवळ साहित्यच नव्हे तर सर्वच कलाप्रवाह आणखी खळाळण्या आणि विस्तारण्यासाठी सहाय्य मिळत असत. साहित्यसंमेलन विश्व स्तरावर झालं पाहिजे, राष्ट्रीय, प्रादेशिक आणि जिल्हास्तरावरही झालं पाहिजे. केवळ मराठीच नाही तर सर्व भाषांतील साहित्याच्या प्रत्येक प्रवाहाची आणि केवळ साहित्याचीच नव्हे तर सर्व सांस्कृतिक कलांची विभागीय, जिल्हा तालुकास्तरीय संमेलने झाली पाहिजेत आणि त्या निमित्तानं अनेकजण एकत्र आले पाहिजेत.

कोणत्याच साहित्यसंमेलनाबद्दलही संकुचित भूमिका घेताच

येणार नाही. एकीकडे जग हे खेडं झालं आहे, आपण संकुचित विचार सोडून ग्लोबल व्हायला पाहिजे असं म्हणायचं आणि दुसरीकडे जागतिक पातळीवरच्या सांस्कृतिक उपक्रमांना विरोध करायचा ही आत्म-प्रतारणा आहे. सध्या होणाऱ्या विश्व मराठी साहित्यसंमेलनाच्या स्वरूपाची फेरचना केली गेली तर यासंदर्भातील बरेचसे वाद मिटू शकतील. सर्वात वाद आहे तो त्याच त्या पदाधिकाऱ्यांनी वारंवार फुकट परदेश वारी करण्याचा. त्यावर तोडगा असा. १) साहित्य महामंडळाचे अध्यक्ष, सरचिटीनीस आणि कोषाध्यक्ष वगळता महामंडळाच्या अन्य कोणाही सदस्याला केवळ एका साहित्य विश्व संमेलनास महामंडळाच्या खर्चाने हजेरी लावता येईल. २) हीच अट महामंडळाच्या घटक तसेच संलग्न संस्थांच्या सर्व पदाधिकारी तसेच कार्यकारिणी सदस्यांना लागू करावी. ३) महामंडळाच्या प्रवास यादीत किमान तीनचार तरी प्रकाशक असावेत. ४) प्रवास खर्चासाठी केवळ सरकारच्या निधीवर अवलंबून न राहता महामंडळाने स्वतःचे प्रायोजक शोधावेत आणि घटक संस्था तसंच महामंडळाच्या सर्वच पदाधिकाऱ्यांनी ('सर्वांनी', हे महत्त्वाचं आहे) परदेश प्रवासासाठी येणाऱ्या खर्चातील किमान २५ टके वाटा उचलावा. महामंडळाच्या आग्रहाप्रमाणे परदेशस्थ मराठी रसिकांचा कल लक्षात घेऊन कार्यक्रम आखले जावेत आणि कार्यक्रमात किमान एका तरी गंभीर कार्यक्रमाचा समावेश असावा. अशी काही चौकट आखून घेतली गेली तर, विश्व साहित्यसंमेलनाच्या आयोजनाबद्दल असणारे आक्षेप दूर होतील.

सर्वस्तरीय सांस्कृतिक संमेलनांना सरकारनं आर्थिक सहाय्य केलंच पाहिजे, याही मतावर मी ठाम आहे. असं आर्थिक सहाय्य करून सरकार काही सांस्कृतिक क्षेत्रावर उपकार करत नाही तर जनतेकडून करूपाने जमा केलेला पैसा, त्याच मातीतल्या सांस्कृतिक उपक्रमांना देत आहे. समाजाची साहित्य तसंच कलाविषयक जाणीव टोकदार करणं, कलाभिरुची वृद्धिंगत करणं ही सरकारचीही जबाबदारी आहेच आणि त्यासाठी अर्थसहाय्य केलं गेलंच पाहिजे. असं सहाय्य मिळणाऱ्यांनीही मनात कोणती बोच किंवा अपराधीपणाची भावना ठेवायला नको. पूर्वी राजे आणि धनिक सांस्कृतिक क्षेत्राला आश्रय देत असत. असे उपक्रम आखण्याइतका निधी जनता उभारून देऊ शकत नाही. (किंवा खरं तर, देत नाही) म्हणून, ती जबाबदारी आता सरकारवर आलेली आहे. सरकार सेना-भाजपचे आहे म्हणून सांस्कृतिक उपक्रमांना झालेलं आर्थिक सहाय्य काही भगवं, प्रतिगामी किंवा उजवं ठरत नाही आणि सत्ता काँग्रेसची असली म्हणून सांस्कृतिक क्षेत्राला सहाय्यभूत ठरणारं ते धन काही काळं-पुरोगामी-डावं ठरत नाही....!

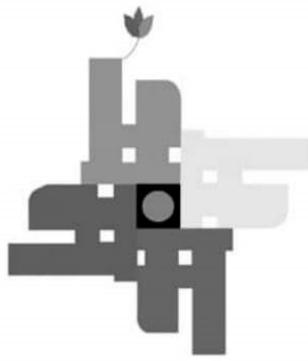
- प्रवीण बर्दापूरकर

प्रमणध्वनी : +९१९८२२०५५७९९

www.praveenbardapurkar.com

blog.praveenbardapurkar.com

(ज्येष्ठ संपादक-पत्रकार)

कोलाहलात भाषा!

माधुरी पुरंदरे

मराठीवर प्रेम कसे करायचे हे काहीच आम्हाला भाषेच्या तासाला शिकवले गेले नाही. तिच्यावर प्रेम न करताच आम्ही तिच्या गौरवाची गाणी पाठ करून गायलो. कशाबद्दल ते न कळताच तिचा आम्हाला अभिमान असल्याचे तारस्वरात ओरडून सांगितले.

आमच्या पिढीच्या किंवा माझ्या स्वतःच्या अनुभवापुरते बोलायचे, तर आमच्या काळी ‘भाषाशिक्षण’ असे काही असल्याचे मला आठवत नाही. चौकटीबाहेर जाऊन मुलांना शहाणे करून सोडण्याची हौस असणारा एखादा ध्येयवादी शिक्षक ज्यांच्या वाटचाला आला असेल, अशांच्यासाठी ते असेलही; पण अभ्यासक्रमाच्या आखीव चौकटीत तरी भाषा म्हणून जे होते, ते मुख्यतः शुद्धलेखन आणि पंधरा-वीस गुणांचे व्याकरण, एवढेच. त्या वीसांपैकी एकही गुण मला उभ्या शालेय आयुष्यात मिळाल्याचे मला स्मरत नाही. बाकी होते ते धडे, त्यावरचे प्रश्न, शब्दार्थ, शब्दांचा वाक्यात उपयोग वगैरे असेच काहीबाही. आज मी जिला ‘भाषा’ असे मानते, त्यातले तेव्हा काही नव्हते.

पुढे अनेक वर्षांनी मी एक परकी भाषा शिकले ती शिकवायलाही लागले, तेव्हा मला हळूहळू उमजत गेले, की ‘भाषा’ हे दुसऱ्यापर्यंत केवळ निरोप पोहोचवयाचे किंवा विचारलेल्या प्रश्नाचे घोकून पाठ केलेले उत्तर देण्यासाठी वापरण्याचे माध्यम नसून आपल्या स्वतंत्र अभिव्यक्तीचे आणि दुसऱ्याची अभिव्यक्ती समजून घेण्याचे माध्यम आहे. मला हेही जाणवले, की भाषा जिवंत असते कारण तिला जन्म असतो; आपण मनावर घेतले तर वाढणारे, फुलणारे आयुष्य असते; आणि मनावर नाही घेतले तर तिला मृत्यूही असतो.

मराठी नावाची आपली भाषा जन्माला कधी आणि कशी आली, ती कशी घडत-वाढत गेली, कशी बदलत गेली, कशामुळे आणि कुणामुळे बदलत गेली, तिची चाल कशी आहे, लय कशी आहे, तिचा स्वभाव कसा आहे आणि तिची किती रूपे आहेत, तिचे सौंदर्य कशाकशात आहे, ताकद कशात आहे, तिच्यावर प्रेम कसे करायचे हे काहीच आम्हाला भाषेच्या तासाला शिकवले गेले नाही. तिच्यावर प्रेम न करताच आम्ही तिच्या गौरवाची गाणी पाठ करून गायलो. कशाबद्दल ते न कळताच तिचा आम्हाला अभिमान असल्याचे तारस्वरात ओरडून सांगितले. अभिमानाचे एक बरे असते. तो आपल्याला नेमका कशासाठी वाटतो हे कुणालाही-अगदी स्वतःलाही स्पष्ट करून सांगण्याची जबाबदारी आपल्यावर कधीच नसते, पण तो असतो कारण तो उपयुक्त असतो. कुणांचा तरी द्वेष

करण्यासाठी, काही तरी तोडण्या-फोडण्यासाठी, कुणाच्या तरी कानाखाली आवाज काढण्यासाठी त्याचा उपयोग होतो; पण हे सगळे कधीतीरी सटीसामाशी. रोजच्या जगण्यात, त्या अभिमानाचे काय करायचे हे काही कुणाला कळत नाही आणि तरीही त्याचे ओङ्के आपण शिरावर वागवत राहतोच. आपणही वागवतो आणि पुढच्या पिढीच्याही शिरावर देतो.

त्यामुळे एक पद्धत म्हणून आम्हाला जन्माला आल्यापासूनच आमच्या भाषेचा बिगरप्रेम अभिमान होता. तिची उपयुक्तता कलण्याइतकी दूरदृष्टी त्या वयात विकसित झालेली नसल्याने लवकरच आम्हाला ह्या प्रेमहीन उद्योगाचा कंटाळा यायला लागला. मग भाषा म्हणजे कटकट वाटायला लागली. तिच्या नियमांची कटकट, व्याकरणाची कटकट, शब्दाच्या अर्थांची कटकट, त्या अर्थाच्या छटांची कटकट, उच्चारांची कटकट! एकूणच, शब्दांच्या भाषेचा व्यवहारच नकोसा झाला. जागतिक पातळीवर होणाऱ्या बदलांनी आणि उलथापालर्थींनी हे नकोसेपण अधिकच टोकदार केले. आम्हीच आमच्या भाषेला चढाओढीने निसूपयोगी ठरवायला लागलो. तिच्या मृत्यूची भाकिते वृत्तपत्रांमधून, चर्चासत्रांमधून वारंवार वाचायला-ऐकायला मिळू लागली. मराठी कोमेजत चालली, मरगळून गेली. आम्ही म्हणालो, ‘नाही तरी भाषेला अंत असतोच ना!’ म्हणजे तसा तिचा अभिमान वगैरे आम्हाला अजूनही आहेच, त्याची काही अडचण नाही पण त्यासाठी भाषा जिवंत असायला हवी ही कसली चमत्कारिक अट? बरेच झाले, ‘मेली तर मेली, कटकट गेली, उद्या मरायची ती आजच मेली!! तिला जगवण्याचा उद्योग करून कुणाला काय मिळणार? मग तिला तशीच सोडून आम्ही दुसऱ्या एका उपयुक्त भाषेचा पदर धरला. अर्थात त्याही भाषेवर प्रेम करायला आम्हाला नाहीच शिकवले गेले.

हे झाले शब्दांच्या भाषेचे पण हे एवढ्यावर संपत नाही. कारण भाषांच्या सतरा तन्हा असतात. सुरांची भाषा असते, संगरेषांची आणि आकारांची भाषा असते. निसर्गांची-ऋतुचक्रांची आणि प्राण्यापक्ष्यांची भाषा असते, स्तब्धतेची, विरामांची, शांततेचीही भाषा असते. ह्या भाषा तरी कुणी आम्हाला शिकवल्या का? यांपैकी कोणत्या भाषेला आम्ही मनापासून ‘आपली’ मानले? शब्दांवर

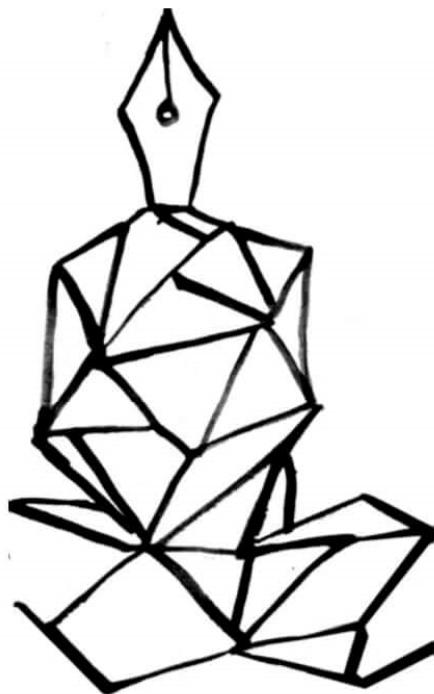
विसंबून नसणाऱ्या ह्या भाषांमध्ये, आम्हाला नसले तरी ज्यांना कुणाला काही म्हणता येते, त्यांचे म्हणणे ऐकायला आणि समजून घ्यायला आम्हाला कुणी का नाही शिकवले? पाहणाऱ्याने वाचायचे नाही, वाचणाऱ्याने ऐकायचे नाही, लिहिणाऱ्याने पाहायचे नाही. कुणाचेच कुणाला काही समजेनासे झाले आहे.

आम्ही स्वरसाक्षर होऊ शकत नाही कारण एकाग्र होऊन लक्षपूर्वक ऐकणे आम्हाला जमेनासेच झाले आहे. सतत कोलाहलात जगण्याची सवय झाल्याने कान आणि मन बधिर झाले आहे. ‘शांततेची धास्ती घेतलेला समाज’ अशी नवी ओळख आम्ही मिळवली आहे. रेषा, रंग, आकार ह्यांचाही अक्षरशः कल्लोळ सर्वत्र चालू असतो पण ती दृश्यभाषाही आम्हाला समजत नाही आहे. पूर्वी म्हणजे दीडदोनशे वर्षांपूर्वी, चित्रकृतीवर किंवा तिच्या पाठीमागे ‘अमक्या चित्रकाराने हे चित्र लिहिले आहे’ अशी नोंद करण्याची पद्धत होती. मला फार आवडते ते; चित्र ‘लिहिणे’. आता चित्र असे ‘लिहिले’ जात होते म्हणजेच ते ‘वाचले’ही जात होते. म्हणजेच ह्या देशात माणसांना चित्रे, शिल्पे वाचता येत होती. म्हणजेच तेव्हाचा समाज चित्र-शिल्पसाक्षर होता. ती क्षमता आज आपण हरवून बसलो आहोत.

काही चित्रकला शिक्षकांशी नुकतीच भेट झाली. सर्वांचे दुःख एकच होते, ‘आम्हाला ह्या शिक्षणव्यवस्थेत कुणी मोजतच नाही. आम्हाला मुलांना शिकवायला मिळत नाही. आमचे तास इतर विषयांसाठी वापरले जातात आणि आम्हाला समारंभप्रसंगी सजावटीपुरते वापरले जाते.’ पन्नास-पंचावन्न वर्षांपूर्वी मी शाळेत विद्यार्थीनी होते तेव्हाही हीच परिस्थिती होती. किंती पिढ्या बरबाद झाल्या! शब्दांची भाषा सत्त्वहीन झाली आहे आणि रंगरेषांची, आकारांची, सुरांची, नृत्याची, म्हणजेच निर्मितीची भाषा आम्ही शिकलोच नाही. ह्यामुळे काय होते? तर ह्यामुळे निर्मितीला आणि तिच्या निर्मात्याला सामोरे कसे जायचे हेच आपल्याला समजत नाही. एखादी निर्मिती न समजणे हा आपल्याला आपलाच अपमान वाटतो. आपले सगळे समज, विचार, श्रद्धा, संस्कार, आमच्या (आणि फक्त आमच्याच) नेहमी महानच असणाऱ्या परंपरा, ह्या सगळ्याविरुद्ध निर्मात्याने केलेला तो कट आहे असे भास आपल्याला होऊ लागतात. त्यामुळे ती निर्मिती आणि तिचा निर्माता हे दोन्ही नष्ट करायला हवेत असा विचार बळावत जातो आणि निर्माण करण्यापेक्षा नष्ट करणे नेहमीच सोपे असते.

मला सध्या वेगळ्याच चिंता सतावत आहेत. एका विद्वान भाषातज्ज्ञांनी एका व्याख्यानात एक विधान केले. ते साधारणपणे असे होते, ‘दृश्यभाषेचा प्रभाव झापाट्याने वाढत आहे. इतका की लवकरच शब्दांच्या भाषेचा अंत होणार आहे. शब्द वापरण्याची मानवी मेंदूची क्षमता संपत चालली आहे. आपण वेगाने ‘बघे’ होत आहोत. शब्दांची जागा प्रतिमा घेत आहेत आणि भविष्यातील माणूस प्रतिमांमधूनच व्यक्त होणार आहे.’

तसे हे विधान नवे नाही. काही काळापासून त्याची निरनिराळ्या अंगांनी मांडणी, चर्चा चालूच आहे. हे विधान प्रत्यक्षात आले

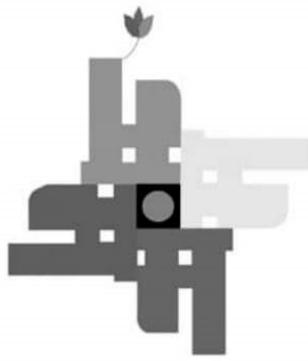
रेखाटन : ईशा सानेकर

तर काय होईल? शब्दांची भाषा नसेल आणि दृश्यसाक्षर आपण कधी झालोच नाही, त्यामुळे प्रतिमांमधूनही व्यक्त होऊ शकणार नाही. मग संवाद होणार कसा? भाषातज्ज्ञांची ही कल्पना आहे की अंदाज आहे की भविष्यवाणी, ते मला माहीत नाही; पण सध्या कुठल्याही प्रकारच्या भाषेशी आपण ज्याप्रकारे वागतो आहोत, ते पाहता त्यांचे विधान खोटे ठरेलच असेही म्हणवत नाही. मग त्या परिस्थितीला आपण कसे सामोरे जाणार आहोत? स्वतःची कशी तयारी करणार आहोत? मुळात, तयारी आतापासूनच करणे गरजेचे आहे. असे तरी आपल्याला वाटते आहे का? की नेहमीप्रमाणे ‘जेव्हा वेळ येईल किंवा खरे तर वेळ निघून गेलेली असेल - तेव्हा बघू’, अशाच मानसिकतेतून ह्याही गोष्टीकडे आपण पाहणार आहोत? की गंभीर, मूळभूत विचार मांडणाऱ्या विचारवंतांची, अभ्यासकांची, संशोधकांची टवाळी करणाऱ्या आजच्या काळात आपण त्यांनी दिलेल्या इशाऱ्यांकडे दुर्लक्ष करून गतकाळाच्या वाळूत आपले अखबे डोके खुपसून बसून राहणार आहोत? आपल्यापुढे आव्हाने कोणती आहेत, आपला ‘आज’ काय सांगतो आहे. ‘उद्या’ कसा असणार आहे आणि आपल्याला तो कसा असायला हवा आहे, ह्याची खरे तर सर्वांनीच गांभीर्याने चिंता आणि त्याबद्दल चिंतन करणे गरजेचे आहे. त्याएवजी आज आपले चालले आहे काय? की भाषेबोरेबरच समाज म्हणूनही संपून जाण्याचीच आपल्याला घाई झाली आहे? आपण आपले नक्की काय करणार आहोत?

- माधुरी पुरंदरे

(लेखिका, रंगकर्मी आणि भाषेच्या अभ्यासक)

(मराठी अभ्यासकेंद्र आणि डी. एस. हायस्कूल यांच्या संयुक्त विद्यमाने मुंबईत आयोजित केल्या गेलेल्या पालकसंमेलनातील भाषण)

जाती-धर्मभेद आणि भाषाभेद

डॉ. प्रकाश परब

वास्तविक पाहता, समाजाला धर्माची जेवढी गरज आहे त्याहीपेक्षा भाषेची आहे. भाषेमुळेच आपण आपला इतिहास, आपल्या परंपरा जतन करू शकलो. धर्माची शिकवणही भाषेतूनच दिली घेतली जाते. भाषेमुळेच धर्मग्रंथ अस्तित्वात आले आणि पिढ्यानपिढ्या टिकले. तरीही अनेकांना आपल्या भाषिक ओळखीपेक्षा आपली धार्मिक ओळख महत्वाची वाटते.

भारतीय समाजात एका बाजूला जातीवाद, धर्मवाद टोकदार आणि हिंसक बनतो आहे आणि दुसऱ्या बाजूला भाषावाद निष्प्रभ आणि कालबाह्य ठरतो आहे. राजकीय पक्षांना भाषेच्या राजकारणापेक्षा जातीपातीचे आणि धर्माचे राजकारण अधिक फलदायी वाटू लागले आहे. भाषिक हितसंबंधापेक्षा धार्मिक हितसंबंध अधिक महत्वाचे वाटून धार्मिक ध्रुवीकरण करण्याकडे त्यांचा कल वाढला आहे. उदाहरणच द्यायचे झाले तर महाराष्ट्रात मराठी भाषेच्या व भाषकांच्या हितापेक्षा हिंदुत्वाच्या व हिंदू धर्मांच्या हितसंबंधांना (?) प्राधान्य देण्याचे धोरण शिवसेनेसारख्या एके काळी मराठी माणसाच्या न्याय्य हक्कांसाठी स्थापन झालेल्या प्रादेशिक पक्षालाही वाटू लागले आहे. जणू भाषेचे राजकारण संकुचित आणि धर्माचे राजकारण व्यापक व उदारमतवादी आहे. महाराष्ट्रात स्थायिक झालेल्या परप्रांतीयांना खूश करण्यासाठी राजकीय पक्षांच्या नेत्यांना महाराष्ट्रात भाषेच्या आधारे भेदभाव खपवून घेतला जाणार नाही अशा गर्जना कराव्या लागतात. जे पक्ष मराठीचे राजकारण करतात त्यातही भाषेचे राजकारण किती हे शोधावे लागेल. राज्याला मराठी भाषेचे धोरण असावे यासाठी भाषा धोरण तयार करण्याचे काम शासन स्तरावर गेली पाच-सहा वर्षे चालू आहे, पण ते लवकरात-लवकर जाहीर होऊन त्याची प्रभावी अंमलबजावणी व्हावी असे एकाही राजकीय पक्षाला वाटत नाही. मराठी भाषेचे धोरण हा आज घडीला सत्ताधारी किंवा विरोधी अशा कोणत्याच राजकीय पक्षाचा अजेंडा नाही. याबाबत लोकभावनाही तीव्र नाहीत. भाषा धोरण आले काय आणि नाही आले काय काहीच फरक पडत नाही. याचा अर्थ बहुसंख्य लोकांनाही आपल्या जातीचे आणि धर्माचे प्रश्न महत्वाचे वाटतात काय? वाटत असावेत. तसेच नसते तर राजकीय पक्षांचीही जाती-धर्माचे राजकारण करण्याची जन्मतःच व्यक्ती कोणत्या तरी विशिष्ट जातीची, धर्माची असते आणि तिला एक स्वभाषा किंवा मातृभाषा मिळते. पैकी जात ही आज निर्थक, निषिद्ध आणि कालबाह्य असली तरी व्यक्तीला ती त्यागता किंवा बदलता येत नाही. जात हा असा सामाजिक भेद आहे जो एका व्यक्तीला सामाजिक श्रेष्ठत्व देतो तर दुस-या व्यक्तीला हीनत्व देतो. त्यामुळे ती विषमतामूलक व त्याज्य आहे. जातीच्या क्रमवारीत आणि उतरंडीत आपले जे स्थान असते ते आपली इच्छा असो

कोटी मराठी भाषकांच्या महाराष्ट्रात 'एक मराठी, लाख मराठी' अशी घोषणा देत किती मराठी भाषक जमतील ? मराठीच्या चळवळीत काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांचा याबाबतचा अनुभव निराशाजनक आहे. समाजाच्या भाषिक भावना इतक्या बोथठ का झाल्या आहेत ? देशात एकूणच भाषिक चळवळींचा जनाधार घटत असून जातीधर्माधिष्ठित संघटनांना लोकाश्रय मिळत आहे हे चिंताजनक आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या काळातही भाषिक चळवळी खूप झाल्या पण त्यांची तीव्रता आणि गरज वर्तमान समाजाला जाणवताना दिसत नाही. उलट जाती-धर्माधिष्ठित अस्मिता किंवा ओळख अधिक प्रभावी होताना दिसत आहे. भाषेच्या राजकारणाचा अवकाशाही जातीधर्माच्या राजकारणाने व्यापलेला दिसतो. जणू भारतीय समाजाला आता भाषावादाची, भाषिक अस्मितेची गरजच उरलेली नाही. आपण विशिष्ट भाषक आहोत यापेक्षा आपण विशिष्ट जातीचे आणि विशिष्ट धर्माचे आहोत ही ओळख भारतीय मानसिकतेत अधिक मूळ धरू पाहात आहे. भारतीय राजकारणही त्याने प्रभावित झालेले दिसते. ह्या पार्श्वभूमीवर, भाषावाद आणि त्या अनुषंगाने होणारे भाषेचे राजकारण भाषिक विविधता असलेल्या आपल्या देशात फारसे स्वीकारले जाताना, यशस्वी होताना दिसत नाही याची कारणे काय असावीत याचा शोध घेण्याची आवश्यकता आहे.

जात, धर्म आणि भाषा या व्यक्तिगत व सामाजिक जीवन प्रभावित करणाऱ्या कोटी - व्यवस्था असल्या तरी त्या समकक्ष नाहीत हे मुरुवातीलाच लक्षात घेतले पाहिजे. हे खरे आहे की या तिन्ही कोटी किंवा ओळखी व्यक्तीला जन्माबरोबरच प्राप्त होतात. तिला एक स्वभाषा किंवा मातृभाषा मिळते. पैकी जात ही आज निर्थक, निषिद्ध आणि कालबाह्य असली तरी व्यक्तीला ती त्यागता किंवा बदलता येत नाही. जात हा असा सामाजिक भेद आहे जो एका व्यक्तीला सामाजिक श्रेष्ठत्व देतो तर दुस-या व्यक्तीला हीनत्व देतो. त्यामुळे ती विषमतामूलक व त्याज्य आहे. जातीच्या क्रमवारीत आणि उतरंडीत आपले जे स्थान असते ते आपली इच्छा असो

किंवा नसो स्वीकारावे लागते. लग्नानंतरही जात बदलत नाही असे सर्वोच्च न्यायालयाचा ताजा निकाल सांगतो. जात एक बंदिस्त व्यवस्था आहे. जातीअंतर्गत असलेल्या पोटजाती या उपव्यवस्था आहेत. या व्यवस्था टिकून आहेत याचे मुख्य कारण जातीबाहेरील समाजाशी वैवाहिक संबंधांना मज्जाव असणे. जातीबाहेरच्या आणि विशेषकरून तथाकथित कनिष्ठ जातीच्या लोकांशी विवाहसंबंधांना मान्यता आणि प्रतिष्ठा नसल्यामुळे जातीअंतर्गतच विवाहसंबंध जुळवण्याकडे बहुतेकांचा कल आणि आग्रह असतो. अंतरजातीय विवाहामुळे ह्या व्यवस्थेला धक्के बसत असले तरी हे प्रमाण अत्यल्प आहे.

अशा ह्या जातिभेदातून काहींना सामाजिक प्रतिष्ठेचा किंवा श्रेणिवर्चस्वाचा अनायास लाभ होत असला तरी अनेकांना त्यांचा काहीच दोष नसताना हीन वागणुकीला सामोरे जावे लागते. जातिप्रथेचे व जातिव्यवस्थेचे कोणत्याही अर्थने आज समर्थन करता येणार नाही. जातिभेद हा मानवतेवरील कलंक आहे. जातिभेद मानणे, पाळणे हा सामाजिक अपराध आहे. भारतीय राज्यघटनेनेही हे अधोरेखित केले आहे. तीरीही तथाकथित जातिश्रेष्ठत्वाचा अहंकार आजही जोपासला जातो. निवडणुकांमध्ये उमेदवारी देताना जातीची समीकरणे मांडली जातात. क्षुलक कारणांवरून जातीय दंगे होतात. जातीसाठी खावी माती म्हणत जातीपार्टीचा खुंटा अधिक बळकट केला जातो. आपापल्या जातीचे ध्रुवीकरण करून निवडणुका जिंकल्या जातात. जातपंचायतीद्वारा न्यायनिवाडे केले जातात. लाखोंचे मोर्चे काढून जातीनिहाय शक्तिप्रदर्शन केले जाते आणि त्याला लोकांचा पाठिंबा मिळतो. निखळ आर्थिक समस्यांचा विचारही जातीकेंद्री भूमिका घेऊन केला जातो आणि वर्गीय भूमिकेतून लोकसंघटन करू पाहणाऱ्यांना अपेक्षित जनाधार मिळत नाही इतके जातीपार्टीचे विष आपल्या समाजाच्या मानसिकतेत भिन्नले आहे. भारतीय समाज जातिमुक्त व्हावा हे आजही आपले स्वप्नच राहिले आहे.

भविष्यात जातिमुक्त समाजाचे स्वप्न साकार झालेच तर ते आर्थिक समतेनेच होऊ शकते. आर्थिक सक्षमीकरणाबरोबर वैवाहिक संबंधांबाबत सामाजिक स्वीकृती वाढत जाईल आणि जाती-पोटजातींमधील भिंती गळून पडतील. जातिनिष्ठ ओळख आणि अभिमान कालबाह्य व निरर्थक होईल. मात्र आज तरी समाजातील बहुसंख्य लोक जातजाणिवांपासून मुक्त होऊन समाजातील इतरेजनांना एक माणूस म्हणून स्वीकारताना दिसत नाहीत.

जातीपेक्षा धर्माचे स्वरूप, कार्य व सामाजिक स्थान भिन्न आहे. मात्र जात ही जशी व्यक्तीला जन्माबरोबर मिळते त्याप्रमाणे धर्मदेखील जन्मतःच मिळतो. फरक इतकाच की नको असेल तर तो बदलता येतो म्हणजे धर्मातर करता येते. एकाद्या व्यक्तीने निधर्मी म्हणून राहायचे ठरवले तर तसेही राहता येते. जन्मतः प्राप्त धर्माचे तत्त्वज्ञान आपण स्वीकारलेच पाहिजे असे सहसा बंधन नसते. धार्मिक रीतिरिवाज पाळण्या न पाळण्याबाबतही काही धर्म उदार-अनुदार असू शकतात. धर्माचा खरा आशय सत्याचरण किंवा नैतिक

आचरण असा असला तरी दैवतकल्पना, पाप-पुण्याच्या कल्पना, उपासनापद्धती, आचरणातील विधिनिषेध आर्द्धचिष्ठी स्पष्ट निर्देश देणारी एक धार्मिक संस्था ह्या अर्थनेच धर्माकडे विशेषकरून पाहिले जाते. समाजाचे नियमन करणारी एक व्यवस्था म्हणून आधुनिक काळात धर्माची जागा अनेक सामाजिक संस्थांनी घेतली आहे. तरीही धर्मसंस्थेला सर्वोच्च मानणारा एक वर्ग प्रत्येक धर्माच्या अनुयायांमध्ये आढळतो. काहींना धर्मने सांगितलेला आचारार्थ अपरिवर्तनीय वाटतो तर काहींना त्यात कालानुरूप बदल करण्यास हरकत नाही असे वाटते. धर्माचरणाच्या बाबतीत उदारमतवादी आणि कटूरतावादी असे दोन ठळक गट जवळपास प्रत्येक धर्मात आढळून येतात. धर्मसंस्थेला शिखरस्थ मानून समाजाचे, राष्ट्राचे नियमन करणारे समाज जगात आजही आहेत परंतु त्यांची संख्या कमी आहे आणि भविष्यात ती कमीकमीच होत जाणार आहे. सार्वजनिक जीवनाचे नियमन करणारी आदेशात्मक संस्था म्हणून धर्मसंस्था आज कालबाह्य झाली आहे. अनेक प्रगत राष्ट्रांनी सार्वजनिक जीवनाचे नियमन करण्यासाठी धर्माएवजी राज्यघटनादी मार्गाचा अवलंब केलेला दिसतो. भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र असून येथे सर्व धर्म सारखेच आदरयोग्य आणि समान अंतरावर आहेत असे मानले जाते. धर्म ही व्यक्तीची खाजगी बाब असून शिक्षण, प्रशासन, उद्योग आदी क्षेत्रांत धर्माला काही भूमिका आहे असे आपल्या देशात मानले जात नाही. राज्यघटनेनुसार धर्माच्या आधारावर कोणत्याही नागरिकाबाबत संधी आणि न्याय आर्द्धबाबत भेदभेद करता येत नाही. धर्माची मर्यादा घर आणि प्रार्थनास्थळ एवढीच आहे. अर्थात, अनेकांना हे मान्य नसते त्यामुळे धर्मसत्ता आणि राजसत्ता यांमध्ये वाटाचे प्रसंग निर्माण होतात. त्यातून राज्यघटनेलाच आव्हान दिले जाते.

धर्म ही व्यक्तीची खासगी बाब असली तरी त्याने सार्वजनिक जीवन प्रभावित झालेले दिसते याचे कारण धार्मिक कडवेपणा किंवा धार्मिक उन्माद. सार्वजनिक जीवनात धर्माला लुडबुड करू दिल्यामुळे तसेच धार्मिक वर्चस्ववादी भूमिका घेतल्यामुळे अनेकदा धार्मिक तेढ निर्माण होऊन सामाजिक सलोखा बिघडतो. धर्माभिमानाची जागा जेव्हा धार्मिक अहंकार, आणि धार्मिक विद्वेष यांनी घेतली जाते तेव्हा धर्म ही समस्या होऊन बसते. व्यक्तीच्या धार्मिक भावना तीव्र असण्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे साकार किंवा निराकार ईश्वरावरील गाढ श्रद्धा! ईश्वरानिंदा हा घोर अपराध मानला जातो आणि तिच्या परिणामांना तोंड देताना राज्यसंस्थाही हतबल ठरते. धार्मिक जाणिवा तीव्र असणे ही अनेकांची जन्मजात प्रवृत्ती असावी कारण शिक्षणाने किंवा प्रबोधनाने तीत काही बदल होताना दिसत नाही. धार्मिक कटूरतावाद ही भारतातच नव्हे तर वैश्विक स्तरावर आढळणारी गंभीर समस्या आहे. सुशिक्षित, अशिक्षित असा भेदही त्यांत करता येत नाही.

जात, धर्म यांच्यापेक्षा भाषा ही वेगळी सामाजिक संस्था आहे. भाषेला व्यक्तिगत तसेच सार्वजनिक जीवनातही महत्त्वाची भूमिका आहे. भाषेशिवाय समाजाची कल्पनाही करता येत नाही

एवढी ती अनिवार्य आहे. समाजात जात, धर्म यांच्या विविधतेपेक्षाही भाषिक विविधता आढळते आणि ही विविधता टिकवणे यात समाजाचे हित असते. भाषा ही आपल्याला ओळख देते त्याचबरोबर एक संसाधन म्हणून सामाजिक, आर्थिक सक्षमीकरणाची संधीही देते. इच्छा असली तरी आपण एकाच वेळी अनेक जातींचे, अनेक धर्मांचे असू शकत नाही पण आपण अनेक भाषा आत्मसात करून बहुभाषक असू शकतो, म्हणूनच समाजातील जातीभेदांप्रमाणे भाषाभेद नष्ट करायचे नसतात तर ते टिकवायचे असतात. भाषेच्या आधारे समाजात भेदभाव करणे (भाषिक अल्पसंख्यांकांचे भाषिक हितसंबंध सांभाळून) हे काही प्रमाणात वैध मानले जाते. जातीधर्मांप्रमाणे भाषांमध्ये भिंती नसतात. त्यांच्यातील आदान-प्रदानामुळे भाषा आणि समाज दोन्हींचीही प्रगती होते. भारतीय राज्यघटनेने आपल्याला समानतेचा हक्क देताना कोणकोणत्या बाबींवरून नागरिकांमध्ये भेदभाव करता येणार नाही हे स्पष्टपणे नमूद केले आहे. घटनेच्या अनुच्छेद १५ नुसार संधींची समानता अधोरेखित करताना धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांवरून भेदभाव करण्यास मनाई करण्यात आली आहे. भेदभावाच्या या कारणांमध्ये भाषेचा उल्लेख नाही हे मुद्दम लक्षात घेतले पाहिजे. देशातील राज्यांची रचना जातिधर्मांवरून झालेली नसून भाषेच्या आधारे झाली आहे. कोणत्या भाषेचे व्यवहारात काय स्थान असावे, कोणती भाषा कोणत्या व्यवहारात वापरली जावी किंवा जाऊ नये याबाबत भाषिक राज्यांनाही निर्णय घेण्याचे अधिकार घटनेने दिले आहेत. महाराष्ट्रात मराठी ही राजभाषा असल्यामुळे व्यवहारात तिला प्राधान्य मिळणे स्वाभाविक आहे. काही प्रमाणात तिचा वापर अनिवार्य करणे हेही घटनात्मक अधिकारांना धरून आहे. भाषिक स्वातंत्र्य आणि धार्मिक स्वातंत्र्य यासारख्या बाबी नव्हेत. जात, धर्म आणि भाषा यांची एकत्र मोट बांधून त्यांच्या आधारे समाजात भेदभाव करता कामा नये असे म्हणणारा एक वर्ग समाजात आहे. तो स्वतःला उदारमतवादी समजतो आणि विशिष्ट व्यवहारात विशिष्ट भाषेचा आग्रह धरणा-यांना तो फॅसिस्ट मानतो. सर्वधर्मसमभावाप्रमाणे सर्वभाषासमभाव अशी त्याची भूमिका असते. पण ती चुकीची आहे. अभिव्यक्तिक्षमतेच्या संदर्भात सर्व भाषा समान असल्या तरी त्यांचे समाजातील राजकीय, आर्थिक स्थान सारखे नसते. इंग्रजी ही परकीय भाषा असूनही तिला आपल्या देशात पहिल्या क्रमांकाचे स्थान आहे. हा एक प्रकारचा भेदभावच आहे. पण इंग्रजीच्या पक्षपाताबद्दल आपली तक्रार नसते. आपली तक्रार असते ती भारतीय भाषांच्या सक्तीला.

थोडक्यात, जात अनावश्यक व अनर्थकारक आहे आणि धर्म जन्मताच प्राप्त होत असला तरी त्याचा स्वीकार, अस्वीकार स्वेच्छाधिन आहे. धर्मनिरपेक्ष किंवा निधर्मी राहूनही व्यक्ती चांगले जीवन जगू शकते. समाजनियमनाकरिता धर्माला पर्याय उपलब्ध आहेत. मात्र भाषा ही व्यक्तिगत व सामाजिक प्रगतीसाठी, तसेच संवादासाठी आवश्यक आहे. तिच्याशिवाय समाजनिर्मिती, ज्ञाननिर्मिती व ज्ञानप्रसार यांची कल्पनाच आपण करू शकत नाही. भाषा स्वयंभू

नसते किंवा कोण्या प्रेषिताने निर्माण केलेली नसते. ती पूर्णपणे समाजनिर्मित असते आणि तिचे बेरे वाईट करणे समाजाच्याच हाती असते. धर्मजाणिवांबाबत जो मूलतत्त्ववाद समाजात आढळतो तो भाषेबाबत संभवत नाही कारण तिच्या परिवर्तनक्षमतेतच समाजाचे हित असते आणि धर्मप्रिमाणे तिला आदराचे, अभिमानाचे स्थान असले तरी ती आदेशात्मक, अपरिवर्तनीय व पूजनीय मानली जात नाही.

वास्तविक पाहता, समाजाला धर्माची जेवढी गरज आहे त्याहीपेक्षा भाषेची आहे. भाषेमुळेच आपण आपला इतिहास, आपल्या परंपरा जतन करू शकलो. धर्माची शिकवणाही भाषेतूनच दिली घेतली जाते. भाषेमुळेच धर्मग्रंथ अस्तित्वात आले आणि पिढ्यानपिढ्या टिकले. तरीही अनेकांना आपल्या भाषिक ओळखीपेक्षा आपली धार्मिक ओळख महत्वाची वाटते. भाषिक हितसंबंधांपेक्षा धार्मिक हितसंबंध महत्वाचे वाटतात. स्वधर्मांविषयी जो आभिमान, आग्रह व गर्व आढळून येतो तसा तो स्वभाषेबाबत दिसून येत नाही. आपल्या देशात भाषेवरून अनेक वाद झाले. आंदोलने झाली. भाषिक राज्यनिर्मितीसाठी झालेल्या संघर्षात अनेकांना प्राणही गमवावा लागला. परंतु, धार्मिक कारणावरून आपल्या देशात व जगात इतरवरही जो हिंसाचार झाला व होत आहे तो धर्माच्या मूळ आशयाला आणि प्रयोजनालाच छेद देणारा आहे. भाषिक संवेदनशीलतेपेक्षा धार्मिक संवेदनशीलता अधिक तीव्र असल्यामुळे भाषिक प्रश्नांची तड सामोपचाराने लावणे जितके शक्य होते तितके धार्मिक प्रश्नांच्या बाबतीत शक्य होत नाही. धार्मिक मूलतत्त्ववादी, कट्टरतावादी धर्मानुयायी प्रत्येक धर्मात असतात आणि धर्म ही त्यांच्यासाठी सर्वोच्च बाब असते. छोट्या छोट्या गोष्टींवरून कोणाच्याही धार्मिक भावना दुखावू शकतात आणि त्यावरून समाजात रण माजू शकते. अशावेळी भिन्न धर्मीयांमध्ये धार्मिक तेढ वाढून देता समाजात धार्मिक सलोखा राखणे ही अवघड बाब बनते. अशा परिस्थितीत जाती-धर्माच्या ओळखीपेक्षा भाषिक ओळखीला आपण प्राधान्य दिले तर सामाजिक सलोखा अधिक राखला जाईल. जाती-धर्माची वर्तुळे भाषाभेदांमध्ये विलीन करण्याची आज गरज आहे कारण समाजातील भाषाभेद तात्त्विक दृष्ट्या अधिक समर्थनीय व जतनयोग्य आहेत. भाषाभाषांमधील भिंती उल्लंघनीय आहेत तशा जातीधर्माच्या नाहीत. याचा अर्थ समाजातील भाषाभेद विषमतामूलक नसतातच असे नाही, पण ती विषमता दूर करून भाषेचा व समाजाचा विकास करण्याचे स्वातंत्र्य आपणास असते. तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे भाषाभाषांमधील आदानप्रदान अधिक सुलभ झाले आहे. उद्याचे जग बहुभाषकांचे असणार आहे. जातिमुक्त असणार आहे. सर्वधर्म समभावाचे असणार आहे. समाजातील जातीवाद, धर्मवाद कमी करायचा असेल तर भाषासाक्षरतेची गरज आहे.

- डॉ. प्रकाश परब

प्रमणाधवनी : ९८९२८१६२४०

parabprakash8@gmail.com

(भाषातज्ज्ञ आणि प्राध्यापक)

हल्ली सत्तारूढ राजकारण्यांना डच्चू देऊन परंपरेऐवजी नवतेची पूजा करण्याची लाट जगभर पसरली आहे. जनतेला या प्रस्थापितांचा एवढा राग आलेला आहे की निवडणुकीत तिनं उलटं टांगण्यात सुरुवात केली. पटावरच्या सोंगट्या पडाब्यात तसं प्रस्थापित नेते आडवे होत आहेत. त्यांचं सरकार भुईसपाट झालं आहे. याचं एक कारण असं की जनता या सत्ताधान्यांना असोयीस्कर प्रश्न विचारू लागली. स्वतःचे खिसे भरण्यापलिकडे तुम्ही दुसरी कुठली जनसेवा केली या प्रश्नाला त्यांच्याजवळ उत्तर नव्हत. ही उत्तरदायित्वाची भावना नवीन होती. प्रस्थापित आतापर्यंत गादीवर

त्यांचा पराभव करून उजव्या धोरणाचे सत्ताकर्ते भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी व अमेरिकेचे अध्यक्ष डोनाल्ड ट्रंप

सत्ताधान्यांनी जनतेला लुटणं हा एक खेळच झाला. सत्ताच्युत होऊन दोन-तीन वर्ष लोटलीत तरी ही भारताची प्रतिमा कलंकित करणारी प्रकरणं संपुष्टात आली नाही. हे लिहीत असताना (डिसेंबर २०१६) वायुदलाचे सरसेनापती एन.व्ही. त्यार्गीना संरक्षण साहित्य उपलब्ध करण्याच्या बाबतीत गैरव्यवहार केला म्हणून अटक करण्यात आल्याचं प्रसिद्ध झालं. त्यांनी स्वसंरक्षणार्थ प्रधानमंत्री मनमोहनसिंगांच्या ऑफिसकडे बोट दाखवलं. हा आरोप देखील देशाला केवढा लांच्छनास्पद आहे याची कल्पना देखील करवत नाही. अशी एक ना दोन अनेक कृष्णकृत्य त्यावेळी उघडकीस

प्रस्थापितांची पतझड

डॉ. अनंत पां. लाभसेटवार

आपला जन्मसिद्ध हक्क अशा आविर्भावानं वागून जनतेला गृहीत धरत. प्रक्षुब्ध झालेल्या जनतेनं प्रस्थापितांना जगभर बाद केलं. हे पडलेले नेते बहुधा डावे, समाजवादी व उदार मताचे (Liberal). या धोरणामुळे तळागाळातल्यांचा प्रश्न सुट नाही असं अनेक देशांना आढळून आलं आणि जनतेनं एकदम पाठ फिरवली.

या जागतिक असंतुष्टेच्या लाटेची सुरुवात भारतात झाली असं म्हणण्यास हरकत नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात काही वर्ष सोडलीत तर नेहरू व त्यांच्या वारसदारांनी सर्वाधिक वर्ष राज्य केलं. पण कुठलाही पक्ष दीर्घकाळ सत्तेवर राहिल्यावर उन्मत्त, उद्धृत व जनताविन्मुख होतो. तो मतदारांना गृहीत धरतो. कृतीऐवजी वाणीवर जास्त भर देतो. विरोधकांना चिलटासमान समजतो, परंतु जनतेच्या डोळ्यांत जास्त काळ धूळ फेकता येत नाही. तळं राखणाऱ्यांनी पाणी प्यायलं तर जनता एक वेळ क्षमा करेल पण सर्व तळंच रिकामं केलं तर तिची तळपायाची आग मस्तकाला जाईल. कांग्रेसच्या बाबतीत असंच झालं. तळागाळात रहाणारे गरीब या पक्षाचे खात्रीचे चाहते. पण ते देखील भ्रष्टाचारामुळे एवढे प्रक्षुब्ध झाले होते की त्यांनी संधी मिळताच प्रस्थापितांना दगा देऊन कांग्रेसचा धुव्वा उडवला.

आली आणि शेवटी जनतेनं हात टेकले.

मग लगेच कांग्रेसनं पराजयाचं मरणोत्तर विच्छेदन (Post Mortem) सुरू केलं. बड्या बड्या लोकांच्या समित्या नेमण्यात आल्या. लक्षावधी रूपये खर्च करून मोठमोठे अहवाल छापण्यात आले, पण त्या खटाटोपाची काही जरुरी नव्हती. साध्या रिक्षावाल्याला विचारलं असतं तर त्यानं उत्तर दिलं असतं. पण ते पक्षत्रेषींना आवडलं नसतं. भ्रष्टाचाराचा आरोप कमी झोंबला असता. भारतातला सर्वसाधारण मतदार अल्पशिक्षित किंवा अशिक्षित, अल्पमाहितीधारक असं जग समजतं. हे खरं असलं तरी तो मूर्ख नाही हे निश्चित. त्याला स्वहित कळतं. भ्रष्टाचारानं देशहानी होते हे न कळण्याएवढा तो मळू नाही. यावर उपचार म्हणून राज्यघटनेनं त्याला एकच हत्यार दिलेलं आहे. ते म्हणजे मतदान करण्याचा हक्क. त्यानं तो वापरून प्रस्थापितांना धुळीत मिसळलं यावरून तो केवढा खवळला होता हे कळतं. महागाईनं होरपळलेला, भ्रष्टाचारानं हैराण झालेला व ग्रगतीपथावर एकाच ठिकाणी स्थानबद्ध झालेला भारतीय मतदार अशावेळी जागृत न झाला तरच नवल.

यावरून एक निष्कर्ष काढता येईल. तो म्हणजे समाजवादी

डाव धोरण अमलात आणल्यानं प्रगती होत नाही. राहणीमान उंचावत नाही. देशाचा वाढदर खुंटो. १९९१ मध्ये परदेशी चलनाच्या क्षुधेमुळे देशावर जे संकट कोसळलं व त्याच्या निवारणार्थ भारताला सोनं लंडनमध्ये गहाण ठेवावं लागलं तेव्हा अंतरराष्ट्रीय वित्तसंस्थांनी कर्ज देण्यासाठी देशाच्या गळ्यात मध्याच्या उजवं धोरण कोंबलं. खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाचं पर्व सुरु झालं आणि आपली अर्थवाढ सुधारली, पण यात आपला जीव नव्हता म्हणून ही प्रक्रिया अर्थवट अमलात आणण्यात आली. मोदी सत्तारूढ झाल्यावरच या प्रक्रियेला जोर आला, पण प्रस्थापितांना भारी किंमत भरावी लागली हे नाकारता येणार नाही.

आपलं डावं व उदारमतवादी धोरण फसलं हे यावरून सिद्ध होतं. अशा राज्यप्रणालीत रोजगारनिर्मिती व अर्थवाढ खुंटो. हे काही भारतापुरं मर्यादित नाही. युरोपमध्ये ते प्रखरतेन जाणवतं. तमाम युरोप स्वतःला समाजवादी समजतो. त्याचे वेगवेगळे प्रकार त्या खंडात सापडतात. काही तीव्र तर काही सौम्य. त्यांनी प्रथम आपल्या वसाहतीना लुटून व मग कर्ज काढून बरीचशी प्रगती केली. पण आता क्रूरांकनां संपुष्टात येऊन अर्थवाढ शून्यवत झालेली आहे. लोकसंख्या घटत आहे. त्यांनी संरक्षणाचा खर्च अमेरिकेवर सोपवला असून तो पैसा विविध कल्याणकारी योजना राबवण्यास लावला. त्यांची मुख्य संरक्षण संघटना म्हणजे नेटो (North Atlantic Treaty Organization, NATO). त्याच्या २८ घटक देशांनी प्रत्येकी राष्ट्रीय ढोबळ उत्पन्नाचा २% हिस्सा नेटोसाठी वापरावा असं बंधनकारक असूनही जर्मनी, फ्रान्स, इटलीसारखे देश तसं करत नाहीत. त्याचा बोजा अमेरिकेवर पडतो. सध्या अमेरिका त्या संरक्षण संघटनेचा ७०% खर्च उचलते, पण हा उसना समाजवाद देखील फसला कारण अर्थकारणाला टेकू देण्यासाठी त्यांच्या मध्यवर्ती बँकेला उणा व्याजदार आकारावा लागला. म्हणजे ग्राहकांना बँकेत पैसे ठेवण्यासाठी फी भरावी लागते, पण या उलट्या गणितामुळे समाजवादी धोरणानं निर्माण केलेले प्रश्न सुट्टार नाहीत. त्यामुळे जी प्रक्षुब्धता निर्माण झाली ती प्रस्थापितांचा बळी घेण्यास कारणीभूत ठरली. जनतेने डाव्यांना डच्चू देण्यास सुरुवात केली. याचं एक उदाहरण म्हणजे फ्रान्सचे समाजवादी अध्यक्ष फँककॉय हॉलंडे. त्या देशाचं अर्थकारण आजारी आहे. बेरोजगारीचा दर १०% पेक्षा जास्त. अर्थवाढ जवळजवळ शून्य. बाजारपेठेत नव्याने शिरणाच्या तरुण पिढीला नोकच्या मिळणं कठीण झालं. त्या देशातील रोजगार वाढीला कायदे आडवे येत होते, पण समाजवाद्यांना ते न्याय्य वाटतात. म्हणून हे प्रश्न सोडवण्यासाठी हॉलंडेना श्रीमंताची संपत्ती कररूपात जप्त करून गरिबीचा प्रश्न दूर होईल असं वाटलं. त्यांनी अतिश्रीमंतावर (म्हणजे वार्षिक उत्पन्न १० लाख युरोच्या वर) ७५% उत्पन्न कर आकारणास सुरुवात केली आणि त्यांना इंदिरा गांधींचा अनुभव आला. त्यामुळे सरकारचं उत्पन्न वाढत नाही असं इतिहास सांगतो कारण श्रीमंत पळवाटा काढून तो गगनचुंबी दर टाळतात. फ्रान्सच्या बाबतीत तसंच झालं. काहींनी तर देशत्याग केला. करवसुलीसाठी आवकीपेक्षा जास्त खर्च लागला व त्यांना

ती योजना गुंडाळून ठेवावी लागली.

समाजवाद्यांना दुसऱ्याचे पैसे खर्च करण्यात परमानंद वाटतो. टक्कल पडत असलेल्या अध्यक्षांनी सौंदर्यप्रसाधनासाठी सरकारी न्हावी कामावर ठेवला. त्याचा पगार महिना ११,००० डॉलर (७.५ लाख रु.) हा अपव्यय बघून जनता खवळली आणि त्यांची लोकप्रियता रसातळाला गेली. एवढी की त्यांनी कुठल्याही राजकारण्याला अशेभनीय ठरेल असं कृत्य केलं. २०१७च्या राष्ट्रीय निवडणुकीतून आपलं नाव काढून टाकलं. तिथली जनता भारतीय मतदारांप्रमाणे हुशार झाली.

फ्रेंच लोकांना प्रस्थापितांचा तिटकारा आला. याला एक दुसरंही कारण आहे. हॉलंडेनी युद्धग्रस्त सिरियातून आलेल्या लाखो विस्थापितांना फ्रान्समध्ये प्रवेश दिला. अगोदरच त्या देशात मुस्लिमांची संख्या युरोपमध्ये सर्वाधिक आहे. त्यांना दलितासारखं वागवण्यात येतं. ते शरियत कायदा पाळतात. तो त्या देशात बेकायदेशीर समजला जातो. या सांस्कृतिक व धार्मिक कलहामुळे मुस्लिम समाजाच्या मुख्य प्रवाहात संमिलित झाले नाही, याप्रमाणे असंतोष खदखदत असताना अतिरिक्त विस्थापितांचं स्वागत करणं राजकीय दफन करण्यासारखं होतं. आता त्या देशात दहशतवाद्यांनी धुमाकूळ माजवला असून आणीबाणीची परिस्थिती जाहीर करण्यात आली. याचा परिणाम पर्यटन क्षेत्रावर झाला असून लाखो लोकांच्या पोटावर पाय पडला. अशा परिस्थितीत प्रस्थापितांना निवडणुकीसाठी उभं राहाणं म्हणजे विस्तवावरून चालणं. म्हणून हॉलंडेनी माघार घेतली.

त्यानंतर मे-जून २०१७ मध्ये फ्रान्समध्ये ज्या राष्ट्रीय निवडणुका झाल्या, त्यात प्रस्थापितांचा नुसता धुव्वाच उडाला नाही तर त्यांचा मागमूस देखील राहिला नाही. तो देश प्रामुख्यानं समाजवादी. विद्यमान अध्यक्ष फ्रॅकॉड हॉलंडे त्याच पक्षाचे. त्यांची लोकप्रियता १०%वर गेल्यामुळे ते पुर्ननिवडणुकीसाठी उभे देखील राहिले नाही. या देशातला दुसरा प्रस्थापित पक्ष म्हणजे रिपब्लिकन. तो उजव्या धोरणाचा. या दोन्ही पक्षांना निवडणुकीत तडाखे बसले व इमॅन्युअल मँक्रॉन नावाचा ४० वर्षीय अर्थतज्ज बहुमतानं निवडून आला. त्यानं लग्बगीनं एन मार्ची (En Marche) नावाचा नवीन पक्ष स्थापन केला. फ्रेंच लोक देखील अमेरिकन मतदारांप्रमाणे व्यावसायिक राजकारण्यांना कंटाळले होते. म्हणून त्यांनी नाममात्र राजकीय इतिहास असलेली व्यक्ती निवडली. समाजवादी पक्षाला संसदेत ५७७ पैकी २८४ जागा होत्या. निवडणुकीनंतर ती संख्या २९ वर आली. मोदींनी कँग्रेसचं केलं तसं मँक्रॉननं इथल्या समाजवादी पक्षाचं शादू केलं. फरक एवढाच की मँक्रॉन हॉलंडेच्या मंत्रालयात अर्थमंत्री होता. त्यामुळे त्याचा राजकीय अनुभव मोजकेच तर मोदी गुजरातचे मुख्यमंत्री होते. दुसरा महत्वाचा फरक म्हणजे या ४० वर्षीय नवीन अध्यक्षांना ६४ वर्षीय बायको आहे तर मोदींना कुठलीच सहचारिणी नाही.

युरोपमध्ये राजकीय स्वातंत्र आहे पण मोकळीक (Liberty) नाही. म्हणजे राष्ट्रसंघातल्या देशांना आपले नेते निवडता येतात. पण

द्वाव्यांचा धुव्वा उडवून अध्यक्षपदी निवडून आलेले फ्रान्सचे ४० वर्षीय अध्यक्ष इमॅन्युअल मँकॉन व त्यांची ६४ वर्षी शिक्षिका पत्नी ब्रिटिश हॉजनॅक्स

इतर अनेक बाबतीत राष्ट्रसंघाचे नियम पाळावे लागतात. त्यात घटक देश बदल करू शकत नाही. हे नियम ब्रूसेल्समध्ये कधीही निवडून न आलेले व म्हणून जनतेचा अकुंश नसलेले सर्वस्वी अपरिचित बाबू तयार करतात. घरात कुठल्या प्रकारचे विद्युत बल्ब वापावेत, गृहिणीं केस वाळवण्यासाठी कुठल्या वीज बचत करणाऱ्या यंत्राचा उपयोग करायचा अशा क्षुल्लक बाबींपासून कुठल्याही देशातल्या स्थलांतरितांना व विस्थापितांना विहारस्वातंत्र्य द्यायचं हे सगळं राष्ट्रसंघाच्या राजधानीत ठरवण्यात येतं. याप्रमाणे मोकळीक गमावल्यावर कित्येकांना आपण गुलामगिरीत रहात आहोत असा भास झाला तर नवल कसलं? एकेकाळी जगावर राज्य करणाऱ्या ब्रिटिश जनतेला ते भोवलं आणि त्यांनी राष्ट्रसंघातून माघार घेतली. अशा घटस्फोटातून देशाचं अतोनात नुकसान होईल असं पंतप्रधान कॅमरॉन माजी पंतप्रधान टोनी ब्लेअर, नेते, अभिनेते व उद्योगपतींनी बजावलं तरी ब्रिटिश जनतेनं लक्ष दिलं नाही. यात पुन्हा पहिला बळी पडला तो प्रस्थापितांचा. पंतप्रधान कॅमरॉन आपल्या भाजपसारखे मध्याच्या उजव्या विचारसरणीचे. उर्वरित युरोपचा वाढदर शून्यवत असताना ब्रिटिशांचं २-३ टक्क्यांनी वाढत होतं. वासरात लंगडी गाय चांगली तसं ब्रिटन आजारी युरोपमध्ये सशक्त म्हणून मिरवत होता. पण आता ब्रेक्सीटनंतर त्याचा वाढदर खुंटला. राष्ट्र पैशापेक्षा स्वातंत्र्य केव्हाही महत्त्वाचं. ब्रिटिश जनतेनं प्रस्थापितांना ठोकर मारून जे शहाणपण दाखवलं ते इतर घटक देशांच्या लक्षात येऊन अनेकांनी तशीच चळवळ सुरु केली हे विशेष.

अर्थकारण रुळावर आलं असताना ब्रिटिश जनतेनं प्रस्थापितांचं का ऐकलं नाही? याचं एक कारण राजकीय कोंडी तर होतंच पण दुसरं म्हणजे दार ठोठावणारे सिरियातले विस्थापित व त्यांच्यात दहशतवादी असण्याची संभाव्यता. सिरियन मुस्लिमांचं ब्रिटनवर प्रेम असण्याचं कारण तिथल्या उदार कल्याणकारी योजना, मोफत

आरोग्यसेवा व तिथे बोलण्यात येणारी आंग्लभाषा. याप्रमाणे ब्रिटिश विस्थापितांचं पंचारती ओवाळून स्वागत करीत. त्यांना राहण्यास जागा उपलब्ध नसेल तर त्यांची सोय तारांकित हॉटेलमध्ये केली जाई. प्रत्येक विस्थापिताला सरकार खर्चासाठी रोकड मोजून देई. या सुविधा चुंबकीय आकर्षण ठरल्या व हजारो विस्थापितांनी फ्रान्समध्ये कॅले नावाच्या गावी ब्रिटनला जोडणाऱ्या भुयारी मार्गाच्या तोंडाजवळ गर्दी केली. अनेकांनी मालवाहू ट्रकमध्ये उडी मारून किंवा तिच्या बुडाचे गज धरून ब्रिटनमध्ये प्रवेश मिळवला. हे बघून जनता पेटली. म्हणून कॅमरॉननी कुत्री पाठवून अशा धाडसी पाहण्यांवर बंदी घातली. ब्रेक्सीटच्या अगोदर एक वर्ष मी लंडनला भेट देताना हे सर्व बघितलं. चोरून घुसखोरी करणाऱ्या सिरियन मुस्लिमांचे फोटो वर्तमानपत्रात झाल्कले. चैनल (Channel)च्या भागात ब्रिटिश लोक घावरत होते. त्यामुळे गरोदर स्त्रियांना दवाखान्यात जाण्याची भीती वाटू लागली. जे प्रविष्ट झाले त्यांची तारांकित हॉटेलमध्ये सोय करण्यात आल्याचं मी टाईम्समध्ये वाचलं व ब्रिटिश का खवळले ते कळलं. अशा विस्थापितांची कायद्यानुसार हक्कालपड्यी करता येत नाही. म्हणून ब्रिटन अशा पिडितांचं प्रमुख गंतव्यस्थान झालं होतं आणि त्याची झळ प्रस्थापितांना बसली.

प्रस्थापित विस्थापित झाल्याचं अगदी अलीकडचं उदाहरण म्हणजे अमेरिका. गेल्या नोव्हेंबरमध्ये ओबामाचा धुरा धरणारी हिलरी क्लिंटनला अध्यक्षीय निवडणुकीत गच्छ दिला. असं होईल हे कुणाला स्वप्नातही वाटलं नाही. सट्टेवाले ती जिंकण्याची ८८% शक्यता आहे असं वर्तवित असल्यामुळे सगळ्यांनी तिच्यावरच पैसे लावले होते. सर्व गोष्टी तिला अनुकूल होत्या. तिनं एकूण १.२ अब्ज डॉलरचं भांडवल उभं केलं. तुलनेनं ट्रॅपच्या भाग्याला अर्धेंच पैसे आले. त्यामुळे हिलरीच्या जाहिराती दूरदर्शनवर तिप्पट होत्या. अशा प्रचारामुळे व प्रसारामुळे तिचं यश अटल आहे असं सर्वांना वाटलं. जवळजवळ सर्व सर्वेक्षणात डाव्या मताच्या हिलरीला कितीतरी जास्त मतं पडत. ट्रॅपचे चाहते एक कुचेष्टेचा विषय झाले. कॅलेज कॅप्सवर किंवा काळ्यांच्या वेटाळात आपण ट्रॅपला मत देणार असं कळलं की त्याला बदडण्यात येई. याची अनेक उदाहरणं टीव्हीवर बघण्यास मिळाली. हिलरीची कारकीर्द म्हणजे ओबामाच्या ८ वर्ष मुदतीचा विस्तार. फरक एवढाच की ती त्या कृष्णवर्णीय अध्यक्षापेक्षा जास्त उदारमतवादी. अमेरिकेतली सर्वसाधारण जनता मध्याच्या उजव्या विचारसरणीची. म्हणून हिलरीचं धोरण गोल भोकात चौकोनी खुंटा बसवण्यासारखं होतं, पण हा चमत्कार ओबामानं दोनदा करून दाखवला होता. त्यामुळे तिचा आत्मविश्वास अजूनच वाढला. ओबामानं आपलं वाक्कातुर्य वापरून काळे, हिसपॅनिक व निम्नस्तरीय गोरे यांची मोठ्या कौशल्यानं युती जमवून अनपेक्षित यश कमावलं होतं. हिलरी तोच कित्ता गिरवणार होती. यशाचा घास ओठापर्यंत येऊन ठेपला होता. तो फक्त गिळकृत करण्याचं बाकी राहिलं होतं.

या गणितात एकच उणीव होती. ती म्हणजे समाजात

प्रस्थापितांविरुद्ध खदखदत असलेला असंतोष. तो कुठल्याच सर्वेक्षणात प्रतिबिंबित झाला नव्हता. कारण कुठलंही सर्वेक्षण आकडे मोजते, भावना नव्हे. अमेरिकेत ७२% लोक गोरे, १३% काळे, १७% हिसॅपनिक व उरलेले आशिया खंडातले. जवळजवळ सर्व अल्पसंख्यांक ७५-८०% टक्के हिलरीच्या डेमॉक्रटीक पक्षाला डोळे मिटून मतदान करतात. त्यामुळे ते गृहीत धरण्यात येतात. पण गोन्यांचं काय? ते बहुसंख्यांक असूनही त्यांना दुर्लक्षित करण्यात आलं होतं. चीननं त्यांच्या नोकच्या चोरून देशातले ७०,००० कारखाने बंद पाडले होते. अनेक गावाच्या वेशीवर पडिक इमारतींचे सापळे साक्षीदार म्हणून उभे होते. या निष्कासित झालेल्या गोन्या लोकांचे अशू पुसण्यास डावे ओबामा व हिलरी तयार नव्हते. पण ही दुखीरी नस ट्रॅपला सापडली. आयुष्यात कधीही मतदान न केलेले गोरे जागृत होऊन निवडणुकीच्या रिंगणात उतरले. त्यांना प्रस्थापितांच्या हलगर्जपिणाची उबग आला होता. मजूरवर्ग हा ओबामाच्या डेमॉक्रटिक पक्षाचा आधारस्तंभ. तो यावेळी फिरू झाला आणि हिलरीचा डोलारा कोसळून पडला. प्रस्थापितांविरुद्ध जनतेनं ओकलेलं हे विष म्हणजे ओबामांच्या उदारतमतवादी व डाव्या धोरणाचा निषेधच. आपला वारसा पुढे चालवण्यासाठी त्याला हिलरीची जरुरी होती, पण आता अमेरिकेचे पहिले कृष्णवर्णीय अध्यक्ष या पलीकडे ओबामाची इतिहासात फारशी नोंद होणार नाही. प्रस्थापितांविरुद्ध वाहणाऱ्या जागतिक वाच्यात शेवटी हे महासत्ताक राष्ट्रही अटकलं.

व्यक्ती म्हणून ओबामाचं एक लोभस व्यक्तिमत्त्व आहे. त्यांची रसाळ वाणी प्रत्येकाला आवडते. पण अमेरिका एक कृतिप्रवण देश. तो निव्वळ वाणीनं वाहवून जात नाही. या बाबतीत ओबामा एक नेता म्हणून कमी पडला. भारतातल्या जातीय संबंधाप्रमाणे या महासत्ताक देशात वर्णीय संबंध महत्वाचे समजले जातात. ओबामाच्या कारकिर्दीत ते सुधारतील अशी सर्वांची अपेक्षा होती, पण त्याएवजी ते बिघडले. शिकागोमध्ये युद्धग्रस्त अफगाणिस्तानपेक्षा जास्त खून पडतात. अंमली पदार्थाचा अवैध व्यवहार करणाऱ्या काळ्यांच्या वेटाळात जी धूमश्वकी होते त्यात रोज निव्वाज व निष्पाप लहान मुलंही भरडली जातात. हे दुष्ट कृत्य ओबामा थोपवू शकला नाही.

अर्थकारणाच्या बाबतीतही त्यांचं नेतृत्व कमी पडलं. अधिकृत बेरोजगारीचं प्रमाण जरी ५% पेक्षा कमी असलं तरी वास्तवात ते तिप्पट-चौपट होतं कारण यात नोकच्या शोधणं बंद केलेल्यांचा समावेश होत नाही. ओबामाच्या ८ वर्षांच्या कारकिर्दीत अर्थकारणाचा बाढदर ३%च्या वर कधीच गेला नाही. सर्वसाधारण माणसांच सरासरी उत्पन्न गेल्या १५-२० वर्षात वाढण्याएवजी घटलं. ही उतरण ओबामा बंद करू शकला नाही. त्यामुळे जनतेत प्रक्षुब्धता अजूनच वाढली. ओबामाविरोधी पक्षाशी वाटावाटी करून सामंजस्य करू शकला नाही. त्यामुळे गेल्या चार वर्षात त्याचं एकही विधेयक संसदेनं पारीत केलं नाही. त्यांच्यातला हा नेतृत्व गुणांचा अभाव परदेशी धोरणातही सापडतो. ओबामाच्या कारकिर्दीत

अमेरिकेची जागतिक पत कमी होऊन तिचा दरारा व धाक घटला. मध्यपूर्व देश युद्धानं पेटले, आयसिस ही दहशतवादी चळवळ उदयास येऊन युरोपमध्ये विस्थापितांचे लोंडे वाढले. जनतेचा तीव्र विरोध असूनही त्यांन हजारो सिरियन मुस्लिम स्वीकारले व लोकांचा रोष ओढवला. ट्रॅप त्याला एकदम खीळ बसवणार आहेत. परदेशात व विशेषत: भारतात ओबामाची प्रतिमा उजळलेली असली तरी अमेरिकेत ती काळवंडलेली आहे. हे मतदारांनी निवडणुकीत त्याचा जो धिक्कार केला त्यावरून सिद्ध झालं. प्रस्थापिताचा हा पराजय नवीन नाही. आता अमेरिकेत राजकीय ध्रुवीकरण झालं असून जनतेला एकत्र आणण्याची जबाबदारी नवीन अध्यक्षांच्या खांद्यावर पडली आहे. ते काम सोपं नाही कारण हिलरीच्या चाहत्यांनी मोर्चे काढून निषेध व्यक्त केला. निवडणुकीचा निकाल मानण्यास ते अद्याप तयार नाहीत. तरी पण राजकारणात कधीही निवडणूक न लढणारा, सर्वस्वी नवखा व ८०% लोकांना अविश्वासू वाटणारा उद्योगपती जनतेला हिलरीयुढे श्रेष्ठ वाटावा यावरून प्रस्थापितांविरुद्ध अमेरिकेत किती रोष होता याची कल्पना येईल.

त्यानंतर काही आठवड्यांनी म्हणजे डिसेंबर ४, २०१६ ला इटलीमध्ये राष्ट्रीय पातळीवर मतदान झालं. त्या देशातलं सरकार म्हणजे पाण्यावरचे बुडबुडे. ते जेवढे अल्पजीवी तेवढंच इटालियन सरकार अल्पायुषी. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या ७५ वर्षात इटालियन लोकांनी ६५ वेळा नवीन सरकार सत्तेवर आणून जागतिक विक्रम केला. यात स्थैर्य आणून सरकारचा गाडा सुरक्षीत चालावा म्हणून मॅटीओ रेंझीनं एक खास विधेयक जनतेसमोर मांडलं. ते संमत झालं नाही तर आपण राजीनामा देऊ असं पंतप्रधान रेंझीन यांनी बजावलं. सध्या इटलीची संसद म्हणजे गणिष्ठ लोकांची खोगीरभरती. देशाची लोकसंख्या महाराष्ट्रपेक्षा कमी असूनही उच्चगृहात (Senate) ३१५ सिनेटर्स आहेत व लोकसभेत ६३० लोक प्रतिनिधी गर्दी करतात. या सर्वांना खूश ठेवणं कठीण. म्हणून ४१ वर्षीय रेंझीन शासनाचा कारभार सुट्टसुटीत करण्यासाठी सिनेटला कात्री लावून राज्य सभासदांची संख्या १०० करण्याचं ठरवलं. त्यासाठी राज्यघटनेत बदल करणं आवश्यक होतं म्हणून त्यांन असं विधेयक जनतेसमोर मांडलं आणि काय झालं? जनतेनं ते धुडकावून दिलं. कारण तसं करणं प्रस्थापितांना जास्त हक्क देऊन सुटूढ करण्यासारखं आहे असं जनतेला वाटलं.

अगोदरच इटलीचं अर्थकारण आजारी आहे. देशावर राष्ट्रीय ढोबळ उत्पन्नाच्या १३०% कर्ज असून बँका धोक्यात आल्या आहेत. त्यांचं बुडीत कर्ज ३५.५% असून भागभांडवल अपुरं पडतं. अशावेळी सरकार धावून येतं, पण युरोपी राष्ट्रसंघाच्या नियमानुसार तसं करणं बेकायदेशीर आहे. राष्ट्रसंघात हक्क गमावून बसलो म्हणून इटालियन लोक कमालीचे नाराज झाले. त्यांनी प्रस्थापितांवर आग पाखडण्यास सुरुवात केली आणि त्याचं उंडू प्रधानमंत्रावर काढलं. याशिवाय रेंझीचं सरकार मध्याच्या डावीकडे झुकणारं. त्यामुळे अर्थकारणाची वाढ शून्याभोवती भिरकू लागली. कबूल केल्याप्रमाणे

रेझीनं राजीनामा दिला व नवीन उजवं युती सरकार सत्तेवर आलं.

त्याचवेळी आयलंड- मध्येही निवडणुका झाल्या. तिथेही प्रस्थापित राजकारणांना ठेच बसली. लोकांनी ३८ वर्षीय व मिश्रवर्णीय पंतप्रधान निवडले. त्याचं नाव लिओ वराडकर (Leo Varadkar). त्याचे वडील भारतीय डॉक्टर व आई आयरिश पारचारिका. तो देखील उजव्या धोरणांचा.

आर्यलंडचे उजव्या धोरणाचे भारतीय वंशाचे प्रधानमंत्री लिओ वराडकर

या आश्वासनावर निवडून आले. या पूर्वीचं डावं सरकार प्रस्थापित स्नेही होतं.

यापासून जर्मनी अलिप्त राहिलेली नाही. अँजेला मर्कलचं सरकार उजव्या विचारसरणीचं. त्या देशाचं अर्थकारण सर्व युरोपमध्ये श्रेष्ठ म्हणजे वाढदर ३% पेक्षा जास्त असलेलं. म्हणून मर्कलची गादी सुरक्षित आहे असं समजता येणार नाही कारण त्यांनी चँसेलर म्हणून गेली १६-१७ वर्ष राज्य केलं. म्हणजे त्यांना प्रस्थापितांचा शाप लागलेला आहे. तो त्यांना २०१७ मध्ये होणाऱ्या निवडणुकीत घातक ठरला. त्यांच्या पक्षाचं संसदेतील मताधिक्य मावळून त्यांच्यावर युती सरकार नेमण्याची लांच्छनास्पद फळी आली. याचं कारण त्यांच्या मनात सिरियन विस्थापितांसाठी असलेली कणव. त्यांनी युरोपमध्ये सर्वाधिक मुस्लिम विस्थापित स्वीकारले. १० लक्ष पीडितांनी जर्मनीमध्ये घर केलं. त्यामुळे अनेक शहरांचा पोत बदलला. बलात्कारांचं प्रमाण कल्पनेबाहेर वाढलं व कल्याणकारी योजनांवरचा बोजा वाढला. एका पोटनिवडणकीत मर्कलचा पक्ष हरला. दुसऱ्या उजव्या पक्षानं उचल खाल्ली. मर्कुलचं बहुमत गेलं व तेरा वर्षांनंतर अति उजव्या पक्षाशी युती करून नवीन सरकार स्थापन करावं लागलं.

या अनेक देशांतील निवडून आलेल्यांमध्ये एक सामान्य धागा असेल तर तो म्हणजे ते उजवं धोरण. समाजवादी डाव्यांचा जगाला विटाळ आलेला दिसतो.

पण प्रस्थापितांविरुद्ध एवढी ओरड का? याचं एक कारण म्हणजे सरकार सत्तेवर येतोच ते जनताविन्मुख होऊन दिलेली

मध्या उजवीकडे

असणाऱ्या

जर्मनीच्या कँसलेर

अँजेला मर्कल

त्यांच्या उजवीकडे

असणाऱ्या

पक्षाला जास्त

मतं मिळाल्यामुळे

संसदेमधलं बहुमत

गेलं आणि त्यांच्या

१३ वर्षांच्या

कारकिर्दीला ठोकर

बसली.

आश्वासनं विसरते. पण हल्ली मतदार त्याला उत्तरदायी ठरवू लागले. नवीन पिढीला राजकारणांचा एवढा राग आला आहे की अमेरिकेतले २५-३०% तरुण-तरुणी समाजवादाला श्रेष्ठ समजतात. त्यामुळेच बर्नी सँडर्ससारख्या समाजवादाला त्यांनी उचलून धरलं. त्यांच्या भाषणाला हिलरीपेक्षा कितीतरी जास्त गर्दी असे. पण ही अज्ञानी व स्वार्थापोटी जन्मलेली समाजवादाची आवड अमेरिकेसारख्या भांडवलशाहीवादी देशात रुजणं कठीण आहे. ओबामानं त्यांच्यासाठी पुरेशा नोकन्या निर्माण न केल्यामुळे तो भांडवलशाहीऐवजी त्याच्या डाव्या धोरणाचा निषेध समजावा लागेल. ट्रंपनी या प्रश्नाला लक्ष्य करून अधिक नोकन्या निर्माण करण्यासाठी कंपन्यांना अनेक कर सवलती देण्याचं कबूल केलं. सध्या अमेरिकन कंपन्यांना जगात सर्वाधिक उत्पन्न कर (३५%) भरावा लागतो. तो त्यांनी २१% वर आणला व अर्थकारण एकदम चैतन्यमय झालं. वैयक्तिक उत्पन्न करातही लक्षणीय घट केली. तसंच लाल फितीचा कारभार छाटून अनावश्यक नियम रद्द केलेले उद्योगांना मधुर संगीत वाटलं. याचे सकारात्मक परिणाम अर्थकारणावर व शेअर बाजारावर झाले देखील. त्यामुळे तरुण पिढीला समाजवादाकडे वळण्याची जरुरी रहणार नाही. आश्वासनपूर्तीं हा प्रस्थापितांच्या जागेवर नव्यानेच निवडून आलेल्या राजकारणांना ऐरणीवरचा प्रश्न समजावा लागेल. नाहीतर ते देखील इतिहासजमा होतील.

- डॉ. अनंत पां. लाभसेटवार (Ph.D.)

anantlabh@gmail.com

(लेखक फर्स्ट नॅशनल बँक आणि ट्रस्ट कंपनी, कॅन्सास अमेरिका या वित्तसंस्थेचे १४ वर्ष चेअरमन ऑफ दी बोर्ड होते.)

ज्याँ पॉल सार्ट्र आणि त्याचे साहित्य

धनंजय गांगल

साहित्य, नाटक, चित्रपट, विज्ञान, कला अशा विविध क्षेत्रांतील प्रतिभावंतांनी मानवी जीवन आणि जग सजीव, सुंदर केले. अशा विविध प्रतिभावंतांची ओळख करून देणारे धनंजय गांगल यांचे सदर या महिन्यापासून आम्ही सुरु करीत आहोत. फ्रेंच विचारवंत व लेखक ज्याँ पॉल सार्ट्र यांच्या प्रतिभेद्या हा मर्मग्राही वेध.

ज्याँ पॉल सार्ट्र हा विसाऱ्या शतकातील एक महत्वाचा फ्रेंच विचारवंत. तो तत्वज्ञानी, नाटककार, कादंबरीकार आणि साहित्य-समीक्षक. त्याला १९६४ साली साहित्यात नोबेल पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले होते परंतु त्याने ते नाकारले. त्याचे मत होते की लेखकाने कुठलेही संस्थात्मक पुरस्कार घेऊ नयेत, त्यामुळे त्याच्या लेखन स्वातंत्र्यावर आघात होतो.

‘नो एकिझिट’ हे त्याचं एक गाजलेले नाटक. एकमेकांशी पूर्ण अनभिज्ञ असे तीन मृतात्मे- जोसेफ गार्सिन, इनसा सेरानो आणि एस्तेल रिगोल्ट- एक पुरुष दोन स्त्रिया, नरकात पोचतात. नरक म्हणजे उकळत्या तेलाच्या कढया, तापलेल्या लालबुंद सळ्या, चाबूकधारी राक्षस असा काही नसत! त्यांची एका साध्या खोलीत रवानगी होते. ह्या खोलीला खिडक्या नाहीत, आरसे नाहीत आणि एकच दरवाजा. नाटकाच्या सुरुवातीला व्हॅलेट हा नरक-सेवक या तिघांना ह्या खोलीत सोडतो आणि दरवाजा बंद करतो. ‘हा दरवाजा कायम बंद राहील आणि हाच तुमचा नरक!’ सुरुवातीला ते गोंधळतात, विचारात पडतात. मग ते सावरतात, नरक-यातना नाहीत म्हणून थोडे आनंदतात. आता त्यांच्यात संवाद सुरु होतो. एकमेकांची दुःख, त्यांच्यावर झालेला अन्याय, खच्या-खोट्या आठवणी, एकमेकाला आणि एक-प्रकारे स्वतःला सांगतात. हा सगळा पृथ्वीवरील भूतकाळ आहे - तो परत येणार नाही. आता आपण तिघेच इथे या खोलीत आहोत हे भागधेय लक्षात आल्यावर - बोलण्या-बोलण्यात ते एकमेकांवर सत्ता गाजबू पाहतात. यावरून त्यांच्यात मतभेद आणि भांडण होऊ लागतात. हव्यू हव्यू त्यांच्या लक्षात येतं की सक्तीनं लादलेला हा एकमेकांचा कायम सहवास हाच एक नरक आहे! हेल इज अदर पीपल! त्यातल्या स्वतःच स्वतःवर लादलेल्या मानसिक त्रासाचं नातं त्याच्या पाऊणशे वर्षांपूर्वी आलेल्या डोस्टोव्हस्कीच्या ‘क्राईम अँड पनिशमेंट’शी आहे. दुसऱ्या महायुद्धात जर्मनीचे फ्रान्सवर आक्रमण, विजय आणि फ्रान्सवर गाजवलेली सत्ता यातून फ्रान्सच्या सामूहिक अस्मितेला जो धक्का बसला त्याचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न - अशा अर्थानेही अनेकजण या नाटकाकडे बघतात. गंमत म्हणजे हे

नाटक लिहिताना सार्ट्रला त्याच्या मनात एका बाजूला हे नाटक जे अभिनित करणार होते ते त्याचे तीन मित्र होते. तिघांनांही रंगभूमीवर जास्तीत जास्त आणि समान संधी मिळाली पाहिजे - जवळपास एकिझिटच नको - म्हणून नो एकिझिट! असो. १९४४ साली आलेलं हे फ्रेंच नाटक आज आठ दशकं देशोदेशीच्या रंगकर्मीना भुरळ पाडतंय.

Existentialism म्हणजे अस्तित्ववाद याचा तो पुरस्कर्ता होता, नव्हे ती एक चळवळ म्हणून त्याने चालवली. चिंता, भीती, स्वातंत्र्य, मृत्यू अशा अनेक चेतनांनी मानवाला स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव होत असते. आपल्या कृतींची जबाबदारी, दैव नाही तर आपलीच असते! ‘नो एकिझिट’ नाटक जरी ज्याँ पॉल सार्ट्र यांच्या विपुल लेखनाचा एक छोटासा भाग असलं तरी अस्तित्ववादाचा मूळ गाभा या नाटकात ओतप्रोत भरलेला आहे. सार्ट्रने अस्तित्ववादाची विचारसरणी सातत्याने आपल्या लिखाणातून मांडली. साहित्याचा तोच उद्देश असला पाहिजे या मताचा तो होता. अल्बर्ट कामू हा त्या काळातील अजून एक तत्वज्ञानी. अॅब्सर्डीझम म्हणजे निरर्थकतावाद याचा पुरस्कर्ता. आर्थर मिलर या अमेरिकन नाटककाराचं ‘डेथ ऑफ ऐ सेल्समन’, सॅम्युएल बेकेटचे ‘वेटिंग फॉर द गोदे’ आणि सार्ट्रचं नो ‘एकिझिट’ - दुसऱ्या महायुद्धानंतर आलेली ही तीन महत्वाची नाटकं. अस्तित्ववाद आणि कामूचा निरर्थकतावाद हा या नाटकांचा मूळ गाभा.

‘बीइंग अँड नथिंगनेस’ हा सार्ट्रचा अजून एक महत्वाचा आणि गाजलेला निबंध. आधी अस्तित्व की अस्तित्वाची जाणीव? आणि फ्री विल - इच्छा किंवा जाणिवांचं स्वातंत्र्य यावर ह्या निबंधात सार्ट्र ने उहापोह केला आहे. सार्ट्रचा हा निबंध म्हणजे जर्मन तत्वज्ञ मार्टिन हायडेगर याच्या ‘बीइंग अँड टाइम’ या महानिबंधातील विचार पुढे घेऊन जाणारा आणि हे एकप्रकारे त्याला उत्तरच आहे. हायडेगरचा ‘बीइंग अँड टाइम’ हा महानिबंध एडमंड हसलच्या लॉजिकल इवेस्टीगेशन्सवर आधारलेला आहे. आणि अशा अर्थाने बीइंग अँड नथिंगनेस चे नातं फ्रेडरिक हेगेल, इमान्युएल कांट, फ्रान्झ काफका, ‘गॉड इज डे’ आणि

निहीलिङ्गमचा प्रणेता फ्रेडरिक नित्यो अशा अनेक तत्वज्ञांशी आहे. झालांच तर एक धागा ‘आय थिंक दे अरफोर आय अम’ हे मांडणाऱ्या सोळाव्या शतकातील तत्वज्ञ रेने देकार्तच्या तत्वज्ञानाशी आणि पर्यायाने युरोपिअन रेनेसान्सशी जोडलं आहे तर दुसरीकडे ग्रीक तत्वज्ञ सॉक्रेटिस आणि प्लेटोच्या विचारांशी.

‘ब्हॉट इज लिटरेचर’ हे सार्वत्रं १९४८ साली आलेलं अजून एक महत्वाचं पुस्तक. मुख्य चार भाग १. ब्हॉट इज रायटिंग, २. ब्हाय राईट, ३. फॉर हूम डज वन राईट आणि ४. सिच्युएशन ऑफ द रायटर इन 1947. साहित्य म्हणजे काय? लेखकानं का, काय आणि कोणासाठी लिहावे? इत्यादी मूलभूत मुद्यांचा सार्वत्र त्याच्या पद्धतीने उहापोह करतो. साहित्याला तो बाकी कला म्हणजे संगीत, नृत्य, चित्रकला यापासून वेगळं काढतो. या कला त्याच्या दृष्टीने अप्रत्यक्ष म्हणजे आस्वादकाच्या इंटरप्रेटेशनवर - अर्थग्रहणावर अवलंबून आहेत. तर साहित्य-‘प्रोज’ थेट आहे. साहित्यातही गद्य आणि पद्य असा फरक तो करतो. पद्यही बाकी कला-प्रकारांप्रमाणे आस्वादकाच्या इंटरप्रेटेशनवर अवलंबून असत! त्याच्या दृष्टीने प्रोज म्हणजे गद्य खूप महत्वाचं. गद्य आणि त्यातील शब्द ह्यांच्यात भवतालच्या जगाचं अचूक वर्णन करायची ताकद असते आणि म्हणून सध्या समाजाला भेडसावणाऱ्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी साहित्याचा एक हत्यार म्हणून वापर झाला पाहिजे. वास्तविकता दर्शवण्यात किंवा अचूक वर्णन करण्यात भाषा अपुरी पडत असेल तर त्याबद्दल तक्रार करण्यापेक्षा तिला समृद्ध

कसं करायचं यासाठी लेखकाने प्रयत्न केले पाहिजेत - नव्हे ते त्याचे कर्तव्यच आहे. किंबुना स्वतःचा आणि जगाचा शोध घेताना शब्दांच्या अपुरेपणावर मात करण्यासाठीच लेखनाचे प्रयोजन! लेखक आणि वाचकाचा विसंवाद म्हणजे एक-प्रकारे हिंसेलाच आमंत्रण आहे!

सार्व साहित्याबद्दल तीन कल्पना मांडतो - बीइंग-इन-इटसेल्फ, बीइंग-फॉर-इटसेल्फ आणि बीइंग-फॉर-अदर्स. एखादे नाटक किंवा कादंबरी मानवी नातेसंबंध, त्यातील ताणतणाव किंवा मानवी मूल्यांसंबंधी भाष्य करत असेल तर तसं करताना एकाचवेळी या तीनही भूमिकेतून लेखकाला जावे लागते. त्या पात्रांच्या भूमिकेत शिरायला लागतं आणि त्यापासून लांब राहून तटस्थपणे ही निरीक्षण करायला लागतं. या अदरने समुद्रे लेखकाला एकाचवेळी स्वतंत्र आणि तटस्थ शून्यपण अनुभवाव लागतं. ‘ब्हॉट इज लिटरेचर’ मधील हे सगळे विचार याहून खोल आणि गहन आहेत आणि त्यावर ऊहापोह करण्यास ही जागा अपुरी आहे. पण ‘ब्हॉट इज लिटरेचर’ हा साहित्यविषयक अभ्यासकासाठी निश्चितच एक महत्वाचा दस्तावेज आहे.

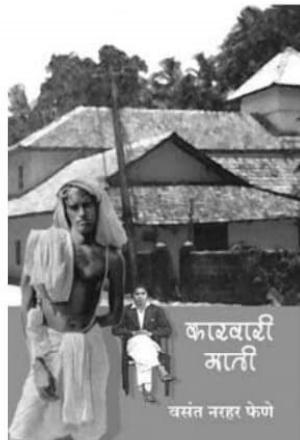
अशी ही ज्यां पॉल सार्व याच्या साहित्याची अगदी थोडक्यात तोंडओळख.

- धनंजय गांगल

dhananjay.gangal@gmail.com

९८२१०३२८३०

(संगणक अभियंता, सामाजिक-सांस्कृतिक विश्लेषक)

मूल्य ६०० रुपये
सवलतीत ३६० रुपये

ह्या नेत्यांविषयी, कम्युनिष्ट पार्टी, कॅग्रेस, मार्क्सवाद, मानवतावाद, धर्म आणि धर्माचरण तसेच हिंसा-अहिंसा या कल्पना सामान्य माणसांपर्यत कशा झिरपत होत्या आणि त्यांच्यावर त्यांचा काय परिणाम होत होता, ते त्यांना कसा प्रतिसाद देत होते याचाही शोध कादंबरीकाराने आपल्या सूक्ष्म निरीक्षणांतून, अवलोकनातून, बारीक सारीक नोंदीतून घेतला आहे. त्या नोंदी कधी अचंबित करतात, तर कधी अंतर्मुखसुद्धा करतात. एकूण सदर कादंबरीचा प्रवाह कल्पनासौंदर्य, रचनाकौशल्य व चित्रमय, गहिरी आणि प्रवाही शब्दशैली इत्यादी गुणांमुळे समृद्ध होत गेला आहे; यात शंका नाही.

॥ग्रंथानंती॥*

कारवारी माती - वसंत नरहर फेणे

ही कादंबरी सुरु होते १९०१ मध्ये आणि संपते १९४७ साली. उत्तर कन्नडामधील, अंकोला तालुक्यातील, होनेकेरी या खेड्यातील एका वाड्यात राहणारा, गणपतराय हिंचकड आणि त्याचा मुलगा विद्याधर हे दोघे केंद्रवर्ती असणाऱ्या ह्या कादंबरीत, त्या दोघांच्या अवास्तव बौद्धिक तसेच भावनिक अहंकारामुळे, त्या कुटुंबातील व्यक्तींची आणि त्यांच्या नातेवाइकांची होत गेलेली फरफट, त्या सान्यांच्या स्वभावांचे विलक्षण कंगोरे, त्यातून त्यांचं घडण, मोडण आणि पुन्हा नव्याने घडणं या सगळ्यांचा कादंबरीकाराने सूक्ष्म निरीक्षण पद्धतीने जो वेध घेतला आहे; तो मनोवेधक आणि विलक्षण आहे. ह्या सान्या कथेला स्वातंत्र्यपूर्व काळाची पार्श्वभूमी असल्याने, त्या काळातील सामाजिक अवकाशाच्या प्रभावपरिणामातून जे काही रचित निर्माण होतं, त्या रचितातून ही चित्रमय शैलीतील कादंबरी साकार होत जाते. ह्यातील प्रत्येक व्यक्तिरेखेची त्या काळातील जीवनरीती, मूल्यसरणी, समूहभाव, प्रेमभाव यांमध्ये, स्थळ-काळानुसार बदल होत जाण्याने, त्यांच्या परस्पर नात्यात आणि व्यवहारात निर्माण झालेला टकराव, घुसमट ह्यांना प्रवाही गद्यशैलीमुळे वाचनीयता प्राप्त झाली आहे.

याखेरीज स्वातंत्र्य-लढ्यामुळे प्रकाशात आलेल्या टिळक, गांधी, सावरकर, सुभाषचंद्र बोस, नेहरू

॥ग्रन्थाली॥ *

द्वारा बुलन मिल म्युनिसिपल स्कूल, खोली क्र. ९, तळमजला, जे.के. सावंत मार्ग, यशवंतराव चव्हाण नाट्यमंडिराशेजारी, माटुंगा (प.), मुंबई ४०००१६ • दूरध्वनी : २४३०६६२४, २४२१६०५० • granthaliruchee@gmail.com www.granthali.com

जलसूक्त - संजीवनी खेर

लेखिका संजीवनी खेर यांनी गावातल्या खेडूत स्त्रीच्या डोळ्यांतले पाणी शोधायचा प्रयत्न केला आहे. एखादा खेडवळ ग्रामीण माणूस जसा हातात काठी घेऊन पाण्याचा शोध अचूकपणे घेतो तसा. ती कला, पण लेखिकेने लेखणीच्या काठीने पाणी धुंडायचा प्रयत्न केला आहे आणि आनंदाचे भरते यावे तसा पाण्याचा साठा तुमच्या-आमच्या संवेदनांमध्ये असल्याचा आनंद तिला होत आहे. तो तुमच्यापर्यंत पोचवायची ही धडपड म्हणजे हे पुस्तक...
मूल्य २५० रु. सवलतीत १५० रु.

नोबेल साहित्यिक - संजीवनी खेर

या शतकातील माणसाच्या वेदनांचे, अत्यानंदाच्या सार्थ क्षणांचे हे साक्षीदार, ज्यांनी हा अंतर्मनातील बहुरंगी मोरपिसारा जगापुढं फुलवला. जग सदाहरित करणाऱ्या करुणाकर मेघांच्या आगमनाची आशा फुलवली. सत्तेच्या, संपत्तीच्या, सुखाच्या उन्मादात माणुसकीचं प्रेय नि ईप्सित काय असावं याचं भान दिलं. दुःखाचे, नानाविध छटा असलेले विव्हळ क्षण वाचकाला वाचनानंद देऊन जातात. एकप्रकारे हा जागतिक स्तरावरच्या भावनांचा ऐतिहासिक दस्तावेजच म्हणावा लागेल. ज्यात तुम्ही-आम्ही आहोत, आपलं जीवनगाण, उद्याची स्वप्न, अपेक्षा नि अपेक्षामंगळी आहेत. आपल्याच अंतरीचं गूढ उकललेलं आहे.

मूल्य २५० रु. सवलतीत १५० रु.

हृदयाच्या भूलगोष्टी
वा इस्तमालीलेले, वीरांवा

वा. वीरांवा व्हार्प एम

हृदयाच्या भूलगोष्टी कथा हृदयशस्त्रक्रियेची, जीवनाची - डॉ. मीना मार्कण्ड भट्ट

सेठ गोवर्धनदास सुंदरदास वैद्यकीय महाविद्यालय व के.ई.एम. रुग्णालय, परळ, मुंबई यथील डॉ. प्रफुल्लकुमार सेन व त्यांच्या टीमने जी मनापासून रुग्णसेवा केली त्यामुळे स्फूर्ती घेऊन हे पुस्तक लिहिले. डॉ. सेन व डॉ. अधिनीकुमार धुव ह्यांनी हृदयशस्त्रक्रिया व बधिरीकरणशास्त्राचा के.ई.एम. रुग्णालयात पाया घातला. ह्यातून वाचकांना हृदयशस्त्रक्रिया व बधिरीकरणशास्त्राबद्दल माहिती मिळेल अशी आशा. तसेच लेखिकेच्या जीवनाची जडणघडण व वेगवेगळे प्रसंग हात्ये पण थोडेसे वर्णन केले आहे.

मूल्य १०० रु. सवलतीत ६० रु.

धर्मधुरीण - डॉ. प्रकाश लोथे

स्त्री शिक्षण, विधवा विवाह, स्वातंत्र्यपूर्व राजकारण व देशाची फाळणी असल्या अनेक तत्कालीन समस्यांमुळे निर्माण झालेला प्रखर वैचारिक लढा चितारत, अनेक कौटुंबिक समस्यांचे पदर सहज उलगडत जाणारी सयंत भाषाशैलीतली ही काढबंदी मनाला चटका लावून जाते. डॉ. प्रकाश लोथे यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेली ही हृदयद्रावक कहाणी बंगाली लेखक शरदचंद्रांच्या काढबंद्यांची आठवण करून देते.

मूल्य ६०० रु. सवलतीत ३५० रु.

क्रिकेटच्या ऐश्वर्या - नीता चापले

क्रिकेटमधून निवृती घेतल्यानंतर श्रीमती चापले यांनी राज्यातील महिला क्रिकेटपटूना प्रोत्साहन आणि प्रशिक्षण देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. या पुस्तकात त्यांनी खेळाडू म्हणून आलेल्या अनुभवांसह देशातील महिला क्रिकेट क्षेत्राच्या विकासासाठी धडपडणाऱ्या मान्यवर व्यक्तिमत्त्वांचा वेधही घेतला आहे. त्यापासून प्रेरणा घेऊन अनेक तरुणी या क्षेत्राकडे नक्कीच वळतील असा विश्वास वाटतो.

मूल्य १५० रु. सवलतीत १० रु.

तिची कहाणी - ज्ञानेश वाकुडकर

आयुष्य ही एक अफलातून सर्कस आहे, मन आणि डोळे उघडे असले तर थक्क करून सोडतील अशी भन्नाट पात्र अवतीभवती वावरत असल्याचा आपल्याला अनुभव येईल. 'तिची कहाणी' ही अशाच एका अफलातून जगण्याची कथा आहे. साधी, सोपी, दिलखुलास, पारदर्शी, मनस्वी कथा। खरी वाटेल अशी ही... काळ्पनिक वाटेल अशीही!

मूल्य १५० रु. सवलतीत १० रु.

प्रा. डॉ. अर्जुन व्हटकर लिखित तीन पुस्तकांचे प्रकाशन

प्रा. डॉ. अर्जुन व्हटकर लिखित ‘मुक्या जंगलाची गर्जना’, ‘आई नंतरच्या कविता’, ‘वासुदेव मुलाटे व्यक्ती आणि वाडमय’ या तीन पुस्तकांचा प्रकाशन सोहळा नुकताच निर्मलकुमार फडकुले सभागृह, सोलापूर येथे मा. सुशीलकुमार शिंदे (माजी गृहमंत्री), यांच्या शुभहस्ते नुकताच पार पडला. ‘ग्रंथाली’ प्रकाशनचे धनश्री धारप, सुदेश हिंगलासपूरकर, सुविद्या प्रकाशनचे बाबूराव मैंदार्गिकर व रसिक श्रोत्यांच्या उपस्थितीत हा सोहळा पार पडला. अध्यक्षपटी उत्तम कांबळे होते तर डॉ. रणधीर शिंदे प्रमुख वक्ता होते. प्रमुख उपस्थित भगवान इंगळे होते.

कार्यक्रमाचा प्रारंभ मान्यवरांच्या हस्ते वृक्षाला जलार्पणाने करण्यात आला. कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक ‘ग्रंथाली’च्या धनश्री धारप व सुविद्या प्रकाशनचे बाबूराव मैंदार्गिकर यांनी केले. अर्जुन व्हटकर यांचा वाडमयीन परिचय त्यांनी करून दिला. यानंतर लेखक अर्जुन व्हटकर यांनी मनोगत व्यक्त केले. ते म्हणाले, “पृथ्वीच्या निर्मितीबरोबरच पर्यावरणाचा न्हास झाला. पर्यावरणाने सृष्टीला सौंदर्य बहाल केले. सजीवाला जगण्याचा स्रोत निर्माण करून दिला, तरी माणसाने पूर्वापार कुन्हाड आणि बंदुकीची दिशा जंगलाकडे वळवली. परिणामी पर्यावरणाचा न्हास झाला. म्हणून माणूसदेखील डेंजर झोनमध्ये उभा आहे. खन्या अर्थने जंगल व जंगलजीव जगला पाहिजे हा या कथासंग्रहाचा गाभा आहे.”

कवितासंग्रहाविषयी आपल्या भावना व्यक्त करताना ते म्हणाले, “आई संसार निर्मितीचं काम करते, पिढ्यामागून पिढ्या पोसते, संसाराला पैलू पाडते. आई नावाच्या झाडाची गोड फळं जेव्हा निबर आणि ताठर होतात तेव्हा आई नावाच्या वादळाची हेळसांड करतात. माझ्या कवितेची ही बाराखडी म्हणजे आईच्या हृदयाशी साधलेला संवाद आहे.

आपल्या समीक्षा ग्रंथाविषयी बोलताना ते म्हणाले, महाराष्ट्रातील ज्येष्ठ साहित्यिक व समीक्षक वासुदेव मुलाटे यांच्या वाडमयीन प्रवाहाचा विचार या ग्रंथात केला आहे.

पुस्तक प्रकाशनानंतर मा. सुशीलकुमार शिंदे आपले विचार व्यक्त करताना म्हणाले, “अर्जुन व्हटकर यांनी आपल्या पुस्तकामधून समाजाच्या विचाराची दिशा काय असावी असे जाणीवपूर्वक लिखाण केले आहे. ते लिखाण अतिशय प्रगल्भ अशा विचारांचे लिखाण आहे. त्यांच्या जगलेल्या वेदनांचा शब्द झाला. त्यातून त्यांची साहित्यनिर्मिती झाली. समाजवेदनेची ही मांडणी प्रा. डॉ. अर्जुन व्हटकर यांच्या साहित्यकृतींतून अधोरेखित होते आहे. पुढे ते म्हणाले, ‘राजकारणात नाटकाशिवाय पुढे जाता

येत नाही, नाटकही साहित्याचाच एक भाग आहे. राजकारणातलं नाटक मी चांगलंच जाणतो, हा भाग वेगळा, मलाही भाषणातून विनोदाने बोलता येते का? तुम्हाला थोडे हसवता येते का ते पाहिले, इतकेच.’”

प्रमुख वक्ते ज्येष्ठ समीक्षक रणधीर शिंदे म्हणाले, “विश्वात्मक भावनेतून लेखकाने आत्मसंवाद साधला आहे. जैवविविधता नष्ट करण्याचे प्रयत्न सुरु असताना लेखकाने विश्वसंवादाच्या माध्यमातून काळाची विचारकथा ‘मुक्या जंगलाची गर्जना’ मांडली आहे. कवितासंग्रहाविषयी बोलताना ते म्हणतात, कवितारूपातले तीन प्रहर आई व मूल यांच्या कालावकाशाने व्यापलेले आहे. आईच्या जगण्याचा कालावकाश त्यामधून बांधला गेला आहे. मातृरूपाचे संचित कविता रूपात मांडत असताना अर्जुन व्हटकर यांच्या कवितेतून आईविषयीचा एक स्मृतिपट साकार झाला आहे. तो जरी व्यक्तिनिष्ठ जाणीवस्वरूपाचा असला तरी तो एकंदर ‘बाई’पणाच्या प्रदीर्घ वाटचालीचे सूचन करणारा आहे.”

‘दोर’ या आत्मकथनाचे लेखक भगवान इंगळे आपले विचार व्यक्त करताना म्हणाले, “प्रत्येक आई मुलावर उत्तम संस्कार करते, अशा संस्कारामुळे अर्जुन व्हटकर हा कवितासंग्रह लिहू शकले. दुष्काळामध्ये आभाळात पाणी नाही, परंतु हालअपेष्टा आणि दारिद्र्य यांच्या वेदनेमुळे माझ्या आईच्या डोळ्यांत पाणी आहे असे व्हटकर लिहितात.”

अध्यक्ष समारोप करताना उत्तम कांबळे म्हणाले, “पर्यावरणाचा न्हास होत असतानाच अर्जुन व्हटकरचा ‘मुक्या जंगलाची गर्जना’ हा कथासंग्रह वाचकांच्या हाती पडत आहे. माणसांना हृदपार करण्याएवजी त्याच्या वाईट विचारांना हृदपार करण्याची गरज आहे. निसर्गातून बाहेर पडलेला मानव सध्या दुर्बल आहे. दुर्बलच नेहमी आक्रमक असतात.” कवितासंग्रहाविषयी बोलताना ते म्हणतात, “आईवर कविता लिहिण आणि कविता लिहिता-लिहिता कवितेचं रूपांतर आईत होणं या दोन स्वतंत्र गोष्टी असतात. आईवरच्या कविता अगणित आहेत, पण आई बनलेल्या कविता दुर्मिळ आहेत. या दुर्मिळ कवितांमध्ये आमच्या वीर अर्जुनच्या म्हणजे अर्जुन व्हटकरच्या कविता आहेत. अतिशय संवेदनशील, भावस्पर्शी आणि आईला सर्वांगां शब्दभावनेत पकडण्याचा प्रयत्न त्याच्या कवितामध्ये झालेला दिसतो.”

या कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन पत्रकार दत्ता थोरे यांनी केले व आभार प्रदर्शन डॉ. शलाका व्हटकर यांनी केले.

आरोग्यासाठी मार्गदर्शक ‘...परी जीनरूपे उरावे!’ - डॉ. अनिल अवचट

भविष्यातील जीवसृष्टीचा वेद्ध घेणारे व आरोग्यासाठी मार्गदर्शक ‘परी जीनरूपे उरावे!’ हे पुस्तक ठरेल असे प्रतिपादन लेखक डॉ. अनिल अवचट यांनी केले. कोल्हापूर येथील शाहू स्मारक भवन येथे झालेल्या कार्यक्रमात डॉ. विश्राम मेहता लिखित ‘परी जीनरूपे उरावे!’ या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्यात आले. यावेळी ते बोलत होते. यावेळी वनस्पतीशास्त्र व पर्यावरणशास्त्रातील तज्ज्ञ प्रा. श्री.द. महाजन प्रमुख उपस्थित होते.

यावेळी अनिल अवचट म्हणाले, “जीन्सची प्रक्रिया अखंड सुरु असून शरीरांच्या पेशीपेक्षा अधिक बँक्टेरिया आहेत. जग सहकायनि चालले आहे. पर्यावरणाला समरस होऊन जीन्स

जगण्याचा प्रयत्न करतात आणि परिस्थितीप्रमाणे बदलतात. ज्येष्ठ लोकांनी स्वतंत्र जीवन कसे जगता येईल याचा विचार करावा. भविष्याचा वेद्ध युवापिढीने घेणे गरजेचे आहे. हे पुस्तक भविष्यात युवा पिढीला आरोग्यासाठी मार्गदर्शक ठरेल.”

प्रा. श्री.द. महाजन यांनी, हे जीन्स आणि त्या अनुषंगाने सजीवसृष्टीचा उगम-विकास आणि भविष्यातील प्रवासाचा आढावा घेणारे विवेकनिष्ठ आणि तितकेच ललितरम्य चिंतनात्मक पुस्तक असल्याचे सांगितले.

यावेळी ग्रंथालीचे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर, श्याम जोशी, धनश्री धारप आदी उपस्थित होते.

‘ग्रंथाली’ प्रस्तुत सह्याद्री वाहिनीवर फेब्रुवारी महिन्यात प्रसारीत होणारे ‘अमृतवेल’चे कार्यक्रम

१. ‘लेखकभेट’ ह्या सदरात लेखक भगवान इंगळे यांच्या ‘दोर’ ह्या आत्मकथनावर चर्चा.
सहभाग – लेखक भगवान इंगळे आणि
साहित्यिक-संपादक दिनकर गांगल
प्रसारण – ८ फेब्रुवारी २०१८ रोजी,
गुरुवार, रात्री ८.३० वा.
सूत्रसंचालन – रविराज गंधे

२. ‘लेखकभेट’ या सदरात लेखक-समीक्षक चांगदेव काळे यांच्या ‘राखुळी’ ह्या कादंबरी संदर्भात मुलाखत प्रसारण – २२ फेब्रुवारी २०१८ रोजी, गुरुवार, रात्री ८.३० वा.
सूत्रसंचालन – रविराज गंधे

दोन्ही कार्यक्रमांचं पुनःप्रसारण त्याच आठवड्यात शनिवारी, दुपारी १.३० वा. सह्याद्री वाहिनीवर होईल.

‘गुंजारव’

‘ग्रंथाली’ प्रकाशित आणि डॉ. शरद (भाई) कुलकर्णी लिखित ‘गुंजारव एका स्वयंसेवकाचा’ या पुस्तकाचे प्रकाशन विलेपाले येथील गोमंतक सभागृहात २१ जानेवारी २०१८ रोजी झाले. ‘गुंजारव हे पुस्तक म्हणजे अंधवृद्धाची रडकथा नाही, अतिज्येष्ठाची गर्व गाथा नाही तर ते एका यात्रिकाचे स्पंदन आहे. मधुकराचे गुंजन आहे’ हा लेखकाने व्यक्त केलेला आत्मभाव हाच या आत्मकथनाचा स्थायीभाव आहे.

भारतीय नैसर्गिक तंत्रशिक्षण (NCERT) आणि नॅशनल इन्सिटट्यूट ऑफ बँक मॅनेजमेंट (NIBM) या दोन शिखर संस्थांच्या माध्यमातून शैक्षणिक क्षेत्र आणि बँकिंग क्षेत्रातील प्रवेश परीक्षांमध्ये अभूतपूर्व क्रांती व बदल घडवून आणणारे थोर विचारवंत डॉ. शरद (भाई) कुलकर्णी यांच्या जीवनाची कहाणी म्हणजेच ‘गुंजारव एका स्वयंसेवकाचा.’

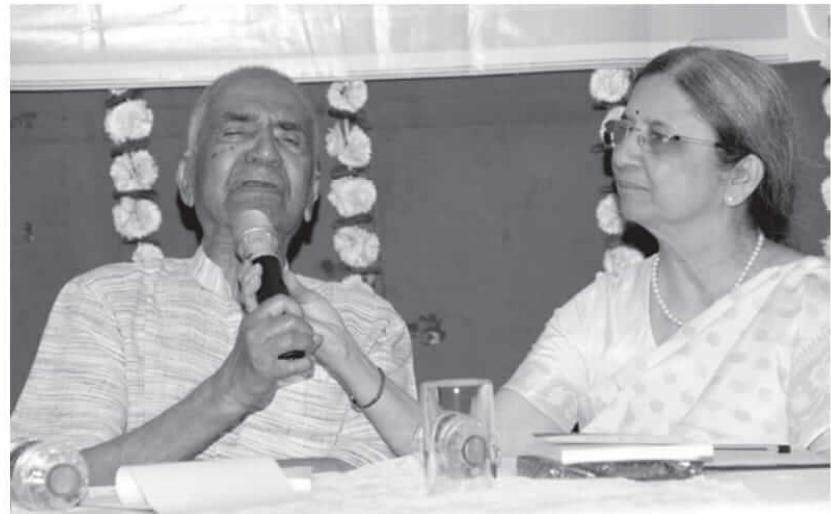
मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षणामध्ये शैक्षणिक तंत्रज्ञानामुळे सुरु झालेल्या चळवळीचे अधर्व्यू म्हणजे भाईमामा ही त्यांची सार्वत्रिक ओळख! विद्यार्थी केंद्रित अध्यापन-अध्ययन प्रणाली भारतात रुजवणारे थोर विचारवंत. त्यांच्या संपूर्ण जीवनालेख म्हणजे समाजासाठी मार्गदर्शक दीपस्तंभच आहे.

अमेरिकेतील पर्दू विद्यापीठातून पीएच.डी.ची पदवी प्राप्त केल्यानंतर तिथेच सहज मिळू शकणारे सुखासीन जीवन सोडून ते भारतात परतले. प्रखर देशप्रेम व राष्ट्रभक्ती यांच्यापुढे सुखवाद फिका ठरला. निवृत्तीनंतर सुद्धा मानवतावादाच्या ध्येयाने प्रेरित होऊन त्यांनी कोळोशी (कोकण) या आपल्या मूळ गावी जाऊन ग्रामीण पुर्नर्चना क्षेत्रात अतुलनीय योगदान दिले.

या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत पद्यश्री मधु मंगेश कर्णिक म्हणतात, “भारतासारख्या प्रगत-अप्रगत, विकसित-विकसनशील आणि मूलतः सत्त्वगुणी देशासाठी, स्वातंत्र्य-समता-बंधुता प्रदान करण्यासाठी ‘सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु। सर्वे सन्तु निरामयाः’ हीच विचारधारा उपयुक्त ठरू शकेल” असा विश्वास ते बाळगतात. तेव्हा त्यांच्यातील अंतर्मुखता सतत जाणवत राहते.

१९९२ साली स्थापन झालेल्या नारायण आश्रम संस्थेचे संस्थापक अध्यक्ष म्हणून काम करणाऱ्या डॉ. कुलकर्णी यांची आत्मकथा कोळोशी गावापासून अमेरिकेला वळसा घालून परत कोळोशीतच येते आणि नंतर पुण्याच्या नारायण आश्रमात स्थिरावते.

या पुस्तकप्रकाशनसमयी प्रमुख पाहुणे म्हणून मुंबई

डॉ. शरद (भाई कुलकर्णी) आणि डॉ. वसुधा कामत

विद्यापीठाच्या माजी कुलगुरु व सायन इस्पितब्लाच्या माजी अधिष्ठात्री डॉ. स्नेहलता देशमुख उपस्थित होत्या तर कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी ‘ग्रंथाली’चे संस्थापक दिनकर गांगल उपस्थित होते. या पुस्तकाच्या जडणघडणीत ज्यांचा सुरुवातीपासून मोलाचा सहभाग होता त्या मामांची भाची आणि एस.एन.डी.टी. विद्यापीठाच्या माजी कुलगुरु डॉ. वसुधा कामत याही व्यासपीठावर उपस्थित होत्या. या पुस्तकाचे संपादन व कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन डॉ. लतिका भानुशाली यांनी केले. आपल्या मामांच्या आठवर्णीना उजाळा देताना गहिवरल्या स्वरात मामांविषयी आपली कृतज्ञता डॉ. वसुधा कामत यांनी व्यक्त केली तर डॉ. स्नेहलता देशमुख यांनी ओघवत्या शैलीत डॉ. शरद कुलकर्णी यांच्या जीवनकार्याचा आढावा घेतला.

‘ग्रंथाली’चे लेखापाल प्रवीण शिंदे यांनी पुस्तकाचा खन्या अर्थने रोखठोक लेखाजोखा मांडला तर कार्यक्रमाचे अध्यक्ष दिनकर गांगल यांनी ‘इतकी महान कार्य करणारी माणसे, त्यांचे कार्य व विचार हे विस्मृतीत जाऊ नये, असे कार्य पुढे नेणारी तरुणांची पिढी त्यासाठी निर्माण होणे गरजेचे आहे’ असे प्रतिपादन केले.

आपल्या भावपूर्ण मनोगतात डॉ. शरद कुलकर्णी यांनी सर्वाविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली. याप्रसंगी डॉ. यश वेलणकर, दिनेश राजाध्यक्ष, दीपक नेमळेकर, डॉ. दिलीप देवधर यांनी डॉ. कुलकर्णी यांच्याविषयीच्या आपल्या हृद्य आठवणी जागृत केल्या.

दत्ता सावंत लिखित ‘परिघपारधी’चे प्रकाशन

दत्ता सावंत यांच्या ‘परिघपारधी’ या कथासंग्रहाचा पुस्तक प्रकाशन समारंभ ‘ग्रंथाली’ आणि ‘अमर हिंद मंडळ’ यांच्या संयुक्त विद्यमाने नुकताच दादर येथे संपन्न झाला.

समारंभाची सुरुवात मंडळाचे कलाकार तृप्ती जाधव, प्रियांका जाधव, चंदन जमदाडे, अमित सोलंकी, अश्वजीत सावंतफुले, प्रशिता वरळीकर, प्रतिश शिंदे, कविता नाईक यांनी पसायदान आणि कथांवरील अंशनाट्याच्या सादरीकरणाने केली.

प्रकाशन समारंभावेळी व्यासपीठावर सुप्रसिद्ध अभिनेत्री आशा शेतार प्रमुख पाहुण्या म्हणून उपस्थित होत्या. त्यांच्याच हस्ते पुस्तक प्रकाशन करण्यात आले. समारंभाच्या अध्यक्ष ज्येष्ठ कवयित्री उषा मेहता होत्या. मुख्य वक्ते भास्कर सावंत, पुस्तकाचे लेखक दत्ता सावंत, ‘ग्रंथाली’च्या कार्यक्रम संयोजक धनश्री धारप, ‘अमर हिंद मंडळ’चे कार्यवाह श्रीकृष्ण राणे यावेळी व्यासपीठावर उपस्थित होते.

कार्यक्रम संयोजक धनश्री धारप यांनी पुस्तक प्रकाशनामागची ‘ग्रंथाली’ची भूमिका स्पष्ट करतानाच ‘ग्रंथाली’च्या इतर प्रकाशित पुस्तकांबद्दलची तसेच उपक्रमांबद्दलची माहिती दिली.

पुस्तकाचे लेखक दत्ता सावंत यांनी, ‘स्त्रीला दुय्यम मानणारे, तिच्यावर बंधने लादणारे, तिच्या अभिव्यक्तीला दडपणारे ‘परिघपारधी’ समाजाचे शत्रू आहेत. संसाराच्या परिघात तर ही परिस्थिती आणखीच उद्वेगजनक आहे. बरेचदा स्त्री सोशिकपणा दाखवते, सामंजस्याची भूमिका घेते आणि संसार टिकवून ठेवते. अशातले काही संसार ‘परिघपारधी’ मध्ये कथन केले आहेत. ते वाचून वाचकांची स्त्रियांबद्दलची मानसिकता काही प्रमाणात का होईना बदलली तरी ‘परिघपारधी’ वाचकांपर्यंत पोहोचविल्याचे समाधान मिळेल, अशी भूमिका मांडली.

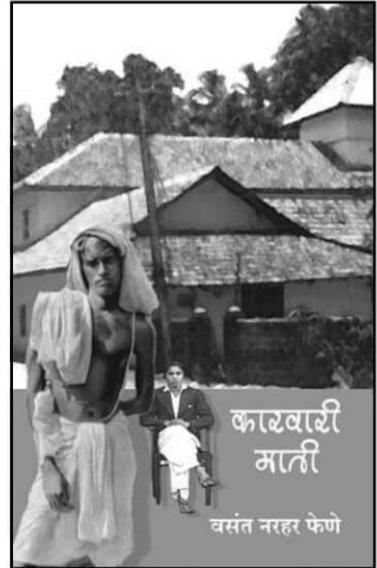
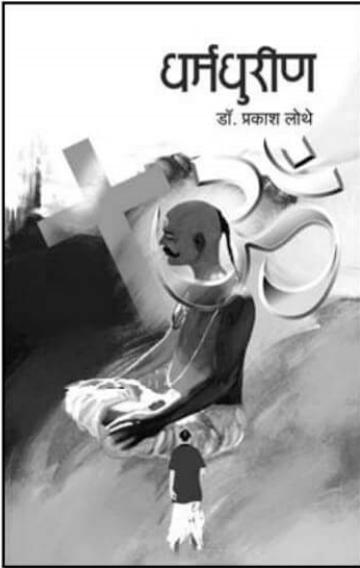

भास्कर सावंत यांनी या कथासंग्रहातील एकही नायिका बंड पुकारत नाही तर पदरी पडलेल्या संसारात स्वतःला सामावून घेते. समाजव्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी अशा स्त्रियांचे महान योगदान आहे ही वस्तुस्थिती असली तरी समाजाची ही मानसिकता योग्य नाही. असे स्पष्ट करतानाच गुंतवून ठेवणारी रचना, शेवटपर्यंत उत्कंठा वाढवीत ठेवणारी मांडणी यामुळे सर्वच कथा वाचकांना खिळवून ठेवणाऱ्या आहेत असे सांगितले.

प्रमुख पाहुण्या आशा शेतार यांनी, “वाचन संस्कृतीला चालना देण्याचे काम आपण करीत आहोत. ठिकठिकाणी जाऊन कथावाचनाचे, सादरीकरणाचे प्रयोग करताना भविष्यात या संग्रहातील सर्वच्या सर्व नायिका आपण सादर करून त्यांच्या व्यथा सर्वदूर पोहोचविण्याचा प्रयत्न करू.” असे आश्वासन दिले.

समारंभाच्या अध्यक्ष ज्येष्ठ साहित्यिक-कवयित्री उषा मेहता यांनी स्त्रियांवर होणाऱ्या प्रचंड प्रमाणातील अन्यायांचा पाढाच वाचला. कथा संग्रहातील कथा वाचून वाचक मुजाण होतील, भानावर येतील. आपण काय करायला हवे, कसे वागायला नको हे जाणतील, अशी अपेक्षा व्यक्त केली.

या कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन सुप्रसिद्ध अभिनेते संजय क्षेमकल्याणी यांनी केले.

‘लाभसेटवार फाउंडेशन’ विजेत्या ‘धर्मधुरीण’चा पुरस्कार सोहळा

‘कारवारी माती’ व ‘धर्मधुरीण’वरील चर्चासत्र

डॉ. अनंत लाभसेटवार यांच्यावतीने ‘लाभसेटवार फाउंडेशन’मार्फत लेखकास दिला जाणारा पुरस्कार यावर्षी डॉ. प्रकाश लोथे यांना ‘धर्मधुरीण’ या काढंबरीसाठी दिला गेला आहे. हा पुरस्कार वितरण सोहळा २६ फेब्रुवारी २०१८ रोजी सायंकाळी ६ वाजता ‘मुंबई मराठी साहित्य संघाच्या ‘पुरंदरे सभागृहात’ संपन्न होणार आहे. या कार्यक्रमास डॉ. अनंत लाभसेटवार, डॉ. लता लाभसेटवार, ‘धर्मधुरीण’ काढंबरीचे लेखक डॉ. प्रकाश लोथे, दिनकर गांगल, डॉ. उषा तांबे इत्यादी मान्यवर उपस्थित राहणार आहेत. या सोहळ्यात डॉ. अनंत लाभसेटवार लिखित ‘हुंकार’ या कथासंग्रहाचे प्रकाशन डॉ. उषा तांबे यांच्या हस्ते होणार आहे. या कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन डॉ. लतिका भानुशाली करणार आहेत.

या पुरस्कार वितरण सोहळ्याच्या निमित्ताने ‘ग्रंथाली’ने गेल्या सहा महिन्यांत दोन प्रदीर्घ काढंबन्यांवरील चर्चासत्राचेही आयोजन करण्यात आले आहे. (‘धर्मधुरीण’, लेखक : डॉ. प्रकाश लोथे, ‘कारवारी माती’, लेखक : वसंत नरहर फेणे.) या दोन काढंबन्या म्हणजे साधारणपणे १९०० ते १९५० च्या दरम्यान घडणाऱ्या कुटुंबकथा आहेत. त्यामध्ये संयुक्त कुटुंबातील पात्रे येतात. त्यांच्यातील ताण-तणाव आणि घनिष्ठता, दोन्ही प्रभावीपणे व्यक्त होतात. ‘धर्मधुरीण’ विदर्भात घडते. त्यामुळे काही प्रमाणात बन्हाडी बोली वापरते. उलट, ‘कारवारी माती’

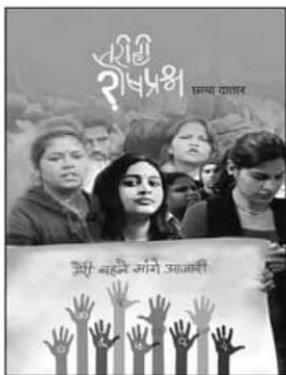
नाव सुचवते त्याप्रमाणे महाराष्ट्राच्या दक्षिणेला घडते आणि तिच्यात कारवारी बोली व्यक्त झालेली दिसते, परंतु दोन्ही काढंबन्यांचे नायक त्या काळातील वैचारिक आंदोलनांच्या आवर्तात सापडलेले जाणवतात. दोन्ही काढंबन्यांचे हे वैशिष्ट्य अधोरेखित करावे आणि सध्याच्या विचारसिद्धांतांच्या अभावाच्या काळात तत्कालीन विचाराधिष्ठित जगण्याला उजाळा द्यावा अशा हेतूने दोन्ही काढंबन्यांबद्दल एक गोलमेज चर्चा योजली आहे. या चर्चेस उपस्थित राहावे व सहभागी व्हावे, असे आवाहन ‘ग्रंथाली’तर्फे करण्यात येत आहे.

पुरस्कार सोहळा व चर्चासत्र या कार्यक्रमाचे आयोजन ‘ग्रंथाली’ व ‘मुंबई मराठी साहित्य संघ’ यांच्या संयुक्त विद्यमाने २६ फेब्रुवारी २०१८ रोजी दुपारी ३.०० ते ५.३० दरम्यान साहित्य संघाचे ‘पुरंदरे सभागृह’, पाचवा माळा, चर्नरोड (पूर्व), मुंबई येथे करण्यात आले आहे. चर्चेसाठी प्रास्ताविक भाषणे करण्यास अरुणा पेंडसे (वैचारिक आढाव्याच्या अंगाने) आणि सुरेखा सबनीस (साहित्यिक गुणवत्तेच्या अंगाने) यांनी मान्यता दिली आहे. त्याआधी दोन्ही लेखकांचा परिचय करून देणारी सात मिनिटांची चित्रफित दाखवली जाईल. चर्चासत्राचे संचालन दिनकर गांगल करणार आहेत.

॥ सर्वांना आग्रहाचे निमंत्रण ॥

॥ग्रन्थानि॥*

द्वारा चुलन मिल म्युनिसिपल स्कूल, खोली क्र. ९, तळमजला, जे.के. सावंत मार्ग, यशवंतराव चव्हाण नाट्यमंडिराशेजारी, माटुंगा (प.), मुंबई ४०००१६। दूरध्वनी : २४३०६६२४, २४२१६०५०। Email - granthaliruchee@gmail.com

मूल्य ३०० रुपये

सवलतीत १८० रुपये

तरीही शेषप्रश्न : छाया दातार

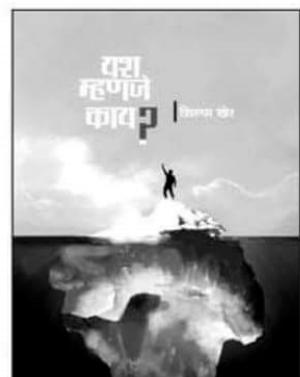
छाया दातार यांचा एक अभ्मासक आणि एक कार्यकर्त्या अशा दोन्ही भूमिकांमधून स्त्रियांच्या चळवळीत सातत्याने आणि महत्त्वपूर्ण सहभाग राहिला आहे. त्मांच्याच शब्दात ही एक डॉक्यूनॉव्हेल आहे. त्यातला काही भाग आत्मचरित्रासारखा वाटला तरीही लेखिकेचे हे आत्मचरित्र नाही. त्याला स्त्री-चळवळीच्या प्रवाहाचे चरित्र म्हणता येईल. त्यात चळवळीचा केवळ दस्तावेज नाही तर त्याच्या बरोबरीने चळवळीतल्या अनेक चर्चा, मतभेद आणि जिवंत अनुभवाची चित्रे आहेत. केरळात अनेकदा प्रवास करताना पाण्याच्या प्रवाहाची सोबत घेत आपण काठाकाठाने प्रवास करतो. तसा हे लेखन वाचताना अनुभव येतो. पाण्याचे प्रवाहीपण, त्यावरचे तरंग, भोवरे आणि भवतालाचे प्रतिबिंब हे सारे या प्रवाहचरित्रातून भेटत राहते.

- विद्या बाळ

यश म्हणजे काय ? : शिल्पा खेर

यश म्हणजे काय ? या प्रश्नाचा वेद घेण्याचा एका वेगळ्या प्रकारचा प्रयत्न या पुस्तकात केलेला आहे. समाजातील वेगवेगळ्या क्षेत्रातील प्रतिथयश मंडळींच्या मुलांनी घेतलेल्या मुलाखती व त्या अनुषंगाने त्यांची आपसातील चर्चा, अशा स्वरूपात या प्रश्नाच्या उत्तराची उकल तरुण मंडळींपुढे मांडण्याचे काम मोठ्या समर्थपणे त्यांनी केले आहे. केवळ पैसा आणि प्रसिद्धी पुरत्या यशाच्या कल्पना मर्यादित न ठेवता त्या पलीकडेही खूप मोठे दालन उघडे असल्याचे मान्यवरांच्या अनुभव व कर्तृत्वाच्या माध्यमातून त्यांनी मोठ्या वस्तुनिष्ठपणे मांडले आहे. प्रगल्भ विचार करण्याची क्षमता असलेल्या पण आजच्या भौतिकयुगाचा पगडा असलेल्या आजच्या तरुण वर्गाला हे विवेचन नव्याने विचार करण्यास प्रवृत्त करेल अशी आशा वाटते.

- डॉ. अनिल काकोडकर

मूल्य २५० रुपये

सवलतीत १५० रुपये

'मराठी भाषा दिना'निमित्त विश्वकोशाचे २० खंड

भेटकार्ड स्मृतिशलाका स्वरूपात... (व्हिजिटिंग कार्ड पेनड्राईव्ह)

या पेनड्राईव्ह मधील विश्वकोशाचे ऑफिलेशन विंडोज बेस कॉम्प्युटरवर, लॅपटॉपवर इन्स्टॉल करून युनिकोड फॉट स्वरूपात वाचता येईल. खंडामधील संपूर्ण सूची, विविध नोंदी, विषयवार नोंदी शोधण्याच्या विविध सुविधा यात उपलब्ध आहेत. पेनड्राईव्ह ८०० रुपयांत, टपालखर्च ५० रुपये.

तृतीय पंथीयांच्या वेदनामय जगाचं करुण दर्शन

दूरदर्शनच्या सह्याद्री वाहिनीच्या एका कार्यक्रमात ज्येष्ठ पत्रकार विश्वास मेहेंदळे यांनी एक आठवण सांगितली होती. दूरदर्शनवर विविध कार्यक्रम सादर करताना तृतीय पंथीयांवर एक कार्यक्रम करण्याची संधी त्यांना मिळाली होती. तेव्हा त्यांनी एका तृतीय पंथीयाला विचारलं होतं, “तुमच्यामध्ये माणूस मेल्यानंतर प्रेतयात्रा काढत नाहीत का?” त्यावर त्या तृतीय पंथीयाने उत्तर दिलं होतं, “काढतात; पण मध्यात्रीनंतर. प्रेताला तिरडीवर बसवलं जातं आणि मग आम्ही सगळे त्या प्रेताला चपलांनी खूप मारतो. परत त्याने या जन्माला येऊ नये म्हणून.” त्या तृतीय पंथीयाचं हे उत्तर तृतीय पंथीयांच्या वाटचाला येणाऱ्या अनंत यातनांची कल्पना आणून देणारं आहे. तृतीय पंथीयांच्या या वेदनांचा प्रवास स्वाती चांदोरकर यांनी ‘हिज डे’ या कादंबरीतून शब्दबद्ध केला आहे.

हेलीना आणि चमेली या दोर्घींच्या प्रथमपुरुषी निवेदनातून ही कादंबरी साकारली आहे. हेलीनाने सायकॉलॉजीचा अभ्यास करताना ती तृतीय पंथीय या विषयाकडे ओढली जाते. याचं कारण असतं, तिची मैत्रीची चमेली. चमेली तृतीय पंथीयांच्या वस्तीत राहत असते. तिचे वडील पुरुष असले तरी स्वीसारखं राहावं, असं त्यांना वाटायला लागतं आणि मग ते साडी नेसायला लागतात. हेलीनाला चमेलीकडून तृतीय पंथीयांविषयी जी माहिती मिळत असते, त्यामुळे तिचं मन ढवळून निघतं. शरीर खींच, पण वर्तन (विशेषत: लैंगिक वर्तन) पुरुषासारखं करावंसं वाटणं किंवा शरीर पुरुषाचं, पण वर्तन खींसारखं करावंसं वाटणं, हा या लोकांना मिळालेला शाप असतो.

या कादंबरीतून त्यांच्या या शापित जीवनाचे अनेक पदर हेलीनाच्या प्रथमपुरुषी निवेदनातून उलगडतात. तृतीय पंथीयांचं हे जग पाहताना ती मनाने अनेकदा कोलमडते; पण परत उभी राहते. आकाश या मुलाशी तिची ओळख होते. तिच्या या कामासाठी आकाशचा तिला खंबीर पाठिंबा मिळतो. ती आकाशशी लग्न करते आणि त्यांना मुलगाही होतो. तो बायोलॉजिकली मुलगा आहे, पण नंतर जर त्याच्यात तृतीय पंथीयाची लक्षणं निर्माण झाली, तर आपण दोघंही त्याला चांगल्या रीतीने समजावून घेऊ शकतो, अशी भावना हेलीना आणि आकाशची असते. या सकारात्मक भावनेपाशी ही कादंबरी संपर्ते, म्हणण्यापेक्षा एका सकारात्मक प्रवासाची सुरुवात ती करते, असं म्हणायला हरकत नाही.

वसई आणि मुंबईच्या परिसरात ही कथा आकारते. त्यामुळे वसई आणि मुंबईतील जीवनाचं दर्शन या कादंबरीतून घडत. वसईसारखं गाव आणि मुंबईसारखं महानगर हे दोन्ही परिसर या कादंबरीचा एक भाग बनतात.

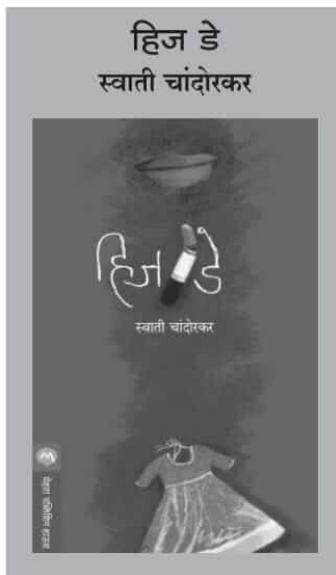
हेलीना, चमेली, हेलीनाची आणखी एक मैत्रीं जया (जिला हेलीनाबद्दल शारीरिक आकर्षण वाटत असतं), हेलीनाची आजी, तिचे आई-वडील, आकाश इ. व्यक्तिरेखा हेलीनाच्या निवेदनातून सकारात्म्यामुळे वास्तव वाटतात. हेलीनाचे आणि त्यांचे भावबंध थेटपणाने

समोर येतात. तर तृतीय पंथीयांमधील मनोकायिक बदल, त्यांच्या लैंगिक जागिवा त्यांना समजापासून वेगळं राहण्यास भाग पाडतात. त्यांच्यात नकारात्मकता निर्माण करतात. त्यांच्या या मनोवेदनांचं जग स्वाती चांदोरकर यांनी अतिशय परिणामकारकतेने साकारलं आहे.

समाजातील उपेक्षित घटक असणारे तृतीय पंथीय अर्थात हिजडे यांची ही कहाणी. त्यांचेही निरनिराळे प्रकार असतात. कोणी जन्मतःच स्त्री किंवा पुरुषाऐवजी तृतीय पंथी किंवा हिजडा असतो. देहाची जाण/समज आल्यावर कोणी स्त्री आपण पुरुष व्हावे म्हणून तर कोणी पुरुष आपण स्त्री व्हावे म्हणून निसर्गाविरुद्ध जाऊन वाटेल तो त्रास, वेदना सोसायला तयार होतात. एखाद्या स्त्रीला स्त्रीदेहाचे तर एखाद्या पुरुषाला पुरुषदेहाचे आकर्षण वाटते; अशांना लेस्बियन म्हणतात. दैनंदिन जीवनासाठी त्यांना भीक मागणे, शुभ प्रसंगी बधाईला जाणे किंवा शरीरविक्रय असे मार्ग पत्करावे लागतात. वेगळे जीवन वाटचाला आल्याने आणि समाजाकडून बहुधा तुच्छता तसेच हेटाळणीची वागणूक मिळाल्यामुळे हे सगळे एका छताखाली म्हणजेच एक वस्ती करून राहतात. यांनाही गुरु असतो/असते. सर्वांना आपली कमाई गुरुकडे जमा करावी लागते; त्या बदल्यात गुरु त्यांचे जेवण-खाण, कपडालत्ता, आजारपण यासाठी खर्च करतो/करते. अर्थात गुरु म्हणेल ती पूर्व दिशा! याच चाकोरीतून चेला पुढे गुरु होतो. यांचीही घराणी असतात आणि प्रत्येक घराण्याचा नायक असतो. हिजडा तरुण असताना जगायासाठी त्याला करावी लागणारी धडपड, तडजोड, वेदना यांना अंत नाही. आजार आणि म्हातारपण यांचा सामना करण्यासाठी मानसिक बळ मिळवणं हे मोठं आव्हान त्यांच्यासमोर आहे आणि तरीही हा तृतीय पंथ ताठ आहे. एकूण हे त्यांचं आयुष्य आहे, जे त्यांनी असं आयुष्य हवं म्हणून न मागितलेलं आणि तरीही नशिबी आलेलं. त्यांनाही चांगलं आयुष्य हवं आहे आणि या चांगल्या आयुष्यासाठी त्यांचं एकच मागणं आहे – ‘आम्हाला माणूस म्हणून जगू द्या...’ त्यांच्या याच अपेक्षा या कादंबरीतून समाजासमोर येतात. ओघवत्या निवेदन शैलीमुळे ही कादंबरी वाचनीय झाली आहे. या पुस्तकाचा अभिप्राय म्हणून प्रवीण दवणे यांनी स्वाती चांदोरकरांना लिहिलेलं पत्र या कादंबरीच्या सुरुवातीला उद्भूत करण्यात आलं आहे. त्यामुळे या कादंबरीचं मूल्य आणखी वाढलं आहे.

- अंजली पटवर्धन

हिज डे
लेखक : स्वाती चांदोरकर
पृष्ठ संख्या : २५२
किंमत : २९५
प्रकाशन : मेहता पब्लिशिंग हाऊस
'ग्रंथाली' येथे सवलतीत

एका समर्पितेची कहाणी

‘क्षत्रियत्वासाठी शराबची होती त्याहून अधिक गरज होती आमच्या समस्या समजून घेण्याची क्षमता असलेलया सहचरीची! मस्तानीची! विधात्याने आम्हास तलवार पेलण्याची शक्ती दिली तरी मनापासून मुक्ती नाही दिली! नशेत समस्येचे हंगामी विस्मरण होते. पण नशा उतरल्यावर? चिरंतन पाठबळ समर्पिताच पुरवू शकते. मस्तानी यवनकुळात जन्मली म्हणून आम्ही काळजाच्या जखमासाठी असलेले एकमेव मलम नाकारणार नाही. राजकाजाचे तणाव काळजास आग लावतात तेव्हा तुमच्या वहिनीसमक्ष आमचे ओठ नाही खुलत! समस्या समजण्याची क्षमता नसणे हा त्यांचा गुन्हा नाही. काशीजवळ आहे अलोट प्रेम! आम्हास ईश्वर समजून पुजणाऱ्या वहिनीसाहेब आणि मानव समजून आमच्या जखमेचे मलम ठरणारी मस्तानी यात फरक करू नका.’

स्मिता भागवत यांची ही ‘पावन प्रीतीच्या रक्तिम सावल्या’ कांदंबरी ग्रंथालीने नुकतीच प्रकाशित केली आहे. ही कांदंबरी अगोदर ‘शेत प्रेमनां रक्तिम पडछाया’ या नावाने गुजराती भाषेत प्रकाशित झालेली असून तिला गुजरात साहित्य परिषदेचा १९९५ सालचा सर्वश्रेष्ठ कांदंबरीचा पुरस्कार मिळालेला आहे. त्याच कांदबरीचा प्रस्तुत अनुवाद मराठीत आला आहे. गुजराती, मराठी आणि इंग्रजी अशा तीनही भाषांवर प्रभूत्व असलेल्या स्मिता भागवत यांची आजवरची एकूण ग्रंथसंपदा ३०च्या वर पोहोचली आहे. विविध विषयांवर त्यांनी लेखन केलेले आहे. अमेरिका स्थित असलेल्या भागवत यांना मागच्याच वर्षी त्यांच्या ‘सावन घन बरसे’ या तानसेनवरील कांदंबरीला महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाचा ‘सरफरोजीराजे भोसले बृहन्महाराष्ट्र सयाजी महाराज गायकवाड पुरस्कार’लाभलेला आहे.

बाजीराव आणि मस्तानी यांच्या प्रीतीच्या गाथा अनेकदा वाचनात आल्या आहेत. अनेकांनी त्यावर लिहिले आहे. तरीही हा विषय कधी अवीट वा कालबाह्य झालेला नाही. प्रत्येकाने याची वेगवेगळी बाजू वाचकांच्या समोर मांडलेली आहे. याच विषयावर सिनेमा आला त्यावेळीही बराच गदारोळ झाला होता. पैकी मस्तानी कुटुंबीयांनी मस्तानीची प्रतिमा मलीन होणार नाही, यासाठी आग्रही असणे स्वाभाविक होते. परंतु ती प्रतिमा मलीन होणार कशी. एका उदात्त आणि समर्पित भावनेची ही प्रतिमा आहे. प्रेम, प्रेमभावना आणि त्याग हेच लेणे घेऊन आलेली मस्तानी कुलीन स्त्री इतकीच उच्च दर्जाची आहे. केवळ जन्माने ती यवन आहे, नर्तिका आहे हा तिचा दोष कसा असू शकतो. यवन असूनही ती मराठी छात्र धर्माची पूजा बांधते, ज्याच्याशी नाते जोडले आहे त्याच्या रीतीरिवाजांशी समरस होण्याचा प्रयत्न करते, बाजीरावास सर्वस्व मानते. त्याच्यासाठी सर्व काही सहन करायची तयारी ठेवते, त्याला सामोरी जाते. हे थोरपण प्रीतीच्या रंगाना गहिरे करणारे आहे. काशीबाई या बाजीरावाच्या पत्नी. पत्नी धर्मात ना त्या कमी आहेत, ना बाजीरावाने त्यांना कधी अंतर दिलेला. उलट

ग्रंथपान

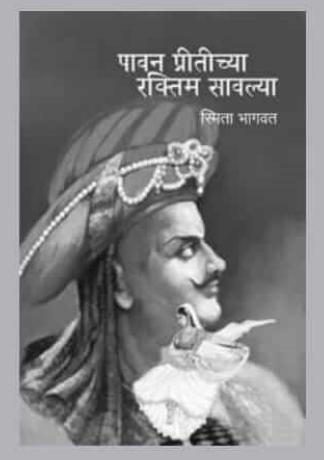
चांगदेव काळे

संपर्क : ९८६९२०७४०३

पावन प्रीतीच्या

रक्तिम सावल्या

स्मिता भागवत

त्यांच्यावर तितकेच प्रेम आहे जे मस्तानी येण्यापूर्वी होते. परंतु या प्रीतीला कलहाचे गालबोट लागत गेले ते इतरांच्या मुळे. ब्राह्मणांनी केलेले भडक आरोप, थेट भ्रष्टतेचा आरोप करीत बहिष्कार टाकण्यापर्यंत मजल जाते. ज्या बाजीरावाच्या शौयामुळे पुण्यातील सर्व ब्राह्मणवर्ग सुरक्षित आहे, अखंड हिंदुस्थान मराठी अंमलाखाली आहे, ते त्याचे क्षात्रतेज विसरून प्रीतीच्या आड उभे राहण्यात फुशारकी दाखवतात. त्यातून शनिवारवाढा सुटत नाही. तोही या तापलेल्या वातावरणात सहभागी होतो. मस्तानीचा काटा काढणे, बाजीरावाच्या आयुष्यातून तिला दूर करण्याच्यासाठी मारेकरी घालण्यासारखे कारस्थान करतो. हे सारे बाजीराव आणि मस्तानीसाठी जीवधेणे ठरते. उरले छत्रपती, तेही मागे राहात नाहीत. रणांगण आणि खाजगी यांच्या लढाईत सापडलेल्या या उभयतांचा झाला तो छळच. त्यांना कुणी ना समजून घेतले ना त्यांच्या भावनांची कुणी कदर केली. झाली ती उपेक्षाच.

बाजीरावाने दाभाड्यांचा अडसर दूर करताना भावनेपेक्षा कर्तव्याला महत्व दिलेले आहे. त्याचप्रमाणे बाजीरावाची निजामाशी ठरलेली भेट ही एक मोठी घटना आहे. यापाठी छत्रपतीचे कारस्थान हा आणखी वैगळा अनुभव. त्यामुळे संपूर्ण शनिवारवाढाच काळजीत सापडतो. परंतु बाजीराव या घटनेकडे वैगळ्या नजरेने पाहतो, तेही स्वतःवर असलेल्या विश्वासामुळे. लढाईच्या रणांगणात कधीही हार न पत्करलेल्या बाजीरावास स्वकीयांकदून मात्र पराभव पत्करण्याची वेळ येते. परंतु बाजीराव स्वतःच्या मताशी आणि निर्णयाशी ठाम राहतो. आणि कितीही संकटे आली तरी मस्तानीही बाजीरावासाठीच सर्वस्व पणाला लावण्याची तयारी ठेवते. त्या दृष्टीने एक अलौकिक अशी प्रेमकहाणी आहे, परंतु तिला रक्तताचा गंध लागलेला आहे.

या कथानकात येणाऱ्या इतर ठळक व्यक्तिरेखा म्हणजे चिमाजी आप्पा, गोपिकाबाई, राधाकाबाई, शिऊबाई, भिऊबाई, अन्नपूर्णाबाई, विरुबाई, छत्रपती शाहू महाराज. यांचे स्वभाव, त्यानुसार त्यांचे आचरण, आपसातले संबंध, यांचे ठळकपण लक्षात राहावे इतके उत्कटपणे दाखविलेले आहेत. भाषेचा आणि विचारांचा ओज लक्षात राहावा असा आहे. वर दिलेले वाक्यच नव्हे तर जागोजागी त्यांचे वेगळेपण वाचताना मनाची पकड घेते. ‘कुठे जन्म घ्यायचा ते ठरवण्याचा हक्क कुणालाच नसतो. मस्तानी यवन असल्याचे भांडवल करणे अयोग्य आहे.’ यातच सारे आले.

पुण्याचे केळकर, त्यांच्या केळकर म्युझियममध्ये मिळालेला दस्तऐवज आणि त्याकाळचे वैभव दाखवणाऱ्या वस्तू यांचा फायदा लेखिकेला योगायोगाने मिळाला आणि त्यांचे त्यांनी सोने केले असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. सतीश भावसार यांनी करारी बाजीराव आणि त्यांच्याशी नाते जोडलेली मस्तानी यांचे सुरेख मुखपृष्ठ साकारले आहे.

मूल्य ४०० रुपये • सवलतीत २०० रुपये

समाजाचा आणि माणसांचा भावस्पर्शी वेध

पत्र लिहिताना काही संकेत पक्के झालेले होते. त्यातला एक होता मायन्याची सुरुवात. म्हणजे पत्र लिहिताना जे मजकुराचे पहिले वाक्य लिहिले जायचे ते असायचे, 'पत्रास कारण की...' ज्यांनी पत्र लिहिली असतील, वाचली असतील, त्यांच्या हे लक्षात असेल. मग ते पत्र पोस्ट कार्ड असो की अंतर्देशीय, मायना ठरलेला. या पत्र लेखनात उत्कृष्ट भावनांची, नात्यांची आपुलकी, जिब्हाळा शिगोशिंग भरलेला असायचा. कुटुंबातील सर्व नात्यातील सदस्यांची दखल त्यात घेतलेली असायची. मानाप्रमाणे दंडवंत-शीरसाष्टांग नमस्कार, आशीर्वाद वैरे. पाठविणारा आणि वाट पाहणारा दोघेही चिंब व्हायचे, अर्धे भेट झाली म्हणून. अरविंद जगताप यांनी बरोबर हे सर्व स्मरणात ठेवलेले आहे.

पत्रास कारण की... ही 'चला हवा येऊ द्या' या इंगी मराठी चॅनलवर सुरु असलेल्या कार्यक्रमात सादर झालेली, त्यातली काही निवडक पत्रे आहेत. मराठवाड्याच्या पडणारा सततचा दुष्काळ, आणि त्यानुसार सहन करावी लागणारी होरपळ, होणारी तगमग, त्यातून उत्पन्न होणारे प्रश्न आहेतच. परंतु पाणी वाटपावरुनही राजकारण व्हावे, ही माणुसकी बाजूला ठेवून प्रादेशिकता पुढे येते आहे. ही आजची परिस्थिती आहे, २०६० साली ती कशी असेल? महाराष्ट्र एकीकरणासाठी बलिदान दिलेल्या हुताम्यांचा त्याग विसरला जातो आहे, हे विदारक सत्य मागील काही घटनांनी अधोरोखित केलेले आहे. शहरातील महिलांसाठी सार्वजनिक स्वच्छतागृहे नसणे, आणि जी आहेत त्यांची प्रचंड अस्वच्छता, या विषयीचे क्लूर कुणालाही नाकारता येणार नाही. मुलीच्या लग्नात हुंडा देऊन नवरा नावाचा बैल खरेदी करण्यासाठी बापाने गेली चार वर्षे शेतीसाठी बैल खरेदी न करणे, ही अनिष्ट प्रथा आणि मुलीच्या बापाची अगतिकता नाहीशी करण्यासाठी मुलीनाच आता पुढाकार घ्यावा लागणार आहे. अंधारात न दिसण्याचा भुताला सारे शोधत राहतात, मात्र दिवसा ढवळ्या लुबाडणारे भ्रष्टाचार नावाचे भूत दिसत असूनही त्याकडे कानाडोळा केला जातो आहे. दाभोळकरांचे मारेकरी अजूनही सापडत नाहीत, यात ते मारेकरी होते की कुणाचे हत्यार म्हणून वापरले गेलेले अविवेकी लोक होते? त्यांच्या डोक्यात हा विचार आला कसा? माणसे मारून का विचार संपतो? उलट त्यामुळे अंनिसच्या कार्यकर्त्याच्या जबाबदाऱ्या वाढल्या आहेत, अनेक दाभोळकर तयार झाले आहेत.

रामदास आठवले क्रांतिकारी नेता होते, त्यांना मिळालेले प्रेम हे त्यातून आलेले होते. परंतु सिस्टीमने त्यांचा आता कवी करून टाकला आहे. मराठी शब्दांवर प्रेम दाखवणारे नेते दारासमोरचा शिवाजीपार्क, इंजिन व बळ्यू प्रिंट यांना मराठी शब्द देऊ शकलेले नाहीत. नाणे नदीत टाकून पुण्य मिळवणे, रेल्वेरुल्लावर पैसे ठेवून चपटे झालेले पाहणे, यातून होणारी नाणेटंचाई, सहज वाटत असली तरी त्यातला उपरोक्त लक्षात घेण्यासारखा आहे. नारायण राणे यांची वर्षावर लागलेली नजर, दुष्काळ दूर करू पाहणारे सयाजी शिंदे, परिस्थितीला वाकवणारे नागराज मंजुळे, दहा सिल्व्हर ज्युबिली विनोदी सिनेमे देऊनही एकदाही पुरस्कार न मिळालेले दादा

कोंडके, पाण्याचा थेंब थेंब वाचवण्यासाठी घराघरातील नळ दुरुस्त करणारे अबीद सुरती, भिंतीला भेग पाडून उगवणाऱ्या कमळासारखे जिद्दी मतीन भोसले, स्वतःचा बाज असणारे अनिल कपूर, कधीही अवीट न ठरणारे किशोरकुमार, सचिन पिळावकर, गिरीश लाड, अशा अनेक विषय आणि व्यक्तींविषयी केलेले पत्ररूप लेखन या संग्रहात आहे. काही कविता आणि लेखही आहेत.

यात आलेली अनेक वाक्ये आपला ठाव घेणारी आहेत. 'बायकांचं नवन्याबद्दलचं खररंखरं मत काय आहे, हे जर त्या स्पष्ट बोलल्या तर कित्येक पुरुषांना आईच्या पोटात परत जावं वाटेल. या जगाला पुन्हा कधीही तोंड न दाखवण्यासाठी.' 'बाबा, जो माझ्या बापाचा घामाचा पैसा हुंडा म्हणून घेणार आहे त्याच्या गव्यात मी फुलांचा हार कसा घालू? खेटराचा हार घालायला पाहिजेना त्याला?'

पत्रलेखन ही कला आहे का, असा समीक्षीय प्रश्न इथे निर्माण होण्याचे कारण नाही, असे ठामणे विधान करता येईल, असे हे लेखन आहे. जी.ए. कुलकर्णी आणि सुनीताबाई देशपांडे यांचा पत्रव्यवहार, कवी अनिल आणि कुसुमावती देशपांडे यांचा पत्रव्यवहार या लेखनाला असलेले महत्त्व आणि उंची ही वाडमयीन दृष्ट्या सगव्यांनी वाखाणलेली आहे. त्या मोजपट्टीचे परिमाण इथे लावता येणार नाही. परंतु विषयाला कवेत घेणारा बांधीवपणा, वाक्यांतील भिडणारा विरोधाभास, त्यातला तळापर्यंत घेतलेला वेध, चौकसपणा, सहजता, शब्दांवरील हुकूमत आणि त्यातले लालित्य, हे खिळवून ठेवणारे आहे, असे ठामणाने प्रतिपादन करता येते. मुळातच या पत्रांचा जीव लहान आहे. मोजक्या शब्दात सारे व्यक्त करायचे आहे. दृश्य स्वरूपात दाखवले जात असल्याने त्यावर वेळ आणि प्रेक्षक यांचा अंत पाहिला जाणार नाही, याची टांगती तलवार डोक्यावर ठेवून केलेले हे लेखन आहे. परंतु वाचत असताना ना टीव्ही आठवत, ना सागर कारंडे, आपण एकरूप होतो, ते त्या विषयाशी, भावनेशी, विचाराशी. आजच्या या आधुनिकतेशी जोडून घेताना, खूप दिवसांनी वास्तवाकडे नेणारे लेखन वाचायला मिळाले, हे समाधान यातून मिळाले आणि हेच लेखकाचे खरे यश म्हणता येईल. या लेखनातील भूमिका आणि तिचे विश्लेषण मनोगतात व्यक्त केलेले आहे, तेदेखील पत्र लेखकांच्या मनातले बोल आहेत.

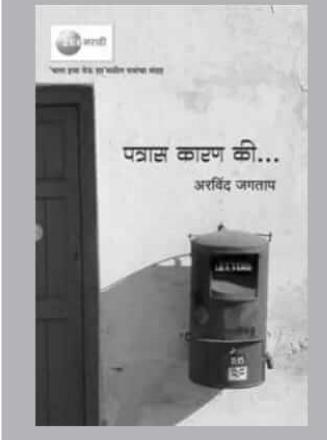
मुखपृष्ठावर पत्र टाकायची पेटी दाखवण्यातले औचित्य कुणालाही टाळता येणार नाही. प्रवास करायचा म्हटला की लाल रंगाची एस.टी. नजरेसमोर येण्याला पर्याय नसतो, तसा पत्र म्हटले की, या लाल रंगाच्या पेटीला पर्याय नाही. कुठेही, केव्हाही नजरेला पडू देत, आपल्याला आलेल्या-पाठवलेल्या पत्रांची हमखास आठवण आल्याशिवाय राहत नाही. प्रदीप म्हापसेकरांनी तिचा दिलेला साज हा सर्व पत्रव्यवहारांचा खरा दागिना आहे.

मूल्य १५० रुपये • सवलतीत १०० रुपये

पत्रास कारण की...

अरविंद जगताप

प्लॅटफॉर्मवरील मुलांचे भावविश्व

रस्त्यावरील मुले आपण नेहमी पाहतो. म्हणजे त्यांना पाहून आपली नजर मरून गेली असंच म्हटलं पाहिजे. ती दिसतात, कचरा गोळा करताना, मजुरी करताना, हॉटेलात हसकाम्या म्हणून काम करताना, किंवा वाटेल ते करताना. ती दिसतात एस.टी. स्टॅडच्या आसपास, रेल्वे स्टेशनवर, फुटपाथवर, सिन्नलजवळ किंवा सार्वजनिक ठिकाणी. त्यांचा कळकटपणा, विस्कटलेपण आपण सवयीचे धरून चालतो. ही मुले रस्त्यावर का आली, कुणी आणली, यांचा त्राता कोण, ही अनाथ आहेत की पळून आलेली आहेत, असतीलच यांचे आईबाप तर त्यांना ठाऊक आहे का, आपली मुलं रस्त्यावर आहेत म्हणून, की सुटलो अशी त्यांची भावना असते? यांचे भविष्य काय, पुढे यांच काय होणार आहे? यांना स्वप्नं पडत असतील का, त्यांची पूर्तता कशी होणार? मुळात ही मुले शिकली आहेत की अशिक्षित, यांचे दैनंदिन व्यवहार कसे चालतात, यांचा वापर कोण करतो, कुणासाठी ती कामं करतात, रात्री ही मुलं मुक्काम कुरं करतात? असे अनेक प्रश्न या मुलांच्या भोवती गुंफलेले असतात. त्यांचे खुरटलेलं बालपण, हरवलेला आनंदीपणा, हे सारं दिसत असूनही आपण अलिप्त असतो त्यांच्यापासून, किंवा फिरवतो चेहरा त्यांचे आपल्या इस्त्री केलेल्या व्यक्तिमत्त्वावर डाग पडतील म्हणून.

किरण येले हे एक संवेदनक्षम कवी आहेत. नाटक, एकांकिका, अभिनय, हा कवितेइतकाच त्यांचा जिव्हाळा आहे. समाजभान जपण्याचा ध्यास घेतलेला आहे. सतत काहीतीन नवीन करीत राहण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. त्यांनी नेमका रस्त्यावरील मुलांचा विषय या नाटकासाठी निवडला आहे. 'प्लॅटफॉर्म नंबर ९' हे त्याचे ठिकाण आहे. रेल्वे स्टेशनवर नव्याने तयार केलेल्या प्लॅटफॉर्म क्रमांक ९ वर रहदारी कमी आहे, परंतु हे नाटक घडत जातं ते तिथं. परश्या, नाच्या, हिमन्या, शेमन्या, शंकन्या ही या फलाटावरची मुले आहेत. बुटपॉलिश करणे, शेंगदाणे विकणे ही वरवरची कामे करताना दिसतात. परंतु कुणाचा माल विनासायास पोच करणे, कुणाला हॉटेल उपलब्ध करून देणे, अशी अवैध कामेही करतात. जम्मन हा दादा आहे. फलाटावर त्याचा अधिकार. तो सांगेल तसं काम करायचं, त्याच्याच मर्जीने वागायचं. त्यापलीकडं जाण्याचा प्रयत्न केला तर फलाटावरून हकालपट्टी ठरलेली. त्याच्या मनासारखं नाही वागला तर कानाखाली आवाज ठरलेला. त्याच्या अवैध धंद्याचे हे वाहक. शिवाय वर दिवसभरातील कमाईतला वाटा त्याला देणे आलेच. जणू तो या मुलांवर उपकार करतो आणि ही मुले त्याचे गुलाम असल्यासारखे वागतात. यांना आधार देण्याचे काम करणारा बंधू नावाचा कार्यकर्ता आहे. जो नर्मदा बचाव आंदोलनातही सहभागी आहे. तो या मुलांना सुधारण्याचा प्रयत्न करतो. शिक्षण देऊन स्वतःच्या पायांवर उभे करण्याची आशा बाळगतो. त्यांच्या झापड पडलेल्या डोऱ्यांत स्वप्न पेरण्याचा प्रयत्न करतो. ही मुले त्याला 'शाळा' हे नाव देतात, त्याच्यापासून दूर जाण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांना शिकण्याची इच्छा नाही. शिकून माणूस मोठा होतो, यावर या मुलांचा विश्वास नाही. इथेच नयना नावाची तरुणी आहे, जी जम्मनशी

ग्रंथपान

प्लॅटफॉर्म नंबर ९

किरण येले

प्लॅटफॉर्म नंबर ९

किरण येले

वेगळे काही समोर मांडले जाते.

नाटक म्हटले की अनेक स्तरांवर अवधान ठेवावं लागतं. नेपथ्य, पात्रांच्या हालचालीचे कंसात दिलेले सूचन. परंतु त्यातला महत्वाचा भाग असतो तो पात्रांचा. त्यांचे प्रत्येकाचे वेगळेपण, त्यांची बोलण्याची ढब, त्यांची भाषा, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व हे ठळकपणे एकापेक्षा वेगळे असावे लागते, तो ज्या परिस्थितीत उभा आहे, ज्या जागेवर उभा आहे, त्यातून तो साकार व्हावा लागतो. येले यांनी ती नस बरोबर पकडलेली आहे. भाव-भावनांचे नेमकेपण, हळवेपण, दादागिरीतले मगरूपण, बेरकीपण, राडा, हे सारे संवादातून व्यक्त केले आहे. संवाद ही नाटकाची खरी कसोटी असते. नाटकात व्यक्तिरेखा दिसावी लागते. ती उभी राहू शकते ती अभिनय आणि संवादातून. येले यांनी पात्रांच्या व्यक्तिरेखेला साजेसे, नेमके, चपखल बसतील असे संवाद दिलेले आहेत. नाटक रेंगाळून चालत नाही. त्याची लय चढत्या भाजणीत असावी लागते. ती काळजी देखील इथे घेतलेली आहे. त्यामुळे एक चांगली कलाकृती साकार झालेली आहे.

राज्य नाट्य हौशी रंगभूमी आणि व्यवसायिक रंगभूमीवर या नाटकाचे प्रयोग झालेले आहेत. त्याचे फोटो आत दिलेले आहेत. त्यातील एका प्रसंगाचे चित्र देऊन सतीश भावसार यांनी मुखपृष्ठ सजवले आहे. त्यापाठचे नेपथ्यही दाखविलेले आहे. त्यामुळे रेल्वेस्टेशनचे प्लॅटफॉर्म नंबर ९ जिवंत झाला आहेच.

मूल्य १०० रुपये • सवलतीत ६० रुपये

संसाराची स्वप्ने पाहते. अदिती नावाची तरुण मुलांची त्यांच्यात सामील होते. नवीन पाखरु म्हणून प्रथम ते तिच्याकडे पाहतात. तिच्या पैशांची चोरी करतात, परंतु नंतर हीच मुले तिचे मित्र होतात, भावांसारखे तिचे रक्षण करायला तयार होतात. जम्मनपासून तिला दूर ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. तिला तिच्या घरी परत जाण्याचा सल्ला देतात. अदिती त्यांना शिकवू पाहते. त्यांच्या वाईट सवर्णीपासून त्यांना दूर करण्यासाठी प्रयत्न करीत राहते. ती आल्याचे कळल्यापासून तिला ताब्यात घेण्यासाठी जम्मनचा आटापिटा सुरु होतो. या सगळ्या प्रयत्नात नाटक पुढे सरकत राहते. उत्कंठा वाढवीत जाते.

अदिती स्वतःहूनच घरातून पळून आलेली असते. सावत्र आईचा जाच समजण्यासारखा आहे. परंतु बापाची नकोशी वाटणारी सलगी अधिक क्लेशदायक आहे, हे घर सोडण्याचे कारण. तसे प्रत्येकाचे फलाटावर येण्यामागे वेगवेगळे कारण आहे.

ती काही खुशीने इथे आलेली नाहीत. परंतु तेवढेच नाही. त्यांच्याही डोऱ्यांत स्वप्न आहे. आहे हे जीवन त्यांनाही बदलावेस वाटतं. बंधूचौही तेच प्रयत्न आहेत. परंतु समाज, मिडिया, आंदोलने या घटकांचा स्वतःचा ठसा आहे. तो आपल्यापरीने काम करीत राहतो. त्याला येणारा कळवळा तीव्रता दाखवत असला तरी तो अल्पकालीन असतो. पुढे ज्याचे त्याचे जगणे, ज्याचे त्याचे काम त्यालाच पुढे न्यायचे असते. आहे त्यातच पुढे ज्याचे असते. एकदा रिंगणात उतरल्यानंतर त्यातून बाहेर पडणे अवघड होत जाते आणि त्या धडपडीतून आणखी

‘एक दिलखुलास संवाद!’

पुस्तक वाचायचे असेल आणि ते एक आगळेवेगळे हवे अशी अपेक्षा असेल तर राधिका कुंटे यांचे ‘या फुलपाखराचं काय करायचं?’ या पुस्तकाची शिफारस करायला नक्कीच आवडेल. विषयांचे बंधन नाही, भाषेची अडचण नाही, इतकेच काय, एकाच विषयाला धरून एका जागी दीर्घ काळ बसावे लागेल, ही भीती नाही. त्याचे स्वरूप आहे कसे आहे अगदी सुटसुटीत, साध्या-सोप्या आणि मनमोकव्या भाषेत लिहिलेले, अनेक विषयांना मुक्तपणे व्यक्त केलेले, स्वतःचा स्वतःशी केलेला संवाद, असे! कुठलेही पान काढा, वाचायला सुरुवात करा, आपोआप पुढची पाने चाळून झाली कधी, हे कळणार देखील नाही. पूर्णपणे त्यात बुडून जाल, स्वतःच्या नकळत. समाधान तर पावलेले असालच, पण प्रतिक्रिया देखील उमटल्याशिवाय राहणार नाही, वेगळं काही वाचलं हे खरंय बुवा,अशी. स्वतःशी स्वतःची दिलेली ही दिलखुलास प्रतिक्रिया टाळता येणार तर नाहीच, पण त्यातून इतरांना वाचण्याची शिफारस केलीत, तर ती तुमच्या रसिकतेची खरी दाद असेल.

राधिका कुंटे या पत्रकार म्हणजे वावरत असल्याने विषयाची कमरता नाही. व्यासंग आहेच नवनवीन शोध घेण्याचा. विचारांचा. मन तरल आणि संवेदनक्षम असल्याने या विषयांकडे वेगव्या नजरेने पाहण्याची कला अवगत असलेल्या. त्या विषयांना कोणत्या चौकटीत मांडायचे, त्यांची रचना कशी करायची, हे तंत्रही त्यांना अवगत असल्याचे दिसते. त्यामुळे विषय आणि विचार अगदी सहजपणे व्यक्त झालेले दिसतात. फुलपाखरू म्हणजे आपल्या भोवती रुंजी घालणारेच फुलपाखरू अपेक्षित नाही, ते आहे विचाराचे, भावनेचे, फुलपाखरू, परंतु त्याभोवती जे कोंदण घातले गेले, ते आहे तितकेच कोमल, सुंदर, आकर्षक आणि कुतूहलाने माखलेले असे हळुवार. एखादी कल्पना अगदी सहज आणि अचानक सुचते आणि आपण विचार करायला लागतो, ते फुलपाखरूच असते. ज्याच्याविषयी कुंटे लिहितात, ‘एकदा काय झालं, एक फुलपाखरू उडत उडत आलं नि एका फुलावर बसलं. तितक्यात तिकळून आला...’ इथून पुढे सुरु होतो प्रवास विचारांचा, कल्पनेचा, कुतूहलाचा. ऊन आणि उन्हाळा यांच्यापासून आपण पळ काढू पाहतो, परंतु राधिका कुंटे त्याला ‘देखणा उन्हाळा’ म्हणतात. त्या वर्णन करतात, ‘सकाळच्या कोवळ्या उन्हाचा फिल घेतलाय का कधी? आपल्याला उठवायलाच येतं ते... एकदम मायेनं... मग ही बाळ वयात येतात नि आपल्याच रुबाबात राहतात... एकदम रोखठोके... कुणालाच न जुमानणारं कडकडीत ऊन...’ हाच उन्हाळा खरा ‘रंगयात्री’ असतो. फक्त त्यासाठी तुम्ही तुमच्या कोशातून बाहेर येऊन आवतीभोवती पाहा. सगळी झाडी कशी विविध रंगांनी बहरलेली असतात ती याच ऋतूमध्ये. ‘कॉफीशेप्पथ’ मध्ये त्या लिहितात, ‘चहा आणि कॉफीची तुलनाच होऊ शकत नाही. च्यातला कोरडेपणा कॉफीत नाहीए. कॉफीत आहे आपलेपण... एक फ्रॅडलीनेस...’ एकेकाळी स्वतंत्र कॅमेरे असायचे, भटकंतीचा खरा सोबती. आता स्मार्ट फोन आले आणि बिचारा कॅमेरा ‘अंटिक पीस’ झाला. स्मार्ट

ग्रंथपान

या फुलपाखराचं काय
करायचं?
राधिका कुंटे

फोटोवरील प्रतिक्रिया भरभरून असतात. परंतु त्या पाहताना प्रश्न पडतो, ही मनापासूनची दाद असते का? बरं जी असते ती फोटोच्या विषयाला की फोटो काढण्याच्या कौशल्याला, की आपलं किलकायचं म्हणून किलकायचं? हल्ली पाण्याच्या बाटल्यांनी सर्वत्र चांगलाच धुमाकूळ घातलेला दिसून येते. त्यातून प्रवासात असाल तर प्रवास संपल्यांनंतर गाडीतच तिला सोडून देण्याची सवय दिसून येते. रिकामी असो वा अर्धवट रिकामी. ही मागे राहिलेली बाटली किती प्रश्न, तर्क निर्माण करते, याचा अनुभव ‘पाणी...बाटली...पाणी’ मध्ये व्यक्त केला आहे. मोबाईलवर अपडेट असणे ही वेगळीच समस्या म्हणावी लागेल. त्याविषयी त्या लिहितात, ‘अपडेट असणं म्हणजे नेमकं काय असणं अपेक्षित असतं? अपडेट राहून खरंच आपल्या आयुष्यात फरक पडतो की अपडेट न राहिल्यानं खरोखरंच कोणता अपराध घडतो.’ स्वातंत्र्याची व्याख्या आणि त्याचा शोध घेताना त्या लिहितात, ‘...आईशप्पथ...कारण हे मूल्य, स्वायत्तता, शोध घेण, अभिव्यक्त होण हे सगळं आपल्या डोक्यावरून जायला लागलंय राव...या शब्दांचं काय करावं आता?’ असे अनेक विषय आहेत, ज्यांच्यावर त्यांनी आपले विचार व्यक्त केले आहेत. हे विषय आताचे, सगळ्यांशी परिचित असलेले. तरीही वाचतांना त्याच्यातले वेगळेपण जाणवावेत असे.

हे सर्व ब्लॉगवर लिहिलेले लेख आहेत. ब्लॉग म्हणजे स्वतःचे व्यक्त होणे. आपल्या आवडी, विचार, कल्पना, मनोकळेपण, त्यावरील प्रतिक्रिया हे सारे यात सामावलेले असते. राधिका कुंटे यांचे हे पुस्तक त्याच लेखांचे आहे. हे लेख म्हणजे त्यांचा स्वतःचा स्वतःशी संवाद असावा, अशा तंहेचे आहेत. ‘कसंय ना की..., नाही बाँ..., काय करावं राव..., आईशप्पथ...’ असा हा संवाद आढळतो. इंग्रजी शब्द, इंग्रजी वाक्ये, जी आपल्या सरावाने तोंडात बसली आहेत, तीही इथे आलेली आहेत. उदा. ‘डर्टी फेलो, हॅप्पीनेस, सेन्सेटीव्ह, रिलेट करण, फिलिंग सेम, फॅनफॉलॉइंग, यंगस्टर्स, सिनिअर्स, सरप्राईज्ड...’ कुंटे या उत्तम कवयित्री आहेत. त्यांनी व्यक्त केलेले विचार अनेकदा कवितांमधून आले आहेत. ‘शब्द’, ‘ऊन’, ‘बाबी’, ‘कलहई’ या उत्तम कविता आहेत. या एकूण प्रवासाविषयी त्या मनोगतात लिहितात, ‘या व्यक्त होण्यातून काही नेहमीचेच, काही हटके लिखाणाचे फॉर्म्स सापडत गेले. कधी ललित लेखानं काव्यांचं रूप धारण केलं. कधी कविता ललित लेख झाली, कधी काव्य चौकोनी, त्रिवेणी स्वरूपात उमटलं...’

अरुण शेवते यांनी दिलेल्या शुभेच्छा प्रस्तावनेचा ब्लॉगलेख म्हणता येईल. प्रत्येक लेखाला रेखाचित्र आहे. या पुस्तकाचे शीर्षक जितके हळुवार आणि आकर्षक आहे, तितकेच मुख्यपृष्ठ सुरेख झालेले आहे. विविध विषयांचा, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा, निसर्गाचा वस्तीचा असा समग्र विचारांचा गोफ या फुलपाखराभोवती विणला गेला आहे. प्रज्ञा मिरगळ यांची कल्पना उत्तमच!

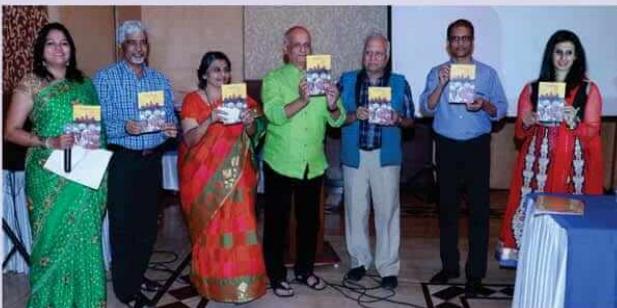
मूल्य १०० रुपये • सवलतीत ६० रुपये

अर्जुन व्हटकर लिखित पुस्तक प्रकाशनसमयी भगवान इंगले, डॉ. रणधीर शिंदे, लेखक डॉ. विश्राम मेहता लिखित 'परी जीनस्पे उराव' या पुस्तक प्रकाशनसमयी डॉ. रवींद्र व्होरा, श्री.द. महाजन, डॉ. अनिल अवचट, अर्जुन व्हटकर, सुशीलकुमार शिंदे, उत्तम कांबळे, धनश्री धारप, सुदेश हिंगलासपूरकर लेखक डॉ. विश्राम मेहता, श्याम जोशी आणि सुदेश हिंगलासपूरकर आणि बाबूराव मैंदर्गीकर

डॉ. विजय ढवळे लिखित 'कलमनामा' पुस्तक प्रकाशनसमयी सरोज बावडेकर अनुवादित 'विमल रॅय यांची मधुमती' पुस्तक प्रकाशनसमयी सुदेश हिंगलासपूरकर, श्रीधर पाटील, संजय राऊत, मनोहर जोशी, उषा मेहता, रिंकी रॅय-भट्टाचार्य, लेखिका सरोज बावडेकर, चित्रा पालेकर उद्धव ठाकरे, लेखक डॉ. विजय ढवळे आणि विश्वनाथ महाडेश्वर आणि डॉ. मोहन आगाशे

कुमार नवाथे लिखित 'कंबोडिया : सौहार्दाकडून संहाराकडे या डॉ. शरद कुलकर्णी लिखित 'गुंजारव : एक स्वयंसेवकाचा' पुस्तक पुस्तक प्रकाशनसमयी डॉ. लतिका भानुशाली, सुदेश प्रकाशनसमयी डॉ. लतिका भानुशाली, दिनकर गांगल, डॉ. स्नेहलता हिंगलासपूरकर, रेखा नवाथे, लेखक कुमार नवाथे, कुमार केतकर, देशमुख, लेखक डॉ. शरद कुलकर्णी आणि डॉ. वसुधा कामत अरुण जोशी आणि सोनल चवाथे

यशवंतराव गडाख यांच्या अमृतमहोत्सवी सोहळ्यात सत्कारमूर्ती- दत्ता सावंत लिखित 'परिघार्दी' पुस्तक प्रकाशनसमयी संजय क्षेमकल्याणी, सोबत कवी ना.धो. महानोर, समाजसेवक अण्णा हजारे, यशवंतराव धनश्री धारप, उषा मेहता, आशा शेलार, भास्कर सावंत, लेखक दत्ता सावंत गडाख आणि कवी रामदास फुटाणे आणि श्रीकृष्ण राणे

अधिक ठेवी, अधिक कमाई! मुदतठेवींवर व्याजदर

*अटी लागू

६.७५%*

सारस्वत
बँक

100
Years Young

सारस्वत को-ऑपरेटिव्ह बँक लि.
(शेड्युल्ड बँक)